

‘અક અમુદ્ય

હંદગીનો એહવાલ.

અને

તેમને થયલાં અશો ગુરુ જરથુશ્ત્રનાં

સાક્ષાત્ દર્શનનું જ્ઞાન.

રચનાર

અરદેશર નશરવાનજી બીલોભોરોયા.

મુરત

‘ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ પ્રેસ.

૧૯૧૩.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૨૧૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૨૩ અમુલ્ય ગુજરાતી

અહેવાલ

વિષય ૮૪૫૨૧૭. બીલીંગો

એક અમુદ્ય

હંદગીનો એહવાલ.

અને

તેમને થયલાં અશો ગુરુ જરથુશ્ત્રનાં

સાક્ષાત્ દર્શનનું બ્યાન.

રચનાર

અરદેશર નશરવાનજી બીલીમોરોયા.

સુરત

ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ પ્રેસ.

૧૯૧૩.

૮૪૫૨૨૧ ૭ કીલીમો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૨૧૭

“ મેં તુંને પુજ્યો એ હોરમત્તદ ખાદા;
કે તું મને છોડશે નહિ દુખમાં હરી;
મેં તું પર આકૃતમાં મેલ્યો આધાર,
ને દાલ્યો તેં મુજ પરથી આકૃતનો ભાર.”

જાન ના પીટીટ.

ખોલાસો.

આપણા પારસી ટોળાએ ચાલુ વખતમાં “ એક અતિ અમૂલ્ય હીરો ” મી० નશરવાનજી ફરામજી ખીલીમોરીઆ, “ ચેરાગ ” ના માજી અધીપતીને (ખાકી નજરથી) ગુમાવ્યા છે. એ ઠીંમતી જીવની ખરી કદર જેમ અનેક જન્મોમાં બને છે તેમ ખીજ થોડી સદી પછીજ થશે. એવજી આપણા મહાન પૂજ્ય અશો ગુરૂ જરથુસ્ત્રના બકત હતા, અને તેથી તે સાહેબે પ્રસન્ન થઇને એવજીને સાક્ષાત દર્શન આપ્યાં હતાં. એવજી પોતાના ધર્મના મહાસાગરનાં છેક ઊંડાણમાં ઉતર્યા હતા. અને તે મહાસાગરનાં ઊંડાણ તળીઆમાંથી આપણે માટે અમૂલ્ય મોતીઓ ચુટી લાવ્યા હતા. જાની-ભોગ, સેવા અને અભ્યાસ એ ત્રણ એવજીના છેવટ વેરના સાચ્યા માર્ગતા મિત્રો હતા. આવા પવિત્ર અને પૂજ્ય આત્મા સાથે અમારો સંબંધ ધણાં વર્ષો થયાં હજારો માધ્યમ દુરથી જોડાયો હતો. અને બે વર્ષ પર અમો હિન્દુ દેશ આવી એવજીની મુલાકાત લેવાને બાગ્યશાળી થયાં હતાં. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો દરમિયાન અમો વચ્ચે જે સંબંધ રહ્યો હતો તે માત્ર અમારા ત્રણેનાં જીગરેજ જાણી શકે તેમ છે. તે મિત્રોમ્ મોહાત અને મિત્રોમ્ સંદેશાની મોજ આ નિર્જીવ કાગળના ટુકડા પર ક્યાંથીજ લાવી શકાય ?

અમારી ચાલુ અન્નથી એવજી પોતાની જાંઘીનો એહેવાલ અમોને અત્રે લખી મોકલ્યો હતો, જે આ ચોપડી મારફતે મુદત વહેંચવાને માટે પ્રગટ કીધો છે, જેથી આપણા હમદીનો અને ખીજાં ખરા જણાસુઓ, એ “ અતિ અમૂલ્ય હીરો ” નો એહેવાલ જાણે અને એવજીના રૂઢ પર આફરીન કરે ! આ ચોપડી છપાવવા વગેરેની સધળી મેહેનત એવજીના બધા દીકરા બાધ અરદેશર ન. ખીલીમોરીઆએ લીધી છે, એ માટે એવજી બધા બાધનું અમો અંતઃકરણથી આ તકે એહેસાન માનીએ છીએ.

ઓ અમારા અતિશય પ્રેમી વડીલ પૂજ્ય બંધુ ! અમારા જીગરનાં હજારો હજાર નમન તમને હોજો ! તમારા રૂઢને હાફાર અહુરમઝદની રાક્ષની ને શાંતિ હોજો ! તમારી પ્રેમભરી કૃપાદ્રષ્ટિ અને રાહબરી હાસોને ચાલુ હોજો !

હોંગકોંગ

તા. ૧૭-૧૦-૨૨

બાનુ જહાંગીર રતનજી

અને

દીનશાહ સોરાબજી પાંડેવાલા.

C/o H. Ruttonjee & Son, Hongkong.

મે તાહરી ખાહેશને બંદગી કીધી,
ને તેં માહરી ખાહેશને પુરી તરત!
મે તુંને મલવાની ઈચ્છા કીધી,
ને તું મહને આવીને મલ્યો તરત!

૪૦ નં પીટીટ.

“ચેરાગ”ના મરહુમ માણેક અને અધિપતિ
શેઠ નરસિંહલાલ ફરામજી બીલીમોરીયા

જન્મ :
તા. ૨૭ જુન ૧૮૫૨

મરણ :
તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૨

ગુરુતા યે મન્તા અવેમ્
 અહૂમ્બિશ વિદ્યાઓ અહુરા,
 એરેજુખધાર્ધ વચ્ચહામ્
 ક્ષયમ્નો હિજવો-વસો;
 શ્વા આધા મુખા મજદા
 વધહાઉ વીદાતા સંનયાઓ.

જે વિદ્વાન, અએ હોરમજદા! એહુ દુનિયાં (ના ફાવણ) ને
 માટે રાસ્તી સાંભળે, (તથા તે ઉપર) વિચાર કરે, (તે શપ્સ) સાચા
 સખુનો ઉપર સાહેબી ભોગવનાર (તથા) પોતાની જાણને તાએ રાખનાર
 (હોએ છે). ઓ હોરમજદા! તારા રોશન આતશની મારફતે (તે શપ્સ)
 (જીંદગીની) બધી સગાઈમાં મથગુજ થાએ છે.—અહુનમ્ આધા,
 હા. ૩૧, ૬. ૧૯.

મારી જીંદગીનો એકવાલ.

પ્રસ્તાવના.

કોઈવાર મિત્રો સાથની વાતચીત દરમ્યાન એવો પ્રસંગ આવતો હતો કે જ્યારે મારી જીંદગીના કોઈ ભાગની હકીકત તેમને કહેવી પડતી હતી. આ હકીકત તેમને એટલી ગમતી હતી કે તેઓ વારંવાર મને મારી જીંદગીનો વૃત્તાંત લખવાનો આગ્રહ કરતા હતા. પણ એક “ તઝકરત ખુદ નવેસ્તન ” અથવા “ સ્વકૃત સ્વજીવન ચરિત્ર ” (autobiography) લખવાનું કામ લગાર કઢંગુ લાગે છે; કારણ તેમાં ખુદ પોતાની તારીફ ગાવી પડે છે; પોતાનાં કર્મબંધન મહત્ત્વ દેખાડવું પડે છે; પોતાની ભુલો છુપાવવી પડે છે; પોતાની વડાધ પોતાને મોહોડે લેવી પડે છે, ઇત્યાદી. તેથી લાંબો વખત સુધી હું એ સુચનાને ઉડાવ્યા કરતો હતો. પણ આ સુચના છેક સને ૧૯૧૯ સુધી ચાલુ રહી, અને તે દુરદરાજ ચીન સુધીથી થવા માંડી. છેલ્લી સુચના છેક હોંગકોંગથી એક મિત્ર નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

“ વહાલા મિરાદર,—મારી અને બેહેન.....ની તમોને એક અરજ છે. અમારી એવી ખાહેશ છે જે તમારી આખી જીંદગીનો વીગતે હેવાલ લખી તમો અમારા ઉપર મોહોડો જેનો અમે અલ્યાસ કરીએ. પણ આપ ભાઈ જ્યારે સ્વર્ગમાં સીધારો ત્યારે ખુદાની મેહેરખાનીથી તમારે હાથે લખાયેલી તમારી જીંદગીનો હેવાલ હમો છપાવી મુક્ત વેંહેચીએ, જેથી આપણા જરૂરોશ્તી ભાઈઓ તથા બેહેનોમાં તમારી યાદ જલવાયલી રહે, અને તમારે માટે આફરીન કરતાં રહે; ” ... ..

આખરે મને કાંઈ જીજ્ઞાસા થઈ, અને આ ખુદ-નવેસ્તન કાંઈક આનાકાની સાથ લખવાનું શરૂ કર્યું. અને ત્યાં લગી મેં મારાં પોતાના કામને મોટી અગત્ય કે સહરાગાતથી રાંચવાની ઉલટ દુર રાખી છે. અને ઉત્તરા ધણીક અનાવો માત્ર ટુંકમાંજ લખેવાની કોશિશ કરી છે. વળી આ હેકાયત સંસારી દ્રષ્ટિ બિંદુથી લખી છે, એમાં વર્ણવેલાં સુખ, દુઃખ કે શાખાશી, ઠપકાની મેં દરકાર રાખી નથી.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯.

નશરમાનજ કરામજ બીલીમારીઆ.

મારા વડવા—ખાનદાન.

મારૂં ખાનદાન “ બારીયા ” ને નામે ઓલખાતું હતું, અને વડવાની લાખન એક “ કામદીન ” ને જમ્મ મલતી હતી. મારા બપાવાના બાંધની ચામડીનો રંગ ભુરાસપર હોવાથી લોકો તેમને જનાભુરી કહેતા હતા, અને મારા બપાવાને ધનભુરીને નામે ઓળખતા હતા. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં રેલવેની હસ્તી ન હતી, ત્યારે મારા બપાવા કોઈ લશ્કરની ટુકડી સાથે પગરસ્તે બીલીમોરાથી ખેડારી આશરે ૫૦૦ માઇલ નીકળી ગયા હતા. આ શહેર મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલું છે, જ્યાં તેઓએ એક યુરોપ શોપ ખુલી હતી. આ પેઠી મેશર્સ ધનજી એન્ડ જ્યોર્જ રૉસની કુંપનીને નામે ચાલતી હતી. અહીં તેઓએ સારું નાણું ભેગું કર્યું હતું. આ કારણને લીધે બીલીમોરામાં મારા પિતા અને કાકા “ પેહેલા ” ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા પારસીઓ કહેવાતા હતા. નાણા સંબંધી હાલત ઠીક હોવાથી મારા બપાવાએ બીલીમોરામાં “ પેહેલ વેહેલું ” મુબબ્બિના જેવું ઘર બંધાવા માડ્યું હતું. આ વેળા એક દુકાળ ચાલતો હતો. તેથી હાલે જેમ સરકાર “ રીલીફ વર્ક્સ ” કાઢી ગરીબ ભુખે મરતાં લોકોને કામે લગાડે છે તેમ “ ધનકાકા ” ના એજન્ટ ઉપર ચોખ્ખાની મુડીઓ આવતી; તે અનાજ ગરીબોને આપી મજુરી કરાવવામાં આવી હતી. દુકાલ છતાં અનાજ સિવાય બીજી ચીજો એટલી સસ્તી હતી કે, કહે છે કે, મજકુર ઘર બંધાયું તેનો પાણીને બદલે તાડીથી પાચો ચીનાયો હતો ! ગમે તેમ હો, પણ બીજાં ઘરોની દેવાલો જ્યારે આજે બેચાર વર્ષમાં ફાટી જાય છે ત્યારે આ સદી ઉપર બંધવામાં આવેલાં ઘરની દેવાલને જરા પણ ફાટ પડી નથી.

જન્મ.

મારો જન્મ મારા મમાવાના ઘરમાં તા. ૨૭ જુન સને ૧૮૫૨ માં થયો હતો. જે દીવસે પારસી આદર મહીનો અને આદર રોજ હતો, (જે તેહેવાર આજે સતર દિવસ આગમય પડે છે,) આતશ-બેહેરામની શાલગીરી ! અપ્તાવર દિવસ તો ખરો ! અને અપ્તાવર બાળક પણ ખરું ! વળી તે વેળા એક મોજેજમ્મ બનાવ મારા પોતાનાં સંબંધમાં બનેલો મારાં માતૃશ્રીથી મેં સાંભળ્યો હતો, જે સને ૧૮૧૨ ના એપ્રેલ મહીનાના ચૈરાગના અંકમાં પ્રગટ થયેલો અત્રે ઉતારી લેવાની રજા લઉં છું :—

ગુજરાતનાં એક ગામડામાં (ખીલીમોરામાં) સાઠ વર્ષની વાત ઉપર એક ગરીબ પારસી કુટુંબના ધરના ઝોટલા ઉપર ફેટલાક પારસીઓ એકઠા મળ્યા હતા. તેવાંમાં ત્યાં રહી તે ગામના હકીમજી હુસેન-મીયાં—એક સફેદ દાઢીવાળા યુજોર્ગ મદ, લાંબી બાંધુની લાકડી સાથે પસાર થતા હતા. તેમનું ધ્યાન ખેંચાવાથી તેઓએ પેલા પારસીઓને પુછ્યું કે, “ કેમ બાઇઓ, આજે અહીં કેમ ઉભા છો ? ” જવાબ મળ્યો કે, “ જોવની, હુસનમીયાં, આપણા ધનકાકાના ફરામજીનો થોડા દાહાડાનો દીકરો હતો તે પાછો થીયો. ” હુસેનમીયાં ઉપર ફરેસ્તાઇ સાલો ઉતર્યો. તેઓ પુછવા લાગ્યા કે, “ હું થયલું ઉતું ? ” “ વરી ઓય હું, નાદલું બચું ઉતું તે પાછું થીયું ! ” જવાબ મળ્યો. હુસેનમીયાં બજાદ થયા અને પુછ્યું કે, “ પણ જરા મને કીયો તો ખરા કે કંઈ સરદીનું દુઃખ ઉતું કે ગરમીનું ઉતું ? ” હુસેનમીયાં જો યુજોર્ગ નહીં હોત તો તેમની હકીમાઇની કોઇએ દરકાર કીધી ન હોત; પણ તેમના માનને ખાતર સ્વભાવ શાંત રાખી ઉભેલા ગ્રહસ્થોએ જવાબ દીધો કે, “ બે પુછીને હું કરવાના ? એ તો અમારા ધરમ પ્રમાણે નહવાડીને ચુકેલું ને હંધુ થઇ ચુકેલું, તેમાં તમે હું કરવાના ઉતા જો ? ” હુસેનમીયાં ઝોટલાપર ચઢ્યા, અને ફરીથી હઠ લઇ પુછવા લાગ્યા કે મરણ સરદીથી થયું કે ગરમીથી.

બાળકના મમાવાનું મંડળ જ્યોતિષ જોણનાર હોવાથી મમાવાએ જન્મની ઘડી ઉપરથી ગણતરી કરી જવાબ દીધો કે, સરદીથી મરણ નીપજેલું હોતું જોઇએ, હુસેનમીયાંએ પોતાનું પેકેટ ખોલવા માંડ્યું, અને કાંઈ માત્રા (દવાની મુકી) ઠહાડી એક પડીકું આપ્યું, અને કહ્યું કે એ બચ્ચાંના હોઠ પર મુકી જુઓ. આશ્ચર્ય ! નહવાડીને મુકેલાં બાળક પર દવા મુકાય ? સઘળાઓ દંગ થયા, અને થોડાકોનું મન થયું કે એમાં શું, જોઇયે તો ખરા, મતફેર પડ્યો કે ધર્મ પ્રમાણે એમ બને નહી, અને રકજક ચાલી. હુસેનમીયાં પણ હઠે પડ્યા. આખરે પેલી માત્રા પેલાં બાળકના હોઠ ઉપર મુંકવામાં આવી.

અને જુઓ શું ! થોડી વારે ગેલાં બાળકનો લગાર દમ ચાલવા માંડ્યો અને આંખો ઉઘાડી જોવા માંડ્યું. જોઓ હાજર હતા તેઓની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહી.

અને હુસેનમીયાંએ શું બદલો માંગ્યો હશે ? એક અંગરખા (ડગલી) વાર કપડું !

બાળકના મમાવા એટલા ખુશ થઇ ગયા કે હુસેનમીયાને એક વાગો કીધો—એક લાંગકલોથ, એક સેનો પાધડી માટે, એક ગીગમનો તાકો ઇંજર માટે.

આ જોઇ હુસેનમીયાની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહીં.

પેલો ખુચો જ્યારે ૫-૭ વર્ષનો થયો ત્યારે તાપ કે એવીજ કોઇ માંદગી વેળા જ્યારે તેને હુસેનમીયાને ધર દવાનો એક આનો આપી મોકલવામાં આવતો હતો ત્યારે ખુદા મીયાં તેને “નાસ્તો ઠગ” કહી હાંક મારતા હતા, કારણ કે તેણે હૈયાત હોવા છતાં બધાને ઠગ્યાં હતાં ! અને ખુચાને દવા આપી એક આનો પાછો આપતા હતા,—તે દામ ઓછું પડવા માટે નહીં, પણ જે સરપાવ મલ્યો હતો તે તેમના મનથી પ્રમાણમાં બહુ મોટો હતો—તેથી તેઓ કહેતા હતા કે, “તાઈ મેં બહુ ખાધેલું છે, તેથી આનો પાછો લઇ જા.”

વાંચનાર આ ખુચાને તમે ઓળખો છો ? તે કોઇજ નહીં, પણ “ચૈરાગ” ચોપાન્યાનો અધિપતિ, જે બરોબર સાઠ વર્ષની વાત ઉપર હુસેનમીયાની ફરેશ્તાઇ હાજરી વગર ખીલીમોરાનાં દખ્ખામાં જન્મ પડ્યો હોતા

• કેળવણી.

મેં આગળ કહ્યું છે કે હું “અખ્તાવર” હતો—અખ્તાવર તો એવો કે મારા જન્મની સાથેજ મારા અપાવાની પડતી આતી. દળદેશરી અને દળીદ્રતા મારો વારસો હોવાથી માંડા કાકા હોરમસજી બેલારી ખાતે ગુજર પામ્યા, જેથી મારા જન્મ પછી થોડાજ દિવસમાં મને તેમનો દત્તપૂત્ર (પાલક) બનાવ્યો; મારા અપાવા અપંગ થયા; અને મારા પિતાની ગેરહાજરીથી બેલારીની દુકાન પાયામાલ થઇ ગઇ. બળદની માડીની આશરે ૫૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી મારાં અપખ મારા અપાવાને ખીલી મોરે લઇ આવ્યાં. પેલું નામીયું ધર ગીરતી મુકાયું; અપાવા ગુજર પામ્યા; અને ખરચનો સઘળો આધાર મારાં રાંક માતા ખરશેદબાઇ ઉપર રહ્યો, જે લગભગ મૌનવ્રત લીધા જેવી બાઇએ લોકોનું સીવીસાંધીને અને દળણું દળીને ધરતું પુરું કરવા માંડ્યું. તેમની પેહેલા ચીંતા મને ને વેળાની કેળવણી અપવાની અને મારા સદાચરણ ખીલવવાની હતી. તેથી ધર ચલાવવા સાથ મારી કેળવણીનો ખરચ વધ્યો, જે સેમની મેકનત મજી-રીમાંથીજ અપાતો હતો. સર જમશેદજી જીજીભાઇના ધર્મ ખાતાંની ગુજરાતી નિશાળમાં ગુજરાતી પાંચ એપડી શીખ્યો; તે વેળા છઠી એપડી શીખવાની જોગવાઇ રકુલમાં હતી નહીં, તેથી પંડોશમાં કુટુંબી સગાની

ગાંધીની દુકાનમાં “ ગાંધી-બોય ”

તરીકે રહ્યો. અહીં કરીયાણાના ગુણદોશ વિષે કાંઈ પ્રાથમિક જ્ઞાન મધ્યું. કેટલોક વખત અહીં નીકળ્યા પછી મરહુમ રસ્તમજી જમશેદજી જીભાઈના ખરચથી એક ઇંગ્રેજી સ્કુલ નીકળી, જેમાં આપણુ ઇંગ્રેજી પઢવા લાગ્યા. પણ કેવી રીતે ? હવે મારા મામા મરહુમ એદલજી મેહેર-બાનજી સક્કઈએ મારાં માતાજીને કાંઈ મદદ કરવા માંડી હતી, તેથી થોડો વખત તેમની તાબેદારી અને સેવામાં મારે કાઢવો હતો. મારા મામાનો વિચાર એ હોય કે હું જે ઇંગ્રેજી શીખું તો કદાચ વટલી જાઉં તેથી જોકે બહારથી તેઓ મને સ્કુલમાં જવા કહેતા હતા, પણ જ્યારે સ્કુલનો ટાઇમ થવા આવે ત્યારે મને એવું કામ સોંપવામાં આવતું હતું કે લેસન તૈયાર કીધેલું હોવા છતાં મારાથી સ્કુલમાં જઈ શકતું હતું નહીં; અને એવો મામલો કાંઈ કાંઈવાર દીવસો સુધી લાંબાતો હતો. આમ હોવાથી જ્યારે મારા મામા વેપાર અર્થે સોનમઢ-વેઆરા તરફ સીધારતા હતા, ત્યારેજ તેમની ગેરહાજરીના લાભ લઈ થોડા દીવસ હું સ્કુલમાં જઈ શકતો હતો.

સંસારનાં સંકટોનો પાયો.

પરંતુવું જ્ઞાને માટે જોઈએ તેની હજી તો ખબર નહિ, હજી તો દુનિયા સંસારનું ભાન નહિ, તેટલાં વેશવાલની તૈયારી થવા લાગી ગરીબાઈ આવેલી હોવાને લીધે ખીજાં તો કાંઈ દિકરી આપેજ નહિ, પણ સગાં-હાલોઓએ સુધ્ધાં ના પાડેલી. તોપણ તે વેળાના રિવાજ પ્રમાણે “ બચાંના માથાં તો ઘોઘ નાખવાં ” જોઈએ, તેથી મારાં બપાઈએ ઉતાવળ કરી એક છોકરી સાથે અદરાવ્યો, જેમાં મારા માનપિતાનો મત તો હોયજ નહિ, કારણ તે વેળા વડીલોની મરજીની સામે થવાને કાંઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોય નહિ. તે વખતે હું એટલુંજ જાણી શક્યો કે કાંઈ પારકી છોકરીને ઘરમાં લાવી નવાં કપડાં પેહેરાવવાની ક્રિયા કીધી, અને તે પછી તે કાંઈ કાંઈ વાર ઘરમાં રહી કાંઈ કામકાજમાં મદદ કરતી હતી.—માત્ર એટલુંજ જણાવવું બસ થશે કે તે દિવસ પછી મારા સંસારની મુશ્કેલીઓનું ખીજ રોપાયું !

ઇંગ્રેજી કેળવણી માટે ફાંફાં.

આશરે ત્રણેક વર્ષમાં ખીલીમોરાની ઇંગ્રેજી સ્કુલ ખંધ કરવામાં આવી; તેનાં ખીજાં કારણોમાં એક કારણ એ હતું કે તે સરકારના હવા.

લામાં સોફલી ન હતી, અને ખાનગી હોવાથી, શેઠ રસ્તમજીને વેપારમાં મોટી ખોટા જવાને લીધે બંધ પડી હતી. અહિં માત્ર હાવર્ડની ત્રીજી ચોપડી સુધી મને જ્ઞાન મળ્યું હતું. તેથી વધારે અભ્યાસ માટે મને નવસારીના એક સગાને ઘર મોકલવામાં આવ્યો કે ત્યાંની સ્કુલમાં કાંઈ શીખી શકું; પણ ત્યાં મે મહિનાની રજા હોવાથી પાછો ફર્યો, અને બીજા મહિને ગણદેવી એક સગાંને ત્યાં મોકલ્યો, જ્યાં મે ત્રણ મહિના રહ્યા પછી લગાર સીકનેસ આવ્યું તે બાહને સગાંએ પાછો બીલીમોરે ભેજ દીધો.

પાછા મામાજીની નોકરીમાં.

મામાજી એદલજીતું આ વખતે ઠીક ધીકતું હતું. વેપાર સાથે બીલીમોરાના અરમાર ખાતાંનો વહીવટ કરવાથી ગાયકવાડી સરકાર દર-બારે લાગવગ વધ્યો હતો, તેથી ઘરમાં વારેવારે સરકારી અમલદારોની ધમાલ પડતી હતી. તેમની પેરાબાગત ઉપગંત મારું બીજું કામ શું હતું? બળદો તથા ઘોડાને પાણી પાવા લઈ જવું; કોઠારો (ગમેજા) ને સાફસુફ રાખવા; જરૂર પડે તો ગાયો દોહવી;—અને થોડાં બકરાં પણ ચરાવવા લઈ જવું. તે વેળાનો દેખાવ હાથમાં લાંબા બાંધુના ધારીયાં સાથે એક ખરેખરા ભરવાડ-છોકરા જેવો ભાગતો હતો. વળી કાંટાની વાડ ફરવાનું કામ પણ કરવું પડતું, અને તેર-ચૌદ વર્ષની ઉંમરે, ખાવાના કાયાનો વેપાર હોવાથી દોઢ-બે મણના કે.થળા કંચકવા પડતા હતા; જે વેળાનો દેખાવ-ધાંચી કરતાં સરસ !

લગ્ન—“ચારીમાંજ ચચયુ”

હવે ચૌદ વર્ષની ઉંમર થઈ, તેથી સામરીયાંમાં લગ્ન કરાવવાની ઉનાચળ ચાલી, કારણ “છોકરી મોટી થઈ” પણ લગ્ન કરે ક્યાંથી? ખેશીઓ વગેરે મામાજીને સમજાવવા લાગ્યાં અને તેમના ઉપર, દયાન થયું. વેહેવાઇને જમવા બોલાવેલા. એટલે રાત્રે મામાજીને એવી તો ઉલટ આવી કે “મીઠાઇનું ગામનું જમન” આપવાનું નક્કી થયું. સુરતથી મીઠાઇ આવી. ગામે ગામથી સગાંવહાલાં આવ્યાં. પણ એક રાંક છોકરાના મજામાં તે વેળાએ શું “ભુત” ભરાયો હશે, તેની આજે પણ મને સંદેશ પડતી નથી. લગ્નની તે વેળાની દરેક ક્રિયા—પીડી ચોળવાની, વરઘોડો થવાની, આશીર્વાદની, દહીકુમરો ખાવાની, ઇત્યાદી—જ્યાં સુધી

મારા મામા આવીને મને “કુંડીપાક” જમાડતા નહિ, ત્યાં સુધી આ સંઘળી ક્રિયા કરાવવાને હું તાબે થતો નહિ. હું નહિ જાણ્યો કે મેં શામાટે આ ચાર ખુશાલીના દિવસો ઉપર મારા ખાધો—રડીને દિવસો કાઢ્યા—અને સર્વે પરાણાઓને અને ગામના લોકોને દલગીર કીધાં હશે! શું તે આખા જન્મારામાં જે સંકટો આવવાનાં તેની અગમચેતી હતી? ખુદ જાણે!

પિતાજીનું ગુજરવું.

મારા પિતા ફરામજી જેઓ હમણા સુધી રેલ્વેના થોડાજ વીરતાર છતાં, પેશાવરથી કેપ સુધી એક “વૉન્ડરીંગ જયુ” માફક નોકરી માટે ભટકતા હતા, તેઓ મારાં લગનની થોડુંક આગમય મુંબઇના એક સગાંને ત્યાં ઠરીફામ પડ્યા હતા, અને અમોને આશા આવી હતી કે હવે કાંઇ અમારો “દહાડો ફરશે.” પણ આ ઉમેદ હવાઇ હતી—તે ધ્રુમસ પેરે પીગડી ગઇ. કારણ લગન પગી થોડાજ માસમાં તેવણને મુંબઇથી બીલીમોરે બીમાર હાલતમાં લાવવામાં આવ્યા, જ્યાં તેઓ ગુજર પામ્યા!

મારા મામાનો ધરાદો હતો કે મારા વડાઓનું ગીરવી મુકેલું ધર છોડાવવું, અને મને વેપારમાં કાંઇક જગ્યા આપવી; પણ પ્રારબ્ધ તેની વિરુદ્ધ હતું. તેથી એક વર્ષ ધાસનો વેપાર કીધો તેમાં મારો કાંઇ ભાગ રાખ્યો, પણ તેમાં ખોટ આવી. વળી આ વખતથી તેમની પડતી આવી. કાયાના વેપારમાં પણ એવું નુકશાન ગયું કે માંગનારા ઉલટયા, અને મીલકતો ગીરવી મુકાઇ. મને બીજા સગાઓથી સલાહ મલી કે મામાને ધર જન્મારો જય નહિ, માટે કાંઇ નોકરી શોધવા મુંબઇ જવું. એક સગા આ ઉપરથી અઢાર વર્ષની ઉમરે મને મુંબઇમાં એક બીજા સગા, મરહુમ હોરમસજી (જનાભાઇ) ખરશેદજી લીંબુવાળાને ધર મુકી આવ્યા. ગામનાં સગાંઓનો વિચાર એવો કે કાંઇ વાસજી અજવાળવાની, કચરો વાળવાની, પાણી ભરવાની કે એવીજ કોઇ નોકરી કરશે; અને મુંબઇના સગાંઓને એવી હજીકી નોકરી રખાવવા પસંદ ન હતું; તેઓ ઇચ્છતાં હતાં કે કોઇ પણ બીજા ક્લાર્ક વગેરેની નોકરી કરે, પણ તે માટે મને તે વેળા પુરતી કેળવણી મળેલી ન હતી; તેથી અને “બેચડ” જેવા ગામડીયા દેખાવથી તેવી નોકરી મળતી પણ ન હતી. આ વખતે આ સગાનું કુટુંબ મુંબઇ કોલાબે પાંડે સેનેટેર્યમમાં

રહેવું હવે, ત્યાંથી હું પગે ચાલી મહાલક્ષ્મી સુધી નોકરીની શોધમાં બન્યો છું. પેટે નીકળતો હતો—દરરોજ પાંચ-દશ માઇલની મંજૂર—પગમાં છાગરા, પેટમાં ભૂખ, આંખોમાં પાણી! રસ્તામાં કાંઈ ઠેકાણે એસી જાઉં અને હવે શું કરવું તે સુઠુજો નહિ.

આખરે એક સોલીસીટરની ઓફીસમાં પેહેલાં ઉમેદવાર તરીકે એક મિત્રે રખાવ્યો, પણ પુરતી કેળવણી ન હોવાથી, અને ઉમેદવારોની સંખ્યા જોઈએ તે કરતાં વધુ હોવાથી, ત્યાંથી પાછો ફર્યો. તે પછી એક છાપખાનામાં કંમ્પોઝીટરનું કામ શીખવવા રાખ્યો હતો, પણ ત્યાંથી પણ પંદરેક દિવસમાં પાછો ફર્યો, કારણ ત્યાં પણ સાત પગારદારોમાં પંદરેક ઉમેદવારો હતા. એટલામાં

અપઘનું ગુજરવું

થયું તેથી ડુવા હોરમસજીએ પચીસ રૂપિયા આપ્યા તે લઈને બીલીમોરે પાછો આવ્યો, અને માતાજીને ખરચના આ પચીસ રૂપિયા આપ્યા તેથી મહિનો એક ખરચ ચલાવ્યો. આ વેળા સઘળાં સર્ગા ખરચ માથે પડશે એવી બિલ્લિકથી ખસી ગયાં હતાં, અને અપઘન એક નબી-રાંએ ચંદારમ સધીનો ખરચ કીધો હતો.

મહિનો એક રહી સવારી પાછી મુંબઈ આવી. ફરીથી ભટકવા માંડયું. આખરે એક બીલીમોરેનો જુનો દોરત મળ્યો, જે “બંબે ગેઝેટ”માં કંમ્પોઝીટર હતો. તેને દયા આવી, તેથી એક સદેા કીધો. તેણે જણાવ્યું કે મુંબઈમાં તો ચપરખંધા માણસોનું કામ છે, તેથી મારે શરમાવું જોઈએ નહિ, અને કાંઈ પુછે કે કામ આવડે કે તો કહેવું કે આવડે છે, ના કહેવું નહિ. તેણે “ગેઝેટ” પ્રેસમાં પોતાની સાથે લઈ જવા કહ્યું, અને કામની પુરી આવડ ન હોવાથી મારી આનાકાનીનો જવાબ વાલ્યો કે, “હું નીમાવી લઈશ.” આ એક મારે મનથી જવેદાનનું હેશાન હતું.

“બંબે ગેઝેટ”માં પેહલવેહેલી નોકરી.

આ મિત્ર મી. એલજી મનચેરજી વાધરેચીયા પેહેલાં પારસી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને ઘરે જઈ ખાનગીમાં મળી મારે માટે વાત કરી આવ્યા. પછી પ્રેસમાં લઈ જઈ ઉભો રાખ્યો. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ આવ્યા; અને

કપડાં (ડગ્લો વગેરે): ઉતારી કામ પર બેસવા કહ્યું. એદલજીએ પોતાની “રેંકમાં” લાઇ બીજા ભાઇપંથ પારસી કમ્પોઝીટરોને ભલામણ કીધી કે મરીબ હમજત છે, નીભાવી લેવો. ટાઇપનાં ખાનાં જે બીજા ગ્રેસમાં શીખ્યો હતો તે તો ભુલી ગયો હતો, તેથી જ્યારે પેહેલ વેહેલાં ટાઇપનો “લમ્પ” ડીઝીખ્યુટ કરવા (છોડવા) માટે આવ્યો, ત્યારે તે એવી રીતે હાથમાં ઝાલ્યો કે, સઘળા કમ્પોઝીટરો સમજી ગયા કે “કાકાને કાંઈ આવડતું નથી.” તેથી આ કમ્પોઝીટરો, જે વર્ગ ધણું કરી ભાયેજેજ સઘ્ય હોઇ શકે, તેઓએ મારી રમુજ કરવા માંડી; “કાકા, પોપટ બોલાવો કે?” છત્યાદી. અને વળી વધું શું? ટાઇપ છોડતી વેળા d ના ખાનામાં p અને o ના ખાનામાં e—“લેલમ લેલાની જત્રા!” ટાઇપનો કેસ ભરાય અને બીજા કમ્પોઝીટરો તે કમ્પોઝ કરવા ઉંચકી જાય, અને પછી જ્યારે તેઓ કેસને ભેજસેજ થયલો જુએ ત્યારે ખુમરાણ કરે, દુપકો આપે, રીપોર્ટ કરે! પણ એદલજીએ મારી ગરીબાઇ વિષે તેમને માહિતગાર કરવાથી તે લોકો કેટલીકવાર નાંખતી કરતા હતા. થોડા દીવસમાં કેસ કાલુમાં આવ્યો, અને પ્રીન્ટરે કમ્પોઝ કરવાનું કામ આપ્યું. તેમાં પણ કાચા, એટલે પ્રીન્ટર, જે એક મરાઠા હતો, તે નજદીક આવી, જ્યારે એમ કહે કે “કાકા નાહિં ચાલાયચા,” ત્યારે વળી પાછા હોસકોસ ઉડી જાય કે, અહીંથી ના કહેશે તો વળી ક્યાં જઇશ! તેથી એદલજી ભાઇ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને “પુક” મારી આવ્યા કે “સાહેબ, એને વાંચતાં પણ આવડે છે,” તેથી એક મારાજ જેવા ખવાસના પારસી પૃદ્ધીડર પાસે મને કોઇ કોઇવાર વાંચવા બેસાડતા હતા. અહિં મારી પસંદગીનું કામ મળવાથી મને ઉલટ આવી, અને થોડા વખતમાં પૃદ્ધ ઉપર છપાયલી જુલો કેમ સુધારવી તે ધ્યાનમાં લેવાથી, અને બીજી રીતે હુશીયારી વધવાથી, જ્યારે કમ્પોઝ કરવાનું કામ મળતું ત્યારે તે એવું તો જુલ વગરનું કરવા લાગ્યો કે પ્રીન્ટર પણ આપણી તરફ આહ બતાવવા લાગ્યા!

પગાર.

દસ રૂપીયાના પગારની શરૂઆતમાં આશા હતી, પણ એક મહીનાના અનુભવે પંદર રૂપીયાનો પગાર મંડાયો, અને બેજ મહિનામાં રૂપીયા બે પ્રોમોશન મળવાથી સત્તર રૂપીયાનો પગાર થયો!

મણુ ખાવાના વાખા! જુખમરો મારી છાયા હોય તેમ મારી શોધેલ ચાખતો હતો. માત્ર ખપોરતું બેજન આવતું હતું, તે પણ કોઇ

વાર મસ્તીખોર ધગની બાણાવાળો બોય રસ્તામાં બાણું નાખી દે તો તે દિવસ લુખોજ જાય! પ્રેમનું કામ સહવારે ૯ વાગાથી રાત્રે ૯ કે ૧૦ નો થું પછુ કોઠવાર પાછલી રાત્રે ૩-૪ વાગા સુધી ચાલતું હતું. રાત્રે બોજન આવે નહિ તેથી ગજવામાં એકાદ ફોટીયું હોય તો પડોશની બેકરીમાંથી લુખું પાંડ ચાવી પાણી પીડું એટલે પેટમાં ગાફે થાય, ઇ. જીવાનીમાં જે વેળા સારા ખોરાકની જરૂર તે વેળા અરધા ભુખમરો ચાલુ હતો. પછુ સોનું જેમ ભટ્ટીમાં પડી વધારે તાપ ખમે છે તેમ તેનો ચળકાટ વધુ નીકળે છે, તેમ મારી હુશીયારી વધતી ગઈ, અને એક વેળાનો “બોયડ” છોકરો હવે સગાં વહાલાંઓને પછુ “ચંચલ” જણાવા લાગ્યો.

જ્યારે એક જમ્મક પારસીએ મારો તથા એદલજીનો પગાર વધારવા ભત્રામણ કાઢી લારે, મી. સોરાયજી કુવરજી સપ્રીન્ટેન્ડન્ટે એવો વિચાર જણાવ્યો હતો કે “નશરવાનજીનો પગાર તો હમણાજ વગર કહેવે મેં વધાર્યો છે, અને હજી પણ વધારીશ, પછુ એદલજી માટે તો મને માફ કરો...” પછુ મારે માટેથી નસીબ જોર કંતું ન હતું. જોકે મી. સોરાયજીનો વિચાર મને આગળ વધારવાનો હતો, પછુ એક પારસી પ્રીન્ટરે આ હમજન સામે તરકટ કરીને તેને નોકરી ઉપરથી ઉડાવ્યો અને તે જગ્યા પોને પચાની પાડી, એટલે મારું આગળ વધતું અટકી પડ્યું.

મી. જેમ્સ મેકેન્ઝી મેક્લીન.

આ પ્રખ્યાત ગ્રહરથ જેણે તે વેળાના મુંબઈના વડા મેજિસ્ટ્રેટ મી. જૈન કૌનન પાસેથી “બોયે ગેઝેટ” વેચાતું લીધું હતું, અને જે “ગેઝેટ” વેચ્યા પછી ઇંગ્લાંડ જઈ ત્યાંની પાર્લામેન્ટનો મેમ્બર થયો હતો, તે એક ડ્રટ ધાર્યનીતિ (decisive policy) વાળો માણસ હતો, અને જે સલાહ હાથ ધરે તે જ્યાં સુધી પાર પડે નહિ ત્યાં સુધી જાંપીને બેસે નહિ, એવો રહસ્ય બચ્ચો હતો. શરૂઆતથીજ આ છાપાની નાણા સંબંધી હાલત સારી ન હતી. જ્યારે હું દાખલ થયો ત્યારે જાનેવારીનો પગાર મ.ણુસોને એપ્રેલ કે મે મહીનામાં મળતો હતો, એવી તેની રીતીતી હતી. કારણ એંગ્લો-ઇન્ડિયન અને અમલદારોનું પત્ર હોવાથી હિંદીઓ તરફથી તેને જેમણે તેવો આશરો મળતો ન હતો, અને જાહેર ખર્ચો કેન્વાસ કરવા જ્યારે માણસ કોઇ દેશી આગલ જતો ત્યારે કેવા જવાબ મળતા હતા તેમાંનો એક નમુનો:—“બલા, કુનરાને રોટલા આલીએ પછુ ગેઝેટને જાહેર ખર્ચ ન આલીયે!” આમ હોવાથી જોકે પાછળથી તે મી. મેક્લીન

ગીરીએ વેચાતું લીધું હતું, તોપણ તેની નાણા સંબંધી હાલત તો ધણું
કરી આખર સુધી કંગાળજ રહેતી હતી. તેથી જ્યારે માણસોના પગાર
ચઢી જતા હતા, અને ગરીબ કામદારોને વીપતી પડતી હતી, ત્યારે
મી. મેક્લીન આગળ અમો ફર્યાદ કરવા જતા હતા, જે બનાવ, સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ,
ફરીયર, રીપોર્ટર, વગેરે આગમચથી પગાર ઉપાડી લેતા હોવાથી, સુપ્રી-
ન્ટેન્ડન્ટને પસંદ હતો નહિ; તેથી કામદારોની તરફથી મી. મેક્લીન
આગલ આગેવાન ભાગ લેનાર તરીકે મને ગણી આ નવા સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ
મારી તરફ હમેશાં તીવ્રસ્કારની નજરથી જોતા હતા.

“ સ્ત્રીઓધ ” માં લેખક તરીકે.

જ્યારે હું નોકરી શોધતો હતો ત્યારે દુરસદનો વખત વાંચવા
લખવામાં ગાળતો હતો. ચિત્રોનો અસલથી શોખ; તેથી એક ચિત્રોવાળી
“ Natural History ” (પ્રાણી વિદ્યાને લગતી ચોપડી) હાથ
લાગવાથી તેમાંથી થોડો તરજુમો કાઢ્યો હતો, જે “ ગેઝેટ ” માં નજર
ખુલવાથી અને છાપાના હુન્નરની કાંઈ માહિતી મળવાથી, સુધારીને
સ્ત્રીઓધના અધિપતિ મી. કેપુશરે નવરોજી કાશ્માજી ઉપર મોકલી
આપ્યો હતો, જે તે વેલાનાં આ ચોપાન્યાંમાં “ નરગેશ ” તખલ્લુસ ઉપર
પ્રગટ થયો હતો. મી. કેપુશરે તા. ૧૬મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૭૨ ના
એક ખાનગી પત્રમાં આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ આ ખાખતો લખવાની તમોએ જે તસદી લીધી છે તેને માટે તમારો
ઉપકાર માનુ છઉં તથા ઉમેદ રાખુ છઉં કે વીદીયા હોનરને લગતી ઉપયોગી
ખાખતો ઉપર એજ પ્રમાણે વીરાયો લખી મોકલવાની કુરપા કરશેજી.

“ હું છું, સાહેબ,

“ તમારો નમનતાઇ ભરેલો શેવક,

“ કેપુશરે નવરોજી કાશ્માજી,

“ સ્ત્રીઓધનો બનાવનાર. ”

આ પત્ર ઉપરથી કદાચ કોઇને શક આવશે કે આ પત્ર બનાવડી
હશે કારણ મી. કાશ્માજી આવી ભાષા લખે નહીં; પણ જાણવું અગત્યનું
ચક્ષુ પડશે કે આ વખતે હજી સુધી તેમનું ધ્યાન શુદ્ધ ગુજરાતી તરફ
જેંંચાયું હતું નહિ, અને કદાચ જેંંચાયું હોય તો પણ ઉપલો પત્ર શબ્દે
શબ્દે તમનીજ ભાષામાં અત્રે રજુ કાઢ્યો છે.

આ પછી એક બીજી ચાલુ બાબત “સીકંદર” (એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ)ની તવારીખ ઉપર કાળી હતી, જે લગભગ અઢી વર્ષ સુધી લખાઈ હતી; પણ પાછળથી માલમ પડ્યું કે “નરગેશ”ના તખલુસ ઉપર માગ એક મિત્ર મીં હોરમસજી દાદાબાઈ સંતોક પણ બીજે દેકાણે લખાણુ કરે છે, તેથી આ લખાણુ મેં “નોશેરવાન”ની સહીથી કરવા માંડ્યું હતું. આ “શોખની મેહેનત” સરૈરાસ રોજની ૧૨-૧૩ કલાકની રાત દીનની નોકરી સાથે કરવામાં આવી હતી. એ ચોપાન્યાં સાથેના મારો સંબંધ લગભગ દસ વર્ષ ચાલુ રહ્યો હતો. આ મારી બાહેર લેખક તરીકેની શરૂઆત હતી.

મલહારાવ ગાયકવાડનું કમીશન.

મેં આગળ કહ્યું છે કે મીં મેકલીન એક દ્રઢ સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે તે વેળાના મહારાજા મલહારાવ ગાયકવાડ સામે એવી રીતે લખાણો કીધાં કે બ્રીટીશ સરકારને તેની તપાસ કરવાને એક પાદશાહી કમીશન નેમવાની ફરજ પડી. મલહારાવની નીતિ કાંઈ સારી કહેવાતી ન હતી. આપણુ હમણા જોઈએ છીએ કે જ્યારે આપણા રાજ કર્તાના કુટુંબનો કોઈ બદલાઈ પહોંચે આવે તો તેને પ્રજા દીક્ષોગ્નથી આવકાર આપે છે; પણ તે વખતે જ્યારે મલહારાવ પોતાના માહાલમાં (મુલકમાં) ફરવા નીકળતા ત્યારે તેની પ્રજા તેની સામે દરવાજા બંધ કરતી હતી! આ સવાલ બાજુએ મુકીશું. મલહારાવ ઉપર બ્રીટીશ એજન્ટ કરનલ ફ્રેયરને ઝેર દેવડાવવાની કોશિશ કરવાનું તોહોમત મુકવામાં આવ્યું હતું. સરકાર સંધે બંધોબસત કરી મીં મેકલીને પોતાનો થોડો સ્ટાફ અને યંત્રો વગેરે વડોદરે મોકલી ત્યાંથીજ “વધારો” છાપી મુબંધ મંગાવવાની ગોઠવણુ કીધી. સ્ટાફની અંદર ચુંટી કાઢેલાં માણસોમાં મને પણ લેવામાં આવ્યો. જો કે નવા માણસોને વધારે પગારે રોકવામાં આવ્યાં; પણ અમારો પગાર તો જે હતો તેજ રહ્યો. અમોને આજ્ઞા આપવામાં આવી કે વડોદરે બંગલામાં રહેવાનું છે; બીજાનાં વગેરે તૈયાર છે; ખાવાપીવાની ગોઠવણુ સારી છે; એક પારસી બપ્પરચી સાથે લેવાનો છે, ઇત્યાદી. એક દીવસે બામદાદમાં અમો સધળા અર્ચગ્રેટ રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર એકઠા મળ્યા. બાતીયાં અને બીજાના પણ સાથે હતાં. પણ કાંઈ ગેરસમજુતીથી રેલ્વે ટીકીટનાં નાણાં ખુટવાથી અરધા માણસોને પાછા ઘેર મોકલ્યા કે બીજે દીવસે

આવે. અમારી સ્વારી એક ફાક્સટાશીયન પારસી ફોરમેનની સરદારી તળે આગળ આવી. રાત્રે ખાવાનું તૈયાર મળશે એવી આશામાં બાતીયું ચાંપી ગયા. રાત્રે આશરે સાનેક વાગે વડોદરે પોહોંચ્યા, અને બંગલા તરફ કુચ કીધી. રખેવાળે જણાવ્યું કે બંગલો તો સાહેબ (મી. મેકફરસન રીપોર્ટર) માટે છે; સાહેબનો હુકમ નથી કે કોઇને અંદર રહેવા દે. અમેને બે તંબુજો ખતાવવામાં આવ્યા, જેમાં સ્ટાફ તો શું પણ “મશીનરી” વગેરે સામાન પણ રહી શકે નહિ; અને વધુ એ કે તેજ વેળા અમેને આવકાર આપવાને એક સાંપે દેખાવ દીધો! હાલ તુરત પેલા રખેવાળને સમજાવી ભુખા ને ખાસા બંગલાના વરંડા ઉપર સુતા, કારણ રાંધવાનો સરંમમ છાપવાના અસખ્યા સાથ રેલ્વે વેગનમાં હતો, જે બીજો દીવસે ઉતરવાનો હતો. રાત્રે થંડી કકડતી પડતી હતી. વરંડા ઉપર ઘાસ પાંથરી, તે ઉપર અકેકી ચાદર પાંથરી, સુતા. સહવારના પેલું વેગન ખાલી કરવાની ખટપટ ચાલી, જે રાત્રે પુરી થઇ. આ ટાંકણે બાકી રહેલા સ્ટાફ સાથે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ આવી લાગ્યા. અને હુકમ કીધો કે રાત્રીએજ સઘળી ચીજો ગોઠવી નાખવી, જેમાં સુધાર અને મજૂરોનું પણ કામ હતું. આ રીતે બે દીવસના ભુખમરા સાથ રાત્રે માણસોએ સઘળો અસખ્યા ઉભો કીધો. ત્રીજો દીવસે રોજ ખોલ્યા. પણ હવે રહેવાનું શું? મી. મેકફરસનને સમજાવી વરંડા ઉપર પડી રહેવાની પરવાનગી લીધી. પણ આ બાબતુ કમ્પોઝીટરોનો વર્ગ. તેઓએ એવી વર્તણૂંક અને અસહ્ય ચાલ ચલાવી કે અમારા રીપોર્ટર સાહેબને એક પછી એક ઓરડો બદલી અંદર “રીટીટ” લેવી પડી—તેમને ઠેક પાછલાં બખરચીખાનાંમાં પોતાની લખવાની ટેબલ લેવી પડી! હવે અમારી ખાવાની ગોઠવણ જીઓ. સાથે લીધેલો બખરચી નામનોજ હતો. તેથી સઘળાજ કમ્પોઝીટરો બખરચી જન્યા! પેલા ફાક્સટાશીયન ફોરમેન સાહેબ બખર લેવા જાય. તેમની નજરે સઘળુંજ “કેપીટલ” * દેખાય. તેથી આવીને કહે કે “નશરવાનજી, આજે તો ફલાણું કેપીટલ છે,” એટલે ફરમાસુ છે, ત્યારે માણસો રમુજમાં પુછે કે “લોઅર કેસ” નહિ

* છાપવાના ટાઇપમાં ઘણું કરી બે જાત આવે છે, જેમાં એકને કેપીટલ કહે છે તેમાં આવી રીતની D, અને બીજી જાતને “લોઅર કેસ” કહે છે જેનો તે અક્ષર આવી રાતનો ત હોય છે, અને તેજ મુજબ સઘળા અક્ષરો બે જાતના હોય છે.

કે? બજાર આવે કે એક પછી એક પારસી કમ્પોઝીટર મને પુછે કે, બજાર સમારવા યા બજારચીને મદદ કરવા જઈયે? (મને ફારમીતને બદલે ત્યાં ઉભો કીધો હતો.) એક પછી એક આ બેરાદરો જાય, અને સૌ પોતપોતાને ભાગનાં મરચાં તરકારીમાં નાખે। પછી જમની વેળા શરત નાખે કે કોણુ ધણું ખાય। પછી પેટ છુટી જાય. “કલોરોડાઇન”ની બે ત્રણ સીસી લઇ ગયા હતા તે પણ ખપી ગઇ. લશ્કરી કેમ્પ જ્યાં અમો ઉતરયા હતા ત્યાં તે વેળા કોલેરા ચાલતો હતો. તેથી મામલો ચીનાતુર હતો, અને પારસી ભાઇઓ સમજે નહિં. એથી એક કાનુન કાઢ્યો કે જેને પેટ આવે તેને કાંછ ઉપર રાખવો તે કામ કરાવવું. પણ બેઅકલી ખાધરાઓ કાંછ ઉપર રહેવું પડશે એમ બિહિને પેટ આવે તો પણ બોલે નહિં. અંતે લશ્કરી હોસ્પીટલના કમ્પાઉન્ડર સાથે ખાનગી ગોઠવણ કીધી કે અમારાં માણસોને મુફત દવા આપવી અને તેના બદલામાં દરરોજ મુફત ગેઝેટને “વધારો” તેને માટે મોકલવો.

પણ મારી પોતાની ગોઠવણ કેવી હતી એમ કાંઇ પુછશે. હા, હું સહવારે ફરગીઓ પોતાને માટે પાઉ લાવતા તેઓ પાસ એકાદ પાઉ વેચાતું લઇ, માખણ જે સખ્ત પથર જેવું આવતું તે ઉપર રહેતો, અને બપોરે તેવીજ નાખીચી દહીયાં જેવી જાસ આવતી તે અને આવલ ઉપર કામ લેતો હતો; રાતની ગોઠવણ હાલકવાલ।

“મારી ખાપડીને બોલાવી મંગાવો!”

દીવસે કમીશનનું કામ થોડેક છેટે ચાલતું હતું; રીપોર્ટ રાત્રે લખાતો હતો; છાપવાનું કામ સહવાર સુધી ચાલતું હતું; ટાઇપ છોડવાનું કામ બપોર સુધીમાં ખલાસ થતું હતું; અને પછી સેડેન્સાજ કંઠવાનો વખત લઇ માણસો બે ઘડી પોતપોતામાં રમુજ કરતા હતા. જેમાં નવા મદ્રાસી કાશ્મીયાના મને ચીડવતા હતા કે “Seventeen rupees hand superior over forty rupees!” આ મારે મનથી એક વડાઈ હતી.

એક દીવસ એવું બન્યું કે, કમ્પાઉન્ડમાં એક પાટીદાર (ખેડુત) આવી ચઢ્યો અને પુછવા લાગ્યો કે, સાહેબ ક્યાં છે? અમોએ પુછ્યું, થું કામ છે? તેણે જણાવ્યું કે તે કામ સાહેબનેજ કહી શકાય એવું છે, માટે તેમનો મેળાપ કરાવી આપો તો મેહરબાની. મેકફરસન સાહેબને અંદરથી બોલાવ્યા, અને ઇન્ટરવેઝર તરીકે મને ઉમું રહેવું પડ્યું.

પાટીદારે ફર્યાદ કીધી કે “સાહેબ, તમે ન્યાય આપો છો તો મારી બાઈ નાહસી ગઈ છે તે આવતી નથી, માટે મારી બાઈને બોલાવી મંગાવો,” કત્યાદી. સાહેબને હજી તો પુરેપુરું સમજવું તેટલાં સાહેબ સમજી ગયા અને અંદર ચાલી ગયા, અને સઘળા હસી પડ્યા ! બાપડા પાટીદારને અમેએ સમજાવ્યો કે એ કામ તમારી સરકાર (ગાયકવાડ)નું છે, વગેરે. તે બીચારો નાસીપાસ થઈ ચાલી ગયો.

કમીશનનું કામ આ રીતે આશરે સવા મહીનો ચાલ્યું હશે. અમેને કમ્પાઉન્ડની બહાર જવાનો હુકમ ન હતો, કારણ સઘળું કામ છુપી રીતે ચાલતું હતું, તેથી રીપોર્ટરની ઘડેલી પેન્સીલ આપવાને બહાને એક પછી એક સઘળા માણસો કમીશનને બપોરે, હોલકર, સીંધીયા, વગેરે મહારાજાઓનો દમામ, ગાયકવાડના એરિસ્ટર સાર્જન્ટ એલેન્ટાઇનની આહોશી વગેરે જોવાની તક લેતા હતા, પણ એક “સુપર-વાઇઝર” તરીકે મનેજ આ તક મળી નહિ, અને આખો વખત એક બંદીવાન માફક ગોંધાઈ રહેવું પડ્યું હતું. છેવટે જ્યારે કમીશન પુરું થયું ત્યારે એક દીવસે વડોદરા શહેરમાં ફરવાને જોગવાઈ મળી હતી.

જ્યારે કમીશનનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે ગાયકવાડની તીજેરીનો હવાલો મુંબઈની પોલીસના હાથમાં હતો, જેના વડા મી. ક્રાંન્ક સુટર અને તેમના મિત્ર મી. માણેકજી પેરેનજી તત્પક્ક આ વેત્તા વડોદરાના હાકમ જેવા થઈ પડ્યા હતા. મહારાજાના કીરમત ઉપર સીલ પડી ચુક્યું હતું, એટલાં સુધી કે તેમને ઉપાડી જવાની ગોઠવણ પણ થઈ ચુકી હતી. વળી ગોયા ગાયકવાડી ગાદીનું લીલાંઉ હોય તેમ ગાદી માટે ગાયકવાડના સગાવહાલાંઓની દોડાદોડી ચાલી, અને મી. માણેકજી તત્પક્કની ઉતારાની જગ્યા એક અગત્યની એરીસ થઈ પડી. પણ આ રાજદ્વારી ખટપટમાં હું માથું ખોસવાને દરસ્ત જોતો નથી. એટલુંજ કે સુટર-તત્પક્કને મોટો લાભ થયો એમ બોલાતું હતું.

કમીશનને માત્ર રીપોર્ટ કરવાનો હતો; ચુકાદો વડી સરકારના હાથમાં હતો; સાર્જન્ટ એલેન્ટાઇનની આહોશીથી કરનલ ફેયરને ઝેર દેવડાવવાનું તોહોમન સામેન થયું નહિ; પણ રાજ્ય ચત્રાવવાને નાલાયક છે એવું ઠરાવી મહારાજાને મદ્રાસ પોહોચાડી દીધા, અને તે ચુજરી મળ્યા ત્યાં સુધી નજરેફ રાખવામાં આવ્યા હતા.

“ગેઝેટ”ના લખનારાઓ.

તે વેળા આ વર્તમાનપત્રમાં લખનારાઓમાં નીચેના પ્રહર્યો હતા; જેઓ ધણું કરી મી. મેક્લીન જ્યારે વેલાત જતા ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં તેમજ સામાન્ય રીતે પણ “લીડર” વગેરે લખતા હતા. મી. જોન માર્શલ, મુંબઈની એમ્બર ઓફ કૉમર્સિવાળા, જેમને મી. મેક્લીનની ગેરહાજરીમાં લગભગ સઘળી માલેકીનો હક મળતો હતો, તેઓ વેપારની બાબત ઉપર લખતા હતા; ત્રામવે કમ્પનીવાળા મી. કીનીંગ એક અચ્છા ગણીતશાસ્ત્રી હોવાથી, તેઓ “સ્ટેટીસ્ટીક્સ” (આંકડાઓ) ઉપર “પેન્સીલ” ચલાવતા હતા. પેન્સીલ એટલા માટે કે આ પ્રહર્યનું કોઈપણ લખાણ મેં સાહીથી કે કલમથી જોયું નથી. વળી અક્ષર પણ કમ્પોઝીટરોને જલદીથી ચસો અપાવનારા હતા. ડા. બેનેટી તત્ત્વરોસ્તી અને આરોગ્યતા ઉપર લખતા હતા; મુંબઈની અંતર ગટર માટે તેઓએ આપેલી અગમ-ચેતી ભરેલી ચેતવણી, તથા મુંબઈમાં પેટેલવેહેલું બનાવડી આપસ (બરફ) નીકળ્યું ત્યારે ગરીબ લોકોને આપેલી ચેતવણી અને આગાહી હું હંમેશ માન સાથે યાદ કરું છું. આ બધા પ્રહર્ય હંમેશાં કીરમજી શાહીથી ધણાજ સરસ અક્ષરથી લખતા હતા. અગ્નયન કીરમત કે આ પરમર્થી પ્રહર્યનું જોકે પુતલું ઉલું કરવામાં આવ્યું છે તે છતાં છેલ્લા દીવસમાં તેઓ એક પાઈ વગરની હાલતમાં એક હોટેલમાં ગુજર પામ્યા હતા. રેવરંડ ડૉ. વીલસન પોતાની પ્રજાને લગતાં લખાણ કરતા હતા. આ ઠેકાણે મારે જણાવવું જોઈએ કે અમારા કેટલાક યુરોપીયન એડીટરો અને રીપોર્ટરો જ્યાં સુધી વાંચનનું એકાદ ગ્લાસ ચઢાવે નહિં ત્યાં લગી તેમની કલમ આગળ ચાલે નહિં, તેથી આંશીસમાં હંમેશ વાંચનનો એક બોક્સ અને ખીરકીટના બોક્સ તો હોવાજ જોઈએ. અને પ્રજાનો એક ભાગ આવા લખનારાઓના વિચારથી દોરવાય છે. એક દીવસ એવું બન્યું કે ડૉ. વીલસન એડીટોરિયલ લખનાર હતા તે રાત્રે લખવા બેઠા; થોડી લાંબનો પ્રીન્ટર ઉપર મોકલી વાંચનની ઝુમમાં પોલી ગયા તે ઉઠેજ નહિં. મધરાત ગઈ; પ્રીન્ટર ઉપર જાય અને “સાહેબ, સાહેબ, નો એડીટોરિયલ.” બુમ મારે; પણ સાહેબ ઉઠે નહિં. પ્રીન્ટર સલાહ લેવા મારી પાસ આવ્યા; મેં કહ્યું એડીટોરિયલ વગર પેપર બહાર પડી શકેજ નહિં; માટે કાંઈ નહિં, પ્રગ મરીને નીચે ખેંચી કાઢો, ત્યારે

ઉઠશે. આ પ્રમાણે અગ્નિયત કીધું ત્યારે સાહેબે અરધી કાલમ જેટલું એડીટારીયલ લખી પોતાની ફરજ બજાવી. મી. ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર યાત્રીક સરકારની રેવન્યુ રાજનીતિ ઉપર લખતા હતા, અને મને યાદ છે કે તેમનાં લખાણથી આ ખાતામાં સરકારે કાંઈક રૈયતના લાભનો ફરફાર કીધો હતો. મી. એ. કેમેરન એક લડાઈના અવરપત્રી પાછળથી થોડો વખત અધિપતિ થયા હતા. તેઓને માટે કહેવાય છે કે તેઓ અશીલ્પી હતા, પણ તેમનાં રજદ્વારી લખાણ પ્રસંશા પામતાં હતાં. મી. મેકફરસન રીપોર્ટર પણ એડીટારીયલ લખતા હતા એમની કારકીર્દીમાં બનેલો એક બનાવ ખાસ ધ્યાન આપવા જેવો છે, જે પારસી દોષ્ટમા આગળ થયેલાં હુલ્લડને લગતો છે.

પારસી દોષ્ટમાં આગળ હુલ્લડ.

એક વેળા મી. મેકલીન વેલાત ગયા હતા, અને મી. મેકફરસન તેના એક મિત્ર પોલીસ અમલદાર સાથે રહેતા હતા. આ વખતે ડુંગરવાડી (ચોપાની) દોષ્ટમાની જગ્યા ઉપર મુસલમાનોએ હુલ્લડ કીધું અને પારસીઓએ બચાવ કીધો. આ બાબતનો રીપોર્ટ લખતાં પેલા પોલીસ અમલદારે લખ્યું કે “પારસીઓ તેમની લાસ ઉપર દહીં મુકી કુત્રા પાસ ચડાડે છે,” છત્યાદી. આ બાબત અમારા જોવામાં આવી તે ઉપર તે વેળા પ્રીન્ટર અને મી. મેકફરસનનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે વાત ખોટી છે; પણ તેઓએ માન્યું નહિ, અને રીપોર્ટ પ્રગટ થયો. બીજે દિવસે સંખ્યાબંધ પારસી “પ્રોટેસ્ટ્રસ” આગ્યા અને “સાહેબ લોક” ને માથી માંગવી પડી. પણ એનો બદલો બીજી વખતે પારસીઓને અચુક રીતે અને જન્યુકનો મલ્યો હતો.

મુસલમાન-પારસી બીજી હુલ્લડ.

મી. રસ્તમ ઝાલભાઈએ “પ્રસિદ્ધ પેગંબરો અને કામો” નામે પુસ્તક બહાર પાડ્યું; તેમાં હજરત મહમદને ખોટું લાગે એવું લખાણ આપ્યું તે ઉપરથી એક હુલ્લડ એવું થયું કે તે વેળા જો મી. મેકલીન પારસીઓની મદદે નહિ હોત તો પારસી કામના ચક્રે કાંઈ જીદીજ વલાણ લીધી હોત. કારણ ફાન્ક સુટરની પોલીસ, અને શીલીપ વોડ-હાઉસની સરકાર બંને પારસીઓની વિરુદ્ધ દેખેતી રીતે કામ કરતી હતી, અને પારસીઓને મોટો ગેરઈન્સાફ થયો હતો. આ વખત આગમચનો પારસીઓનો સરકાર સાથેનો લાગેચો લગમજ બંધ પડેલો હતો, તેથી

કોમના અકાબરે કાંઈ પણ કરવાને અશક્ત હતા ! તેથી મી. મેકલીને પારસીઓ માટે એક અરજી ધડી બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને મોકલી આપી, જેના પરિણામમાં સર શીલીપ વોડહાઉસની સરકારને પાર્લામેન્ટ તરફથી ઠપકો મળ્યો હતો.

મીં મેકલીનની વીદાયગીરી.

એકવાર મી. મેકલીને લખ્યું કે તે કદી “ ગેઝેટ ” નો સંબંધ છોડશે નહિ ; પણ આ વેલા મી. ગ્રેટન ગીરીને “ ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા ” ના માત્રેક કન્નલ નોસા લીઝ સાથે ખટપટ થઇ, તેથી તેણે બે લાખ રૂપીયે “ ગેઝેટ ” વેચાતું લીધું, જ્યારે મી. મેકલીને પાછું લખ્યું કે જ્યારે સોનાની ચદ્દી (બે લાખ રૂપીયા) હાથમાં આવે ત્યારે તે જતી શા માટે મુકવી ; કારણ તે વેળા આ પત્રની હાલત એવી હતી કે આ કિમ્મત ખરેખર જોખરે તે કરતાં વધારે હતી. પણ મી. ગીરી હદ ઉપર આવેલા હતા. વીદાયગીરીના મેળાવડામાં એક યુદ્ધ પારસી કંપોઝીટર મી. ખરશૈદજી આદરજી, જેને અમો “ ખરશૈદ કારા ” ને નામે ઓળખતા હતા, તેણે મી. અને મીસીસ મેકલીનની સલામતી લેવડાવી, જે ખરેખર “ સેલર ઇંગ્લીશ ” ભાષામાં હતી, માટે મી. મેકલીને પોતે રીપોર્ટ લખ્યો તેમાં લખ્યું કે આ “ સલામતી ” તેમની પોતાની હતી તેથી તેઓ પોતેજ પોતાની પાસે રાખે છે, અને જાહેર લોકોને તે વાંચવાની જરૂર નથી !

ખરશૈદજી કારા અને ખરશૈદજી લખુ.

આ પારસી કંપોઝીટરની આસિયત જાણવા લાયક છે. ખરશૈદજી કારા યુદ્ધ હતા, પણ દારૂ એટલો પીતા હતા કે તેમની રગોમાં આલકોહોલ પચી જવાથી તેમની આમડી કાળી થઇ ગઇ હતી, તેથી તેમને “ કારાભાઇ ” કહેવામાં આવતા હતા. વળી જો મચ્છર કે ડાંસ તેમનાં શરીર ઉપર બેસે અને ચટકો મારે તો આલકોહોલના ઝેરથી તે જતું મરી જતું હતું, જે ક્રિયા આ યુદ્ધ કંપોઝીટર અમોને વારેવાર દેખાડતા હતા. ત્રેપમાં રાત્રે પણ કામ ચાલતું હોવાથી આ પારસી સાંજે કળસીયો લઇ હમમ સ્ત્રીઓનાં એક પીઠામાં જતા હતા, અને દારૂ પી આવ્યા પછી રાતનાં આવેલાં ભોજનમાંથી જેતું સરસ હોય તે ચાંપી જઇ પછી તે ભાઇબંધને થડે કસેજે કહેતા હતા કે “ ભાઇ દલાણા, તારું બોણું

આધેણું છે, ગાળ દેતો ના !” દે મહીનાનાં “ગેઝેટના” જશન વેળા અને બીજા મેળાવડા વેળા સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ચાસનીનો ખુમચો અને બાટલી-ઓ આપી કારાબાધને દરવાજા આગળ બેસાડતા હતા, અને જોટલા મેમ્બરો આવે તેટલા દરેકની સાથે કારાબાધએ એક કુ ગ્લાસ લેવાનું હતું; એટલુંજ નહિં પણ જમતી વેલા જોટલી સલામતી લેવાય તેટલી લેવી; અને આ બાધ મને કહેતા હતા કે “નશ્વરવાનજી, જોની, હજીતો હું ઘેર જઈશ ત્યારે ચુકલામાં સુખડ મુકી અશોદ્ધરવરની નૈયેતે એક ગ્લાસ લેવશ !” શું ધાયું ? પછી આ બુદ્ધ પારસી સાથે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ જે અ-માનસાધ વર્તનુંક ચલાવતા હતા તે લખવા લાયક નથી !

ખરશીદજી લંબુ પ્રીન્ટર હતા. તેઓ જ્યારે દારૂ પીવા માંડતા ત્યારે દિવસો સુધી પ્રેમમાં આવે નહિં, અને પોતાને ઘર પણ જાય નહિં—બસ પીઠે પીઠે દારૂ પીને ભટકયા કરે, પછી તેમના સગા નાનાં બચાં માફક મારી કુટીને રેંકડામાં નાખી મુકી જાય ત્યારે કામપર આવે. આ બાધ, હિંદીની રીતે, જ્યારે દારૂ પીતા હતા ત્યારે ખાતાનું બરોબર લેતા ન હતા, તેથી થોડા વખતમાં તેમની મનશક્તિ પણ બગડી હતી. એક દિવસે સમીસાંજે આ પ્રીન્ટરે મને રસ્તામાં પકડ્યો અને એક પીઠામાં ઘસડ્યો. કમજબતી ! તેના હાથની મુઠી એવી મજબુત હતી કે મારે માટે છુટવું અશક્ય હતું, અને તેથી વધારે અશક્ય તેનાં ગ્લાસની ના પાડવી હતું ! હવે કરવું કેમ ? પીઠામાં દાખલ તો થયા. ગભરાટ થવા લાગ્યો. એટલામાં તે બાધએ દારૂ લેવાનાં કામમાં રોકાવા મારો હાથ લગાર દીલો કાઢ્યો કે, એક અછાટ એવી તો મારી જીવ લાઇ નાઠો કે પછી તેના હાથમાં આવવો મુશ્કેલ હતો. એક વાર મેકફરસનનાં લગ્નની રાત્રે જ્યારે એડીટરના રૂમમાં કોઈ નહિં હતું ત્યારે આ બાધ એક કા કમ્પોઝીટરને ઉપર લાઇ જવા લાગ્યો અને દરેકની સાથે એક કુ ગ્લાસ આપી છેવટે એક બાંક ઉપર ચતાપાટ પડ્યા; અમોએ પેપર બહાર પાડ્યું; પ્રીન્ટરને પાછલી રાત્રે બગીમાં નાખી તેને ઘર મુકી આવ્યા; અને વખતસર પેપર બહાર પાડવાના બદલામાં બીજો દિવસે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ તરફથી—ગાળો ! કારણ તે એમ સમજતા હતા કે તેમની હાજરી વગર એવી વેલાએ પેપર બહાર પડી શકેજ નહિં. એવી વડાધ તેમને સાહેબ આગળ લેવાની હતી.

“યઝ્ઘાં પરસ્ત” અને “પારસી (હિન્દી) પંચ.”

વડોદરેથી પાછા ફર્યા પછી મેં પગાર વધરાવવાની કોશિશ કરી, પણ ફોર્કટ, કારણ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ હજી મારી તરફ અભાવ રાખતા હોવાથી જ્યારે બીજાં માણસોના પગાર વધારવાને તેમના હાથમાં સધળી સત્તા હતી, ત્યારે મને મી. મેક્લીનને હવાલો આપવામાં આવતો હતો. તેવામાં એક વાણીયા કૉપી હોદ્દરને કોઈ કારણસર રજા મલી, જેની જગ્યા પર કુદકો મારવાની મને એક તક મલી. આ જગ્યા માસિક રૂ. ૨૫)ની હતી. જ્યારે હું આ જગ્યા ઉપર આવ્યો ત્યારે મી. યરજોરજી નવરોજી આપ એપ્પીયાર એક “પૂઠ્ઠી રીડર” તરીકે નેમાયા, અને મને તેમના “કૉપી રીડર” અથવા મદદનીશ તરીકે ગોઠવવામાં આવ્યો. આ એક અગત્યનું જોડાણ હતું. વાતચીત દરમિયાનમાં મી. યરજોરજીએ જ્યારે જણ્યું કે હું “શ્રી બોધ” માં અને બીજે ઠેકાણે લખાણ કરું છું, ત્યારે તેમણે મારો મેલાપ પોતાના કાકા મી. નશરવાનજી દોરાબજી આપ એપ્પીયાર, જેઓ તે વેળા “યઝ્ઘાં પરસ્ત” અને “પારસી પંચ” (હમણાં “હિન્દી પંચ”) ચલાવતા હતા, તેમની સાથે કરાવ્યો, અને કોઈવાર મને આ પત્રોમાં પણ કાંઈ લખવાની સુચના થઈ. થોડા વખતમાં મી. નશરવાનજી ગુજરી ગયા. અને “ગેઝેટ”ની રાત દીનની સખ્ત નોકરી ઉપરાંત આ બે અઠવાડીક પત્રો પ્રગટ કરવાનું કામ અમારે માથે ફરજિયાત આવી પડ્યું—“અમારે” માથે, એટલે મારે તો દોરતીના હકમાં વમર લવાજમે મદદ કરવાની હતી. મી. યરજોરજીને થોડા વખતમાં “ગેઝેટ”ની નોકરી છોડવી પડી, અને હું તે નોકરી સાથે મદદ કરતો હતો.

અહીં ધર્મ સંબંધી લખાણો કરવાની તક મને “યઝ્ઘાં પરસ્તે” આપી; પણ “પંચ”? મારી કોઈ દબાઈ રહેલી રમુજ અને કટાક્ષ કરવાની શક્તિ બહાર આવી, અને તેથી મારી કલમ લગાર તિક્ષ્ણ બની. લખાણ અને ચિત્રકળામાં આ બન્ને પત્રોમાં મી. નશરવાનજી આપ એપ્પીયારના ગુજરવા પછી મોટો તફાવત માલમ પડ્યો. “યઝ્ઘાં પરસ્ત” ઔથોરિટી હોવાથી તે કરેલા સુધારાવાળા “રાત ગોશ્વર” સાથે નિરંતર પંચાતી કરતું હતું તેને તેમાંથી બહાર કાઢ્યું; અને “પારસી પંચ” નાં ચિત્રો જે માત્ર લીસોટા જેવાં હતાં, તેમાં “પર્સિયેક્ટીવ,” “શેડીંગ” વગેરે દાખલ કરવાથી આર્ટિસ્ટીક દેખાવા લાગ્યાં.

મી. ખરજોરજ સાથનો મારો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તે સેંકડોમાંની માત્ર થોડીક નીચત્રી “રલીપ” ઉપરથી માલમ પડશે:-

ડીયર નોશેર,

તમે પરમદાહાડે આવી ગયા પછી સખત તાહાડ વાગીને તાપ આવી છે, જેથી ઘોલીયાપર સુતો છું. અંજે કદાચજ હું આવી રાખીશ. મેહેરબાની કરીને થોડું પંચ આજે પુરૂં કરી આપજો. મેં એકાદ ગેલી લખ્યું છે. બાકીનું બને તેમ કરજો. બનેછે તો હું આશીસમાં આઉં છું, પણ ખરડો જરાક પણ બેસવાનું કબુલ કરતો નથી.

લી૦ તમારો

ખરજોર.

ડીયર નોશેર,

તમારૂં કાંઈ તઈયાર હોયતો આજે માણસને આપજોજ. નહીં હોય તો સહવારના છ વાગતે આશીસ ઉધાડવાની છે, માટે તમે આશીસમાં બેઠો તે વેળા મોકલજોજ. જેટલું બને તેટલું વધુ કરજોજ. મારાથી બીજાનું છાડાય એમ નથી.

૧૩-૮-૮૫

લી૦ તમારો.

ખરજોર.

ડીયર નોશેર,

આજે માણેકજી [મુંબઈ સમાચારવાળા] મને સુરત લઈ જાય છે-ખહુજ ઘાંઘોસ કરે છે. માટે પાંચ વાગતામાં આશીસમાંથી જવું જોઈશે. તમેને રાતનો અત્યંત ઉત્તરો હશે, તોપણ તસદી આપવી પડે છે. તમારી હાલત કેમ બેસતી થશે તે સમજતો નથી. તોબી આજે ચીઠી નફરાઈથી લખું છું. જેટલું બને તેટલું મદદ કરજો.

લી૦ ખરજોરજ.

ડીયર નોશેર,

બને તો હમણા આવી જાઓ તો ઠીક, તમારૂં આપેલું ચીત્ર હું સમજી શકતો નથી. માટે સાથે મલીને લખી કાઢાડવું છે, હમણા આવો તો બહુ સાર.

લી૦ ખરજોરજ.

ડીયર નોશેર,

કાપીના બે ટુકડા બીજા લખી મોકલજોજ. હું બેભાં વગર આજે કામ કરું છું. કુવીનીનથી માથું ફરી જાય છે, અને ઠીલ ધુંજે છે. જરા તમે

કુરસદેઃ આવી જશે તો આપણે સાથે મક્કી ચીત્રો નખી કરી નાખીશું? તમે હડી ત્રણ વાગતે આવશો તો બસ.

લી૦ બરજોરજી.

[તા. ૬.] યજ્ઞદાં પરસ્તનું બે એક મેલી જેટલું ધસકવાનું છે તે હું ચલાઉં છું.

સંખ્યાબધ ચીડીઓમાંની આ માત્ર થોડીજ છે. જે ઉપરથી પા-
રસી પંચ સાથ મારો કવો સંબંધ હતો તે માલમ પડી આવે છે.

જ્ઞાનવર્ધક

સને ૧૮૭૯ માં મી. શાપુરજી બીમજીભાઈ તારાપોરવાળાએ “જ્ઞાન વર્ધક” માસિક ચોપાન્યું જાણીતા યુક્તસેલર મી. જાંહગીર ખેજનજી કરાણીને સપુરદ કીધું ત્યારે તેના ઓનરરી અધિપતિ તરીકે મને પસંદ કરવામાં આવ્યો—એક પાછની પણ હાંમલ વગર. જે કે મેં કોઈજવાર વારતા લખી હોય, પણ મારી સધળી વક્ષાણ સંગીન વિદ્યા, ધર્મજ્ઞાન, શીત્તસુરી, નાચન્સ વગેરે તરફ હતી. “જ્ઞાનવર્ધક”ને તેના નામને છાજતું બનાવા કાશેશ કીધી; પણ મી. કરાણીનો વિચાર વારતાના કુથળા અને ટાહેલાં ઉપર વિશેષ હોવાથી અમોને પરવડ્યું નહિં, તેથી “જ્ઞાનવર્ધક” છોડી દેવું પડ્યું. લગભગ એક વર્ષની મુદતની સેવાના બદલામાં ધનામ તરીકે, મારી જગ્યા ઉપર આવેલા મી. કાવશજી મનચેરજી મનસુખ, જેઓએ પોતાનો તખલ્લુસ “મનસુર” રાખ્યો હતો, તેઓએ મી. કરાણીના કહેવાથી એક બહુજ અસખ્ય પત્ર મને લખ્યો; જેમાં મને જાત જાતના સરપાવ મળ્યા હતા. મી. કાવશજી તે વેલા મેડીકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, તેઓ લગભગ પંચ છ વેળા નિષ્ક્રિય થયા હતા, કારણ શિખવા ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે વારતા લખવામાં તેમનું વધારે ધ્યાન હતું. આખરે મદ્રાસ જઈ પાસ થયા; અને થોડા વખત પછી કાંઈ સસારી ખટપટને લીધે બીચારાએ આપવાન કરી પોતાનો જાન કબજ કીધો! તેનાં રહેને શાન્તિ હોજો! મેં જ્યારે આ માસિકનો સંબંધ છોડ્યો ત્યારે આગમચથી બપ્પર મળવાથી તેના માજી માત્રેક અને અધિપતિ મી. તારાપોરવાળા, પોતાના તા. ૨૬ મી અક્ટોબર ૧૮૮૦ ના પત્રમાં, નીચે મુજબ લખે છે:—

“.....જ્ઞાનવર્ધકને હમણા તમે લાઈએ ઘણા મનપસંદ આકારમાં ફેરવી નાખ્યું. જ્યારે એના અધિપતીનું કામ હું બજાવતો હતો ત્યારે

મુંબઈમાં નીકળતાં પેહેલા વરગાં ગુજરાતી ચોપાન્યાંઓ માહેલું હું એને ગણતો હતો, પણ આજે તો પેહેલા વરગાં પેહેલું થએલું હું એને જોઉં. આટલો બધો કુધારો ફક્ત એક વરસમાં કરી મકચો તે વીરો હું મારા દીલમાં ઘણો સંતોષ માની લઉં છું. પણ જ્યારે આટલા થોડા વખતમાં તમે લાઈ કંટાળીને એનેથી દુર થવા માંગો છો ત્યારે જ્ઞાનવધ્વિ-કના હીન નસીબને માટે મને અફસોસ ઉપજે છે. પણ એક આળસને આપણી બગલમાં લઈ હુંક આપી ઉછેરીયા પછીથી એકદમ તેને આપણથી વીખુટા કરી મેલવું એમાં શું આપણને પોતાને ઓછા સંતાપ છે? માટે, લાઈજી, વીચાર કરો; હજી ડીસેમબર દુર છે તેટલાં દરીયાફત પોંહોચાડો, માહરી ખાતરી છે કે તમારી કલમ ખુને ખેસા અટકવાની નથી, કેમકે તેને ચાલ-ચાલ કરવાની બધ ટેવજ પડી બઈચ, તો શું તે પોતાનો શોખ પુરો નહીં પાડશે?" ઇત્યાદી.

બીલીમોર લાઇબ્રેરી.

આ વખતે મારી પાસે અઠવાડીક તેમજ માસિક વર્તમાનપત્રો, ચોપાન્યાં, વગેરે આવવા લાગ્યાં હતાં. તે વંચાયા પછી કચરામાં જાય તે મને પસંદ ન હતું. મેં વિચાર્યું કે માન હમવતનીઓ એ ઉપયોગ કરે તો કેવું સાચું! તેથી બીલીમોર ખાતે મી. લીમજી પેસ્ટનાજી વગેરે મિત્રોને લખ્યું કે તેઓ જો એક ઓરડો ભાડે લઈ પોસ્ટેજ વગેરેની જોગવાણી કરે તો હું વગર લવાજમે વર્તમાનપત્રો, ચોપાન્યાં વગેરે મોકલી આપું. તેઓ કમુલ થયા, અને સને ૧૮૮૨માં બીલીમોર રીડીંગ-રૂમની સ્થાપના થઈ. આથી ઉલટ આવી અને એક મિત્ર મી. જમશેદજી નશરવાનજી પીટીટ, શેઠ સોરાબજી શાપુરજી ખંગાલા, વગેરેની મુલાકાત લઈ એક નાની જગીર રકમ ભેગી કરી થોડાં પુસ્તકો, વગેરે મોકલી આપ્યાં, અને રીડીંગ-રૂમ સાથે લાઇબ્રેરીની સ્થાપના થઈ. (એનો કાંઈક ઇતિહાસ આગળ ચાલતાં આવશે, માટે હાલ તુરંત અહીં એટલોજ ઇસારો કરી આગળ ચાલીશું.)

આ લાઇબ્રેરીનું કામ, મી. સોનાબજી જમારપજી વર્કીંગએક્ષવાળાના સેક્રેટરીપણા તજે, ઘણી સારી રીતે ચાલવા લાગ્યું. તેઓએ મને પુછ્યું કે, સ્કુલના છોકરાઓને મુક્ત લાભ લેવા દેવો કે નહિ? હું ઘણો ખુશ થયો કે તેમ થવાથી તેમનું બુદ્ધિબળ વધશે. પણ આખર કરેને “છોકરાઓ તે છોકરાઓ.” લાઇબ્રેરીના સદુપયોગ કરતાં તેઓ ખગાડ વધારે

કરવા લાગ્યા, અને તેમના તોફાનની ફાંદ આવી. તેથી તેમને બધું કરવામાં આવ્યા. પણ કાંઈ સાહિત્યનું બીજું પડેલું હોવાથી તેઓએ એક નાનો રીડિંગ-રૂમ ઉઘાડ્યો. જે તેઓ સ્વતંત્રપણે કામ કરતા હોત તો અ.પણ બહુ ખુશી થાત. પણ માતૃત્વ લાઘવેરીની નેઓ ગીબત કરવા લાગ્યા, તેમની સામે અને વારેવાર જવાબ આપવાને વર્તમાન-પત્રોમાં બહાર આવવું પડ્યું હતું.

મુંબઈમાં સંસાર અને કુટુંબ.

આ અરસામાં મને મુંબઈ આવ્યાને દસ વર્ષ ઉપર થઈ ગયાં હતાં; અને હવે પગાર વધવાથી મને એમ લાગ્યું કે મારે હવે મારા સગાં “લીંબુવાળા કુટુંબ”માં ઓશીયાલું ખાવું ઠીક નહિ; તેમજ વળી બીજી તરફ સાહિત્યની લાઘનમાં આગળ વધવાથી, આ મોટું કુટુંબ, જેમાં લગભગ આઠીસેક માણસો હતાં, તેમાંના જીવન ભાષ્યોની લગભગ અદેખાઈને લીધે, આશરે સને ૧૮૮૦ માં જીવે પડ્યો. એક ઓરડો મોઢીખાને બાંડે લીધો, અને ત્યાં જઈ રહ્યો. તે વેળા મુંબઈમાં કાંઈ રેસ્ટોરાં કે બડીયારખાનાં પારસીઓ માટે હતાં નહિ; તેથી અગીયારીઓમાં કામ કરનારા બહારગામના મોખેદોને રાંધી ખવાડનાર એક બુઢા મોખેદ હતા તેમની સાથે બધોબસ્ત કીધો કે તે ભોજન વગેરે પૂરું પાડે. પણ મને તો સારા અને પુરતા ખોરાક સાથે વેર હતું; તેથી પાછો વધુ ભુખમરો પડવા લાગ્યો. આરતમાં કાંકરા; ગરચાં અને લાકડાંનાં ખમણનાં કવાજ; રસ, તરકારી વગેરેમાં ધીને બદલે તેલ, ઇત્યાદી ! મોખેદ બાદશાહને એ રૂપીયા વધારે આપવા કહ્યા, તેથી થોડા દીવસ એકાદ કેળ કે કાંઈ વધારે મુકે, પણ પછી પાછું જેમને તેમ.

મારા કુટુંબ હોરમસજી લીંબુવાળા જેઓ મને બહુ આહતા હતા, તેઓ હજી મને મન્નતા હતા, તેઓએ મને સલાહ આપી કે “છોકરાઓને અહીં બોલાવો—કાંઈ નહિ, ખુદા સૌતું પૂરું કરે છે, તમારજ પૂરું નહિ થશે?” વગેરે. પગાર તો હજી રૂપીયા પચીસનો હતો, તેથી પેહેલાં તો મેં મારા નાના ભાઈ બેજનજીને મુંબઈ બોલાવ્યો, જેની ઉંમર તે વેળા

આશરે ૧૯-૨૦ વર્ષની હશે. તેને કંમ્પોઝીટરનું કામ શીખવી નોકરી રાખ્યો કે બેઠ બાઇઓના પગારથી કુટુંબને મુંબઇ બોલાવીયે તો ધર આલે, જો કે મુંબઇનો ખર્ચ ઉપાડી શકાય તેમ ન હતું. પણ કીસ્મત! આ બાઇની મદદ હું લાંબો વખત મેલવી શક્યો નહિ. કુટુંબ ખીલીમોરેથી મુંબઇ આવી વસ્યું, અને લાંબો વખત નહિં ગયો એટલામાં બેજનજીબાઇને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો; છ મહીના માંદગી ભોગવી; અને ચોવીસ વર્ષની ઉમરે એક વીધવાને મારી ઉપર છોડી ગુજરી ગયા! આ રીતે મદદને બદલે હું કરજ સાથે મોટી આફતમાં આવી પડ્યો.

ગણદેવીના દેસાઇના કરો.

પણ તેથી કાંઇ મારૂ જાહેર કામ બાંધ પડ્યું નહિ ગણદેવીના હિન્દુ દેશાઇનું એક ખાનદાન ખીલીમોરાના અસલ જાગીરદાર હોવાથી ખીલીમોરાની રૈયત પાસેથી જત જતના કરો લેતું હતું, પણ તે વેળા ગાયકવાડી રાજ્ય અમલના ગેરવહીવટને લીધે તે કરો એવા આપખુદ અને હસવા જેવા હતા કે રૈયત તેથી કંટાળી ગઇ હતી. કેટલીકવાર ને કરો લેવા દેશાઇનાં માણસો ગરીબ પ્રજા ઉપર જુલમ પણ ગુજારતાં, કેટલીક વાર તેમને કમાઇ ખાવાના ઓળરો પણ ઉંચકી જતા, વગેરે. આ કરોનો ખ્યાલ નીચલી વીગત ઉપરથી આવી શકશે:—

(૧) માથાવેરો—માહીવેરો—ખીલીમોરાના માછીઓ ઉપર લાગુ પાડેલો કર.

(૨) મપાડ—ખીલીમોરાના વેપારીઓનો માલ તોલનારા ઉપરનો કર.

(૩) હાડી ઈસ્તુરી—વહાણ બાંધનાના પારસીઓ પાસેથી લેવાતો કર.

(૪) ઢેડા ઈસ્તુરી—કેટલાંક ગામડાંઓના ઢેડાઓ પાસેથી લેવાતો કર.

(૫) ખાટકી વેરો—ખીલીમોરાના ખાટકીઓ પાસેથી લેવાતો કર.

(૬) લગ્ન વેરો.—માસા ગામનાં માછીઓ ઉપર નાખેલો કર.

(૭) રંગારા વેરો.—ગણદેવીના રંગારાઓ ઉપર નાખેલો કર.

(૮) છીપા વેરો.—મોચી, દરજી, છીપા, હજામ વગેરે પાસે લેવાતા કર.

(૯) બારદાન વેરો.—અનાજ, તંબાકુ, ઇત્યાદીના કાચલા, ગાંસડી, વગેરે ઉપરનો વેરો.

(૧૦) હોળી ફાગ વેરો.—દેશાધની કચેરીમાં શેત્રંજી પાંથરાનો વેરો.

આ હેલ્થો વેરો કેવા પ્રકારનો હતો તે જાણી લેવાથી બીજા વેરાઓ વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવશે. એક વર્ષ દેસાધએ હોળીના તહેવારો ઉપર “રામજન્મ”નો નાચ કરાવ્યો, તેમાં બીલીભોરાના આગેવાન વેપારી વગેરેને પણ એજન કાઢ્યું. આ નાચમાં એક લીસ્ટ ખનાવી હાજર થયલા સઘળા માણસો પાસે જન્મ (શેત્રંજી) વેચાતી લેવા રકમ ભરાવી. આ ટીપ કાયમતી થઈ પડી, અને ભરેલી રકમ દર વરશે ઉધરાવવામાં આવતી હતી. કર વસુલ કરવાનો નિયમ એ હતો કે જે માણસે “માથુ ઉચકીને” દેશાધના માણસો સાથે વાત કીધી તે ધણુ કરી હંમેશનો મુક્ત થયો; પણ બીજાઓ હંમેશ સપડાતા હતા. આ ઉપરથી જ્યારે પારસીઓ, વગેરે બીજા કેટલાકે બીલકુલ કર નહિં આપતા હતા, ત્યારે ગરીબ લોકો જાતજાતના કન્ના બોળથી પીડાતા હતા. આ પીડા બીસાડવા માટે આગલા મલહારાવના વખતમાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”વાળા મી. માર્ટિન વુડ અને “ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર”વાળા મી. બેહેરામજી મહેરવાનજી મલખારીએ મજબુત પાથ ભીડી હતી, પણ આપખુદ અમલમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહીં.

સને ૧૮૮૦-૮૧ થી આ લડત મેં મી. બરજેરજી નશરવાનજી મેંગુસી સાથે પાછી ઉપાડી, અને તે “બોએ ગેઝેટ” અને “બુધ્ધ સમાચાર”માં અવરનવર સને ૧૮૮૪ સુધી ચાલુ રાખી; જે દરમ્યાન આ ખાતત પુછપરછ કરવાનો નામદાર સીયાજીરાવ મહારાજના હુકમથી એક કમીશન નેમાયું, જેના કમીશનર નવાઇ જેવું એ હતું કે, ખુદ દેશાધનાજ પરાણા તરીકે રહ્યા હતા ! જે કે અમો ન્યાય માટે શકમંદ થયા, પણ કમીશનની પુછપરછમાં તરેહવાર જુલમ ગુજારવાની વાતો બહાર આવી. વળી દેશાધ જ્યારે વર્તમાનપત્રોમાં અમોને એવો જવાબ આપતા હતા કે તેઓ લવાજમ લે છે તે કરો તરીકે નહિં, પણ જગીરદાર હોવાથી “અમાર્ગ જમીન ઉપર લોકોને વસાવેલા હોવાથી અમો જમીન ભાડું (મહીંગીરી) લઇએ છીએ,” તેનું પોકળ જણાઈ આવ્યું. સને ૧૮૮૪ ના મે મહીનામાં સીયાજીરાવ પોતાના માહાલોમાં ફરવા નીકળ્યા ત્યારે તેમણે માછી વગેરેની હાલત નજરે જોઇ, અને કહ્યું કે તેઓ એ બીના ઉપર ધ્યાન આપશે બીજે વરશે ઢંઢેરો જાહેર થયો કે દેશાધ અને બીલીભોરાની રૈયત વચ્ચેનો વાંધો પતાવ્યો છે, અને હવેથી કાંઈ દેશાધને કર આપશે નહિં.

ધરાની પારસીઓની ધર્મશાળા.

એજ વખતે (સને ૧૮૮૪) અમે ફટલાક મિત્રો એક દિવસે મુંબઈ ચોપાટી પારસી ધર્મખાતાઓ જોવા ગયા હતા, ત્યાં ચોપાટી ઉપર આવેલી ધરાની પારસીઓની ધર્મશાળામાં ફટલીક એકાદી માલમ પડી હતી. અહિં આ નીરાધાર લોકો લગભગ જનવરો માફક રહેતાં હતાં આ માટે “મુંબઈ સમાચાર”માં ફર્યાદ ઉઠાવી; તેને ડૉ. દીનશા ખમનજી પેસ્તનજી અને ખીનજીએ ટેકો આપ્યો; અને “ઇન્ડિયન રપેક્ટેટર” તથા “કયસરે હિન્દ” વગેરે વર્તમાન પત્રોએ પણ તે ખીના ઉપાડી લીધી. (જુઓ “મુંબઈ સમાચાર,” તા. ૯મી, ૧૦મી, અને ૧૪મી ફેબ્રુવારી, ૧લી મે, ૬લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪, “ઇન્ડિયન રપેક્ટેટર,” તા. ૧૭મી ફેબ્રુવારી, “કયસરે હિન્દ,” તા. ૧૭ મી ફેબ્રુવારી.) આ પોકાર ઉઠ્યા પછી આ ખાતાના કારોબારીઓએ કાંઈ ફેરફાર કીધો હો. પણ તે કામચલાઉ હોવો જોઈએ; કારણ સને ૧૯૦૪માં (એટલે ઉપલી ફર્યાદ પછી વીશ વર્ષે) એ ખાતાં માટે ફરીથી ફર્યાદ કરી હતી. હમણા તેની રચીતિ કેવી હશે તે હું કહી શકતો નથી; કારણ તે માટે કાંઈપણ કરવાને હું અશક્ત થઈ પડ્યો છું તેથી ખરેખર દલગીર છું.

“પૃથ્વી-રીડર”

મી. બરજેરજી આપએખ્તીયારે “ગેઝેટ” છોડ્યા પછી, તેમની જગ્યાએ ઘણા પૃથ્વી-રીડરો થઈ ગયા, કારણ આ જગ્યા સેકન્ડ-રીડરની હોવાથી એ રીડરને માથે વિશેષ બોજો રહેતો હતો; કેમકે હેડ-રીડર આજસાધ કરે તેને, છેલ્લો ફોર્મ છાપવાનો વખત થઈ જાય માટે, કામ-નક્કા પૃથ્વી વાંચવામાં મદદ કરવાની, તેમજ થર્ડ-રીડર પોતાના વખત થઈ જવાથી, ફટલાક પૃથ્વી મંતાડી ચાલી જવાથી તેના બાકી રહેલા પૃથ્વી પણ મને વાંચવા પડતા હતા. વળી આ પૃથ્વી-રીડરોને વર્ગ મોટે ભાગે હાફ-કાસ્ટ અથવા દેશી ક્રીશ્ચિયનોના હોવાથી ઘણું કરી દારૂડીયા હોવાને લીધે, દીવસોના દીવસો ગેરહાજર રહેતા હતા. આમ હોવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં આ સેકન્ડ-રીડરનું કામ વારંવાર મારે નસીબે ચોંટતું હતું, જે હું પેલા પચીસ રૂપિયાના પગારમાંજ ચલાવતો હતો. સેકન્ડ-રીડરની જગ્યા પેહેલાં રૂ. ૧૨૦)ના પગારની હતી; જે હિંદી દેશીઓએ જ્યારે ચલાવવા માંડી ત્યારે રૂ. ૬૦ કે રૂ. ૮૦) ઉપર લાવી મુકી હતી. જ્યારે આ જગ્યા ઉપર બે ત્રણ વરસ સુધી કામજ ટકી શક્યું નહિ,

ત્યારે તે મને આપવામાં આવી—પણ માત્ર રૂ. ૪૦)નેા પગાર! તેની આગમ્ય જ્યારે મી. નાનાભાઈ ખરેખર સુપીન્ટેન્ડન્ટ પાસે હું પૃથ્વીરૂપે કામ કરતો હોવાથી પગાર વધરાવવા ગયો હતો, ત્યારે જવાબ મળ્યો કે—“લાત મારી નીચે ગયડવી મુશ્કેલી—જે કામ સોંપે તે કરવું પડશે!” મને મારા આગલા પોસ્ટ ઉપર હડસેલી કોષ્ટક કીશ્વીયન જુવાન કમ્પો-ઝીટને ખેસાડવામાં આવતો, પણ તે વખતે રસો-ટર્ફિશ લડાઈ ચાલતી હોવાથી કેટલાક રાજદુવારી ટેકનીકલ શબ્દો અને ત્યાંની ભૂગોળને લગતાં નામો આ જુવાનોને ખબર ન હોવાથી, પૃથ્વી વાંચવામાં તેઓ બહુ હસવા જેવો છબરડો કરતા હતા, અને હેડ-રીડરને કામનલ પૃથ્વી વાંચતાં વધારે દુશ્કેલ લાગવાથી દર રાત્રે પ્રિન્ટર સાથે પંચાતી થતી હતી. આથી સુપીન્ટેન્ડન્ટ સાંજે જ્યારે ઘર ગય, ત્યારે પ્રિન્ટર મને કાલાવાલા કરી, ખરેખરની ગેરહાજરીમાં મને પાછો પૃથ્વી વાંચવા ખેસાડતા હતા. આ કામમાં મને એક કામ મદદ આવતું હતું ને એકે, હું મી. આપએખ્તિયાર સાથે કામ કરતો હોવાથી પેટી લડાઈની તવારીખ માટે વધારે માહિતગાર હોવાથી, મારા વાંચેલા પૃથ્વીમાં હેડ રીડરને બહુ સેહેલું પડતું હતું.

ધીરજથી સધજો ગેરધનસાફ વેડી આ કામ ચાલુ રાખવાથી મને એક જથ્થકનો લાભ એ થયો કે, આ જગ્યા ઉપર મને ધણું વેહેવાર જ્ઞાન મળવા લાગ્યું; મારું “ઇંગ્લેન્ડ” જે શરૂઆતમાં માત્ર ત્રણ ચોપડીનું હતું તે સુધરીને આ ભાષા ઉપર કાંઈ વધારે કાળુ આવવા લાગ્યો. ઇંગ્લેન્ડ પેહેલા વર્ગનાં મહાવારી, ક્વાર્ટલી, વગેરે ચોપાન્યંઓ જેવાની તક મલી; સાહિત્યની લાઠનમાં ધણુ જાણવાનું મળ્યું; અને માન આચાર વિચારમાં સુધારો થતો ગયો. પણ જેમ જેમ પ્રિન્ટરની તાબેદારી સાથે પ્રમાણીકપણે કામ કરતો ગયો તેમ તેમ જાહેર ખર્ચે વાંચવાનાં અને ખીજાં કેટલાંક જોખમ ભરેલાં કામો મારે માથે વધતાં ગયાં. દરરોજ સરેરાસ ૧૫ થી ૧૬ કલાકની રાત્રે ઉઝગરા સાથની નોકરી, તેહેવાર કે આતવારની રજા ભાગેજેજ કોષ્ટકવાર મળે, ધનસાફ જેવો જોષએ તેવો મળે નહિ, પગાર હફતે હફતે મળે, ફેમીલી મુંબઈ આવવાથી ખર્ચમાં વધારો, ઇત્યાદી મુશ્કેલીથી કોષ્ટ ખીજાં ઠેકાણે નજર કરવાની જરૂર જણાઇ.

“દાખરસ ઓવ ધન્ડીયા.”

“જામે ઇંગ્લેન્ડ” ની ચૈદ વર્ષની નોકરીમાંજ—અત્રીસ વર્ષની ઉંમરમાંજ—શરીરનો બાધો તુટી ગયો, અને અંતરમાંથી કોઈ હવે ગાથા

હુલ્લડ કરતું હોય એમ જણાયું. તેથી થોડે જોણે પગારે “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના જોબ ડીપાર્ટમેન્ટમાં આશરે સને ૧૮૮૪ માં ગમન કરીયું. અહીંના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મી. ખરશેદજી દાદાભાઈ નાદરશા એક ફાલ-રટાશીયન ગ્રહસ્થ અગ્નયળ સ્વભાવના માણસ હતા. તેઓ જેટલા ઝડપથી કોધાયમાન થતા, તેટલીજ ઝડપથી પાછા શાન્ત થઈ જતા હતા. તેમનો વિચાર ગમે તેવો ભુલ્લ ભરેલો હોય-તેમની પોતાની ભૂલ પ્રત્યક્ષ તમે જોતા હોવ—તોપણ તમારે “હાજી હા” કરવું; પણ જે તમોએ જરા પણ તે ભૂલ ગતાવવાની કાશેશ કરી તો—એક સિંહની ગર્જના ! એક હજાર માણસોનો આખો ડીપાર્ટમેન્ટ ધ્રુણ રહે ! પણ જ્યારે આ ગ્રહસ્થ પોતાની ભૂલ જોતા ત્યારે એવા રીતે શાન્ત થતા કે ગોયા પેલો બનાવ જાણે બન્યોજ નથી ! મારી સાથે પણ એક બે વાર એમ બન્યું હતું. આ ગ્રહસ્થ આગળ જે કાંઈ તોફારી રહેવા આવે અને તે જો બડાઈ હાંકે કે તે એમ. એ. છે; અથવા કાંઈ પ્રેસમાં પ્રિન્ટર હતો; અથવા તે કાંઈ બહુ હુશીયાર માણસ છે, તો જાણવું કે તે એક બે અઠવાડિયાંની મેહેનત “ટાઇમ્સ”ને સંપુરદ કરી સેરેજે સીધારશે; કે જે એવાં માણસોનું અભિમાન તોડવાને આ મારા ઉપરી પુરતા સામર્થ્યવાન હતા. કામમાં એકાદ ભૂલ શોધી કાઢી તેઓ એવી યરાડ મારી આખી ઓશીસ ગજવતા કે બિચારો આ નવો માણસ ફરીથી દેખાવ દેજ નહિ ! તેમનો ખવસ પીછાણી લેવાથી હું વારેવાર “એહેન્નો” થઈ, અમુક બીજા જાણવા છતાં, ગોયા હું અજાણ હોઉં તેમ પુછવા જતો, ચારે તેઓ ખુશી થતા હતા કે આ બિચારો કાંઈ “સોટ” છે ! તેઓ માણસો પાસે મજબુત કામ લેતા હતા—દરેકને ધ્યાનમાં રાખતા—પણ દર વરશે તેવા રેગ્યુલર અને મેહેનતુ માણસોના પગારમાં વધારો કરી આપતા હતા, એવા દયાળુ પણ ને હતા. નીચલો બનાવ જાણવા લાયક છે:—“ટાઇમ્સ”નું વાર્ષિક કેલેન્ડર બહાર પડ્યા પછી બીજેજ દીવસે ઘણું કરી મી. ખરશેદજી પ્રોમોશનની એક ટીપ બનાવી મેનેજરની બહાલી માટે તેની સહી લેવા જતા હતા. એક વર્ષ આ પ્રમાણે ટીપ લઈ મી. ખરશેદજી મી. કેન (મેનેજિંગ પ્રોપ્રાયટર) પાસે ગયા. મી. કેને કહ્યું “ઓ મી. ખરશેદજી, તમો વારેવાર માણસોના પ્રોમોશન માટે અને કંટાળો આપે છે !” મી. ખરશેદજીએ કહ્યું; “તમારે સહી કરવી છે કે—નહીં તો આ પાંચડી-ડગડી પહેરીને હું ચાલ્યો તમો છો ને તમારી ઓશીસ છે ! શું તમે જાણતા નથી, માણસો પાસે હું કેવું કામ લઉં છું—તેમના ઉપર કેવો જુલમ

ગુનરૂં છું?” આમ કહી કેખશરએ ચાલવા માંડ્યું! (અમો, તેમને “કેખશર શેઠ” કહેતા હતા.) મી. કેન ગમરાયા. “અરે નહીં નહીં, મી. કેખશર, હું તો અમરતી મશકરી કરું છું.” આમ કહી મી. કેને તે પમારના પ્રેમોશનની ટીપ ઉપર સહી કરી આપી!

“ભાજીખાઉઓથી કામ બરાબર થાય નહિં!”

દરેક પૃથ્-રીડર સાથ તેનો એક એસીગ્ટેટ કૉપી-રીડર હોય છે; તેમ મારી સાથ ધણાક કૉપી-રીડરો ગદલાઈ ગયા હતા. એકવાર રતનલાલ કરી એક આળસુ વાળીયો મારો મદદનીશ હતો, તેને મી. ખરશેદજીએ કાંઈ કાંમ સોંપ્યું, જે બન્નવવામાં ચપળતા નહિં બતાવવાથી અમારા ઉપરીએ મશકરીમાં કહ્યું કે “તમો ભાજીખાઉઓથી કામ બરાબર થાય નહિં!” રતનલાલે જવાબ દીધો કે “નશરવાનજી શેઠ પણ ભાજીખાઉ છે તે શું કામ બરાબર નથી કરતા કે?” થઈ ચુક્યું! “હુંએએ,” ખરશેદજીએ રામેતા મુજબ એક ગજેના કીંતી, અને મને લગાર ઉશકેરાઈને અન્નયમી સાથ પુછ્યું, “શું તમે ગોસ્ત નથી ખાતા? મને તો તમે નહિં કહ્યું?” “વળી એમાં કહેવાનું શું હોય, સાહેબ?” નમ્રતા અને હિમ્મત સાથ મેં જવાબ દીધો; “તમો હરવખત જ્યારે હું ખાવા બેસું છું ત્યારે બે વરસ થયાં મારી આગળથી પમાર થાઓ છો, તેથી આપ જાણતા હોવા જોઈએ.” આ ખાનગી ખીના વિષે જોકે સઘળા કમ્પોઝીટરો, રીડર્સ, વગેરે જાણતા હતા; પણ મરતયા ખાતર મેં એ ખીના મારા ઉપરીથી છાની રાખી હતી; અને તેનો સખમ પણ હતો ને તુરત માલમ પડશે. મારાં કામથી સંતોષ પામી મી. ખરશેદજી દર વર્ષે મને રૂપીયા પાંચ પ્રેમોશન આપતા હતા, તે હવે ઘડીને રૂપીયા બે થઈ ગયા! Prejudice! હું તો જેને તેજ હતો; માર કામ પણ રામેતા મુજબજ હતું—પણ માત્ર હું “ભાજીખાઉ” છું એવું જાણવામાં આવ્યાથીજ એક વેહેમ યા બ્રમણ થઈ, અને મારા ઉપરીની નજરમાં હું “આળસુ” જાણાયો! જેમ જેમ વખત જતો હતો તેમ તેમ માર કામ તો વધતું જતું હતું, જોટલુંજ નહિ, પણ તે વધારે જોખમ ભરેલું પણ થતું જતું હતું.

“ઢાગી સાધુ સંગતી ખસલ.”

“જેસાકુ મીલા તેસા” એ કહેતી મુજબ મારી ટેબલ સાથ એક કામચલાઉ હિન્દુ પૃથ્-રીડર આવી બેઠા. અગોને સાથે બેઠેલા જોઈ, કેટલાક

હિન્દુ કમ્પોઝીટરો અમારી આગળથી પસાર થતા હતા ત્યારે બોલતા કે, “દોગી સાધુ સંગતી બસલા.” મને કાંઈ સમજ પડી નહિં. કેટલાક દીવસ પછી ધ્યાન ખેંચાતાં મેં એકને પુછ્યું કે, તમે લોકો એમ બોલો છો તેનું કારણ શું? “ગણપતરાવ તરી તુમચા જસાજ હે—પાહાડમદ પહચુન ગેલા હોતા!” ઓત્તારી! હું તો પાહાડમાં નાહસી ગયો ન હતો? ગણપતરાવ કાંઈ પોતાનો ભેદ કહે નહિં; કારણ તે પ્રાર્થના સમાજ, આર્યસમાજ, વગેરે મંડળોમાં ફરી આવ્યો હતો, અને ત્યાં પોતાનો અનુભવ કહેતાં તે લોકોએ તેને “ચરકેલો” ઠરાવ્યો હતો, તેથી તેણે જોયું કે જ્યારે હિન્દુઓ તેની વત સમજતા નથી તો એક પારસી શું સમજી શકે. તેથી તે વનવાસના પોતાના અનુભવ માટે મૌન પકડી બેઠો હતો. પણ પેલા કમ્પોઝીટરોએ ખત્રી આપવાથી, ગણપતરાવના હોઠ જરા જરા ઉપડવા લાગ્યા, અને ધીમે ધીમે તેની પાસથી હું નીચલો ખુલાસો મેળવી શક્યો:—

પેહેલાં તો તેણે જણાવ્યું કે તેનો સસરો એક કામાડી શ્રીમંત સરકારી કંત્રાક્ટર હોવાથી, લાગવગ હોવાથી, પુણા ખાને તેને મોટા પગારની નોકરી મળી તે છોડી દઈને આ ઓછા પગારની સખ્ત નોકરી શા માટે એપ્તીયાર કીધી તે તે સમજી શક્યો નહિં. તે પછી તેણે જે હેકાયત કહી તેનો સાર એ છે કે—

તેનો કોઈ મિત્ર સંસાર છોડી જંગલમાં જતો રહ્યો હતો, તેની શોધમાં તે મિત્રની યાચડી અને ગણપતરાવ નીકળ્યા હતાં. થોડાક દીવસ જંગલમાં ભટક્યા પછી પેલી ઓરત જંગલની હાડમારી નહિં ખમાવાથી પાછી ફરી, અને ગણપતરાવ આગળ ચાલ્યા. એક પાહાડની તલેડી આગળ આવી ધામો નાખ્યો. કાંઈ જંગલી ફળ ફળાદી ખાઈ કામ ચક્ષાવે, અથવા કોઈવાર કોઈ સાધુ જેવો માણસ આવી એક જાતનો થોડો કંદ આપી જય તે ખાય. આ કંદ ત્રિષે એકથી વધારેવાર શાંભલ્યું કે તેનો એક કટકો ખાધો હોય તો કેટલાક દીવસ સુધી લુખ લાગતી નથી. પણ હવે ગણપતરાવને ત્યાંથી ખસેડવાની, તેમજ તેમની કસોટી થવાની વાત ચાલી. રાત્રે, કહે છે કે, નાગી તન્નવાર સાથ ચોર લોકોનું કે એવુંજ કોઈ ટોળું આવે અને ગણપતરાવને જંગલ છોડી જવા ફરમાવે; પણ આ તદ્દન નમ્ર પણ હિમ્મતવાન જુવાનનો જવાબ એ હતો કે, “હમ તો મરનેકે આસ્તે આયા હે, ચૈપે તો માર ગલો!” આથી તે

ટોણુ પાછુ ફરતું હતું. વળી કે.ઇ વાર કોઇ વાઘનું રૂપ લઇ રાત્રે આગળ આવે અને ગણપતરાવને ગભરાવે, પણ તેને પણ ઉપર મુજબ જ જાણ મળ્યાથી તે જોય થઇ જાય ! આ રીતે આ જંગલમાં દોઢ વર્ષ કાઢ્યું; અને જ્યારે તેને મક્કમ જોયો ત્યારે તેને જણાવવામાં આવ્યું કે “સંસારમાં જઇ કાર્ય કરો—જ્યારે વખત આવશે ત્યારે બોલાવીશું.” આમ કહી કાંઇ મંત્ર અને માળા જપવાને આપ્યાં. ગણપતરાવને હજી કાંઇ સંસારનાં ગાંઠો તોડવાના બાકી રહેલા હતા, તેથી જ્યારે તે પાછો પોતાને વતન આવ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે તેની ઓરત જો કે ગુજરી ગઇ હતી, પણ બીજાં કાંઇ બંધન બાકી હતાં. તેની છોકરી હતી તેને પરણાવી. પણ તેની હીલચાલ શકમંદ લાગવાથી, તેનાં કુટુંબીઓએ જોયું કે રખે તે પાછો પાહાડમાં નાહસી જાય કરી તેને ફરીથી પુનર્જન્મની જીસરીમાં બાંધવાની તૈયારી કીધી. આ વખતે તે મારી સાથ તદ્દન એવી રીતે મળી ગયો હતો કે તે પોતાની કાંઇ પણ વાત મારાથી છુપી રાખતો ન હતો. તે યોગ વિષે કશું જાણતો ન હતો, તેથી મેં તેને કેટલાંક પુસ્તકો આપી “ધ્યાન” કરવા સલાહ આપી; તેનો વિચાર મંદીરમાં જઈ બેસવાનો હતો, પણ તેમ કરવાને બદલે પોતાના મકાનમાં જ એક જગ્યા પવિત્ર કરી ત્યાં “અભ્યાસ” કરવા જણાવ્યું, ઇત્યાદી. અહીં તેણે પોતાના ગુરૂ સાથનો સંબંધ જોડ્યો. લાંબે છેટે પાહાડમાં ગુરૂ હોવા છતાં તેને અંતરથી સંદેસ મળવા લાગ્યા—કારણ તે પેલું મંત્ર મનમાં જપતો હતો—એટલુંજ નહિ, પણ જે ઓરડામાં તે “ધ્યાન” કરવા બેસતો હતો તે સુગંધથી કાંઇ વાર તરબોર થતો હતો—જે નીશાણી શાની છે તે યોગ અભ્યાસીઓ જાણે છે—અને સીલીંગ ઉપરથી સુગંધો પાલા કે પુલોની વૃષ્ટી થતી હતી ! આ સંધળુ તે મને કહેતો હતો. એવી હાલતમાં જો તે પરણેલી જાંઘળી ગુજરે તો ઠીક પડે નહિ; તેથી જ્યારે ફરીથી પરણવાની બલામણ થઇ ત્યારે તેણે મારી સલાહ પુછી—તેનાથી છુટાય તેમ ન હતું; તેથી મેં સલાહ આપી કે જે ઓરત પરણવા માંગે તેની સાથ ખાનગીમાં કયુક્ત લેવી કે, પરણીને ભાઇ-બેહેન માફક રહેવું તોજ પરણી શકાય. તે પરણ્યો ખરો, પણ આ પછી તે પોતાનાં ગુરૂના બોલાવ્યાથી જત્રા વગેરે ઠેકાણે જતો હતો, અને એકવાર રૂબ લઇ પુણે ગયો અને ત્યાં ગુજર પામ્યો.

આમળ કહેવામાં આવ્યું છે કે સીલીંગ ઉપરથી સુગંધી પાસો વગેરે પડતું હતું, જે ખીના મેડમ ખર્ચવાટરકીની જીંદગીમાં જાહેર થયેલી ખીનાને ટેકો આપે છે. આ પૂજ્ય બાનુના સંબંધમાં જ્યારે એમ કહેવામાં આવતું હતું કે તેણીના દેવાનખાનામાં સીલીંગ ઉપરથી મહાત્માઓના પત્રો પડતાં હતાં, ત્યારે આ ગુપ્ત હકીકતોથી અજ્ઞાન લોકોએ તેણીને “ ડગારી ” જણાવી હતી; પણ થીયોસોફીકલ અભ્યાસની ગુપ્ત બાજુનો મારો અનુભવ સોસાયટીની અંદર કરતાં બહારની હકીકતને વધારે આભારી છે.

એકવાર ખીલીમોરામાં એક એકાંત જગ્યામાં એક વાડીમાં હું રહેતો હતો. ભાઈ નશરવાનજી મનચેરજી દેશાઈ મને નવસારીથી મલવા આવ્યા હતા, અમો બન્ને જણા જરથોસ્તીઓમાં થીયોસોફી અને જરથોસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન કેમ ફેલાવવું તે વિષે ગુફતેગો કરતા હતા. વખત આશરે બપોર પછી ત્રણેક વાગાનો હતો. એટલામાં એકાએક જે વરંડા ઉપર અમો બેસી વાત કરતા હતા તે અગ્નયજ્ઞ સુગંધી પમરાટથી ભરાઈ ગયો. અમો બન્ને જણના મુખમાંથી એકી વેળાએ એકદમ શબ્દો નીકળ્યા કે “ એ પમરાટ ક્યાંથી ? ” અને તુરત અમોને ખ્યાલ આવ્યો કે એ ખીના શું છે, કારણ અમો બન્ને તે નીશાણીથી વાકેફ હતા. તેથી એક ખીજનો ચેહેરો જોઈ અમો ખુશાલીથી જરા મલકાયા ! આ અમારી કમીની કાશીશનો ઉંચા ભુવન ઉપરથી સ્વીકાર હતો એમ શું નહિં ગણાય ?

મગજની સખત મેહેનત.

“ બોમે ગેઝેટ ” પ્રેસમાં ન્યુસપેપર ડીપાર્ટમેન્ટમાં હોવાથી ત્યાં કોઈ કોઈ વાર લગાર કલાક બે કલાકનો વીસામો મળતો હતો; પણ “ ટાઇમ્સ ” ઓફીસમાં સેંકડો કમ્પોઝીટરોનું ઢગલાબંધ કામ અમારી ટેબલ ઉપર સીલકમાં પડી રહેતું હતું, જેથી મગજની “ બેટરી ” નીરંતર રોકાયેલી રહેવાથી, તેમજ તહેવાર કે સ્વીવારની રમઝો ઉપર ફરજિયાત કામે મોકાવવાથી, વળી “ આ કામ તો ખીજ રીડર આજસાઈ કરશે અને ઉતાવળનું છે તેથી તમો કરી આપો, ” “ ફલાણું કામ તો તમારા સીવાય ખીજે રીડર જાણતો નથી તેથી તમો કરી આપો, ” વગેરે કારણોને લીધે મારી “ નર્વસ સીસ્ટમ ” અને શરીર જલદી તુટી જવા જાણ્યાં; હું માત્ર ટકી રહ્યો તે મારા સાદા ખોરાકને લીધેજ ! મારા

એક બેડીદાર પૃથ્વીર તદન કલટાળ વિચારથી કામ લેતા હતા. તેઓને મત એ હતો કે આપણુ બહુ મેહેનત કરીએ છીએ તેથી બહુ સારા ખોરાક લેવો જોઈએ તેથી આ બાધ ખાનદાને મોખે હોવાથી—(અને આ ડીપાર્ટમેન્ટમાં મી. ગરશેદજી પણ અમલ મોખે હોવાથી મોટા ભાગ કાળી પાઘડીવાળા મોખેદાનો હતા.)—બહુ ભારી ખોરાક લેતા હતા. તેઓ જાણતા ન હતા કે Sedentary (બેસીને કામ કરવાનો) ધંધો હોવાથી ભારી ખોરાક છાતી અને પેટમાં પાચન થઇ શકતો નથી. આમ હોવાથી એક બલા મિત્રને શરીરમાં ચરબી ફરી વળવાના દર્દથી થોડાક મહીના માંદગીને ખીજાને રહી પેલી જોડાંન કુચ કરી જતાં મેં જોયો, જે માટે મને ખેદ થાય છે.

આ ખાતામાં કામ એટલું ધમધોકાર ચાલતું હતું કે, કામદાર માણસોને રાહત આપવાનો સરકારે જે “ફેક્ટરી એક્ટ” કાઢ્યો હતો તેને પણ “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” મચક આપતું ન હતું, અને તે એક્ટમાં જે રજા ફરજિયાત આપવા જણાવેલું હતું તે પણ રજા મળતી ન હતી. આ “મહારાજાઓ”ને “સરકાર પણ પુછી શકતી ન હતી ! આવી બેદાદીને લીધે દરરોજ ૧૫-૧૬ કલાકની નોકરી સાથે અમારી શી ગતી થતી હશે તેનો ખ્યાલ સહેજ થઇ શકશે.

ચૈદ વર્ષ “ગેઝેટ” માં અને સત્તર વર્ષ “ટાઇમ્સ”માં મળી એકત્રીસ વર્ષની સખ્ત નોકરી પછી એક પાઈ પણ ફાજલ પાડ્યા વગર તદન ખાલી હાથે, ચાલુ માંદગીને લીધે, નોકરી છોડવી પડી. જે સરકારી નોકરીમાં આટલો વખત પસાર કીધો હોત અને એવી પ્રમાણીક નોકરી બળવી હોત તો, કાંઈ નહિં તો, યુદ્ધપામાં કાંઈ “પેન્શન” પણ મેળવ્યું હોત—પણ “વોહરાજીની ચાકરીમાં કંટોલાંના ફાકા !”

“ઇડીઅન સીલેક્ટર.”

જ્યારે “બીએ ગેઝેટ” માં હતો ત્યારે ઇંગ્લાંડના માસિક તેમજ ત્રીમાસીક, અઠવાડીક અને રોજીંદા પહેલા વર્ગના વર્તમાનપત્રો ચોપાન્યાં વગેરે નીરખવાની તક મળી હતી. હિંદને લગતી રાજદ્વારી તેમજ એર્થન ધર્મોને લગતી શીલસુરીની આખતો અને ખીજી વિદ્યા-ઓને લગતી આખતો વાંચવાથી મને એમ લાગ્યું કે આ હમદા વિચારોથી મારા હિંદી હમદેશીઓ વાઠકગાર થાય તો કેવું સારું ! આ ઇંગ્લેન્ડ

છાપો મારી કિમ્મતનો હોવાથી સધળાજ હિંદી મેળવણી પામેલા જુવા-
નોના હાથમાં જમ શકે નહિ. તેથી સને ૧૮૮૪-૮૫ માં આ ઉંચ
સાહિત્ય તપાસી તેમાંથી તારવી કાઢીને એકડી કાઢેલી બાબતો એક
માસિક સરની કિમ્મતના ચોપાન્યા મારફતે પ્રગટ કરવાનો વિચાર
આવ્યો. પણ મારી પાસે પૈસાની જોગવાઈ તો બીલકુલ ન હતી; તેથી
અભાયન્સ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માલેકોએ આ કામ ઉપાડી લીધું—ચોતાની
મતલબને માટે—અને કામ ચાલુ કર્યું. તે માસીકનું નામ “ધી ઇન્ડિ-
યન સીલેક્ટર” રાખ્યું. મારે આ ચોપાન્યું પરવરતાવવાનું હતું. અને
પ્રિન્ટરોએ છાપી પ્રસિદ્ધ કરવાનું હતું. જે નફો આવે તો અરધો
હિસ્સો, પણ જોટની જોખમદારીથી મને બકાત રાખ્યો હતો. પેહેલેજ
વરસે તે કાંઈ પણ જોટ ખમ્યા વગર મુસ્તકીમ થયું, પણ કામ લાસર્યું
માલમ પડ્યું. જે કાંઈ લવાજમના પૈસા આવે તો, પ્રિન્ટર કહે,
“હરીયા, જ તો એક આન્ડીની બાટલી લેનો આવ” ! દર રવીવારે
ફ્રેન્ડોની પાર્ટી પ્રેસમાં ! ઇલાદી. જ્યારે “સીલેક્ટર”નો હિસાબ માગું
ત્યારે—આગળનાં વેઠા ઉપર ! કાગળ આટલા રૂપીયાના, મજુરી
આટલા રૂપીયાની, ઇત્યાદી ! કાંઈ નોંધ ? ખેરસલ્લાહ ! જે કે હું પૈસા
ખાતર એવાં કામો કરતો ન હતો, પણ આ રીતનું કામ મને પસંદ ન
હતું. વળી પૃથ્વ વાંચવા માટે મને કાંઈ મદદ પણ આપવામાં આવી
નહિ એ વર્ષે સુધી મારે આ મુજબ ધસડખોરો કરવો પડ્યો—“રાધમ્સ
ઓવ ઇન્ડિયા” ની પંદર કલાકની નોકરી સાથ—અને આખરે એવું બન્યું
કે બીજા વર્ષના ડીસેમ્બરને છેલ્લો અંક છપાઈ તૈયાર થયેલો હોવા
છતાં, પોસ્ટેજના પૈસાની તંગીને લીધે, તે ગ્રાહકો ઉપર મોકલવામાં
નહિ આવ્યો; ચોપાન્યું બંધ પડ્યું;—અને થોડા વખતમાં છાપાખાનું
લીલાઉમાં વેચાઈ ગયું !

થીયોસોશીના ફરવાળે.

“ધી ઇન્ડિયન સીલેક્ટર”થી જોકે મને પૈસા મેળવવાના ન હતા
અને તે મેળવવા હું માંગતો પણ ન હતો, કારણ કે મારી આખી
જીંદગીમાં એવાં કામો હું એક પાછની પણ હાંસલ વગરજ કરતો આવ્યો
હું—પણ મને એક મોટા અને સંગીન ફાયદો એ થયો કે આ ચોપા-
ન્યાનાં બહામાં “થીયોસોશીસ્ટ” અને થીયોસોશીને લગતાં બીજાં પુસ્તકો
મારા હાથમાં આવ્યાં, તેઓથી મારી નજર ઉઘડી ! વલી આ અરસામાં

મને જોણીતા પારસી થીયોસોશીસ્ટ બાઇ રસ્તમજી મનચેરજી મોખેદજી સાથે જોળખાણુ પડી, તેઓ મને જ્યારે મળતા ત્યારે થીયોસોશીસ્ટ સોમાયરીમાં દાખલ થવા બલામણુ કરતા હતા. પણ એક અટકાવ એ હતો કે, મારા મિત્રો મી. બરજેરજી આપજેખતીયાર અને મી. માણેકજી બરજેરજી મીનોએહેરદોમજી, જેઓના સમાગમમાં મિત્રાચારીની રહે હું દરરોજ આવતો હતો, તેઓ આ મંડલી સામે હડહડતી વિરૂધ્ધતા ધરાવતા હતા, અને વળી થીયોસોશીના સિધ્ધાંતોથી પુરતી રીતે વાકેફગાર ન હોવાથી, મને પોતાને પણ “ પારસી પંચ ”માં મહાત્માઓની અને બીજી થીયોસોશીસ્ટ બાબતોની રમુજમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. મેડમ બ્લેવાટસ્કી અને કર્નલ ઓલકટ સને ૧૮૭૮ માં મુંબઈ આવ્યાં હતાં, અને હિંદમાં આ મંડલીનો પાયો નાખ્યો હતો, પણ લગભગ સને ૧૮૮૫ સુધી હું એ મંડલીના હેતુ માટે નબરવસ રહ્યો હતો. આખરે સને ૧૮૮૬ માં હું આ મંડલીમાં દાખલ થયો. ત્યાર પછી મારી હાલત “ સુડી વચ્ચે સોમારી ” જેવી પડંગી થઈ પડી. મારા મિત્રોનાં ચાલુ ટાણા અને બાણો અને કટાક્ષ એવાં હતાં કે તે સામે કોઈપણ માણસ ટકી શકે નહિં. ઘણો વખત, તેમનો ઓશીયાળો ન હોવા છતાં, મેં તેમના તાનાબની સહન કીધા, એટલુંજ નહિં, પણ મારાં મુશ્કતનાં લખાણોમાં પણ તરફેણની બાબતોને વિરૂધ્ધની બનાવી, મારા થીયોસોશીસ્ટ બાઇઓ વચ્ચે મારી હાલત વારંવાર કફેડી કરવા માંડી, ત્યારે ધીમે ધીમે મેં મારાં લખાણો બંધ કરવા માંડ્યાં; અને મારે હવે “ પસંદગી ”નો સમય આવ્યો. ગમે આ લેખક બાઇઓની દોસ્તી છોડવી કે ગમે થીયોસોશીનો સંબંધ છોડવો. પણ આટલા વખતમાં થીયોસોશીની મોહીની મારે માટે અત્યંત બળવાન થઈ પડી હતી. વળી આ મંડળીમાં દાખલ થવા આગમચ હું વેજીટેરિયન થયો હતો તે પણ મારા આ મિત્રોને પસંદ ન હતું.

“ ન્યાત બહાર ” કે “ વટલેલ ? ”

આ સમય એવો હતો કે પારસી કોમમાં સાંકડા વિચારનાં માણસો માત્ર વેજીટેરિયનો અને થીયોસોશીસ્ટોની સામેજી ધુળરો ચલાવતા ન હતા, પણ કોઈ પારસી બેહેદીને દાદી રાખી હોય તો તેની સામે પણ તરેહવાર કટાક્ષ ચલાવવામાં આવતાં હતાં. એકવાર સરકારના કરની સામે મુંબઈના હન્નમોએ હડતાલ પાડી, તેથી સગવડને ખાતર મને દાદી રાખવી પડી. આથી કોઈ મને “ નસેસાલ ” કહેતું અને કોઈ “ મુસલમાન ” કહેતું,

એકે મોખેદોને કાઢ તેમ કહેતું ન હતું! વલી મારી નકલ એકવાર “ટાઇમ્સ ઓવ ઇન્ડિયા”ના પારસી કંમ્પોઝીટરે કીધી, તેને અમારા સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટે બપોરે બે વાગે પાછો ઘરે મોકલ્યો કે દાદી બોરાવી ઓશી-સમાં આવે! આ સઘલું કહેવાતા “છુટાપણા”ના જમાનામાં! પણ “વેજીટેરિયન” અને “થીયોસોફીસ્ટ” તરીકે તો મારી હાલત એક “ન્યાત બકાર” મુકાયલા અથવા “વટલેલ” માણસના જેવી થઇ પડી હતી. જો રસ્તામાં કે મોહોલ્લામાં કોઇ મિત્ર કે સગાં રનેહી મળે અને મારી સાથે વાત કરવા ઉભાં રહે તો, તેઓ આસપાસ જોતાં જાય કે, રખે તેઓને એક “વટલેલ” સાથે વાન કરતાં કોઇ જુએ! મારા દિકરાઓને કોઇ દિકરી નહિં તો નહિં, પણ ચાકરી પણ આપે નહિં! લોકોમાં એવો મક્કમ ધકારો બેસી ગયો હતો કે, જેઓ થીયોસોફીકલ સોસાયટીમાં જાય તેઓને ફર્જિયાત વેજીટેરિયન થવાનું હોય છે; તથા એક દિવસે એક મિત્ર એક મોહોલ્લામાં મલતાં મને પોતાની ખાહેશ થીયોસોફીકલ ભાષણ સાંભળવાની દેખાડી; મેં જણાવ્યું દરવાજા ખુલ્લા છે, મારી સાથે આવો, તો કહે “પણ ભાઇ, મને વેજીટેરિયન બનાવતો ના, હો, તો આવું!” ગોયા તે પણ મારા એમ્પ્તિયારમાં હોય! આ સઘલો વખત તે મિત્રનો દમ ઉંચો રહ્યો હતો કે રખે કોઇ તેને મારી સાથ વાત કરતાં જુએ! એક દિવસે એક લગ્નની મીજલસમાં રાત્રે જમતી વેળા ફરલાક મિત્રો મારી આસપાસ ઉભા હતા તે જોઇ એક સુથાર જેવા પારસીએ પુછ્યું કે તેઓ અહિં શા માટે ઉભા છે, અને જવાબમાં મારા મિત્રોએ મશકેરીમાં કહ્યું કે “આ કાકા ગોસ-મક્કી નથી ખાતા તે જેવા ઉભા છે” (જોકે લગ્નનાં ખાનામાં ગોસ્ત હોતું નથી.) બસ થઇ ચુક્યું! જાણે શું એક નખોદ વળી ગયું હોય તેમ પેલા પારસી છેડાયા, અને બરાડ મારવા લાગ્યા કે, “અરે ધોતીયાં પેહેરો! મસાનમાં જવો! આપણા ફરતમ પેહેલવાન જેવાઓ ગોસ્ત ખાતાયા!” ઇત્યાદી બજાર શબ્દો જે કામમાં જાએજ છે તેના ખાણો જોઇ લેઓ. આખી મીજલસમાં ફેરતો! એક સ્ટીમરના પારસી કેપ્ટન સાથે ઓળખાણ પડતાં, તેના જાણવામાં જ્યારે મારી હકીકત આવી ત્યારે એક બીફ (ગાયતુ ગોસ્ત ખાનાર) “સેલર બાવા” જેવા માણસની લાગણી કેવી ઉરકેરાતી હશે તેનો ખ્યાલ કરી લેઓ. આ પારસી તો “દાંતીયા પીસીને” એવા જોરથી બોલતા હતા કે, તેનું શરીર કાંપતું હતું. અને શબ્દો કેવા હતા? “ઓ તું

હમણાને હમણા મરી જાય તો, બચ્યાજી, તુને મસાણામાં લઈ જઈને બાળી આવું—તુને દખ્ખામાં ઢદી નહિ નાખું!” ઇત્યાદી. આવા દેખાવો વારંવાર બનતા હતા; પણ હું કહેવાને દલગીર છું કે આવા શખ્સો, જેઓમાં કેટલાકે મારા સગાઓ પણ હતા, તેઓ મને જલદી ગુજરી ગયેલો જોવાની આશામાં પોતેજ, થેડા વખતમાં ગુજર પામ્યા હતા !

“ જરથોસ્તી ” કે “ અ-જરથોસ્તી ” ?

આતો ખાનગી બાબત હતી: પણ જે મિત્રોની વર્ષો સુધી મુદત સેવા બજાવેલી તે મિત્રો જ્યારે પોતાનાં જાહેર વર્તમાન પત્રમાં મારે માટે અંગત સલાહ ઉઠાવે, અને મને “ વટલેલ ” ડરાવી ક્રોધને પૂર્ણ ગંભીરતા સાથે ચેતવણી આપે, એ બનાવ આશ્ચર્યકારક છે. મીં માણેકજી બરજોરજીના “ મુંબઈ સમાચાર ”માં ખાસ મારે માટે સલાહ ઉઠાવવામાં આવ્યો કે હું જરથોસ્તી ગણાઉં કે નહિં ! આ લખનારાઓ મોખેદ ટોળાના હોવાથી લગાર ધર્મોંધ અને મતાંધપણું ધરાવતા હતા; અને પોતાના મતને ચીવટપણે વળગી સામાં માણસને, કેટલીકવાર વીના કારણે, રંજીદ કરતા હતા. તેમ ઉપરો સલાહ તેઓ વારંવાર ઉઠાવતા હતા, અને કોઈવાર ખીજ થીયે.સોશીસ્ટ પારસીઓને પણ સાથે સંડોવતા હતા. :મારી સાથે “ દાતરડુ ” નામે જે રમુજ પત્ર મીં માણેકજી કહાડતા હતા, તેનો લખનાર પણ ચોકસ કારણથી નોકરી છોડી જવાથી આ પત્ર પણ બંધ કરવું પડ્યું, અને “ યજ્ઞદાં પરસ્ત ” પણ બંધ થયું. આથી આ “ આપએખ્તીયાર-મીનોચેરહોમજી ” કુટુંબને બહુ ખીજવાટ લાગ્યો હતો. તેથી તેઓ જ્યારે પણ તક મળતી ત્યારે પજવવાને માટે આટીકસો લખી મને પુછાવતા હતા કે મેં તે વાંચી હતી કે ?

દસ્તુર જમાસ્પજી.

પણ હું જરથોસ્તી કે અ-જરથોસ્તી હતો, કે વટલેલ હતો, તેનું તોલ પારસી દુનિયાને કરવાનું હતું. એક દીવસ એક સંજોગ બનતાં દસ્તુર જમાસ્પજી મીનોચેરહોમજી જમાસ્પઆસા મારે ધર આવ્યા, ત્યારે મેં તેમને લગાર ખુશ મીજાજથી પુછ્યું કે, “ દસ્તુરજી સાહેબ, ‘ મુંબઈ સમાચાર ’ મને વટલેલ ગણી ન્યાત બહાર મુકવાની ક્રોધને બલામણુ કરે છે, માટે આપ સાહેબનો શો વિચાર ? ” દસ્તુરજીએ, પોતાની રીત મુજબ, બેઉ હાથો પોહોલા કરી, જવાબ દીધો, “ અરે નજરવાનજી બા,

જો આખી પારસી કોમ તમારા જેવી વટલી જાય તો દાદાર હોરમખદના હમરો શુકરાનાં કરે ! ”

આ નેક દસ્તુર માટે મારે થોડા સખુનો અત્રે લખવાના છે. આ જમાનામાં તેઓ ખરેખર એક ઉદાર દીક્ષના દસ્તુરને જેમ આપે એવા ખુદશાં અંતઃકરણના હતા. જોકે ‘ યજ્ઞદાં પરસ્ત ’ની સામે તેઓએ ‘હખ મજદયસ્તાન’ નામે અઠવાડીક પત્ર કહાડયું હતું તેના સંબંધમાં મારા પેલા મિત્રોનેજ લીધે એમની સાથેથી મને થોડો વખત દુર રહેવું પડ્યું હતું, તે છતાં ખાડીનો વખત તેઓ મારી તરફ બહુ મરતબાથી વરતતા હતા, કારણ તેઓ કહેતા હતા કે, “ નશરવાનજી બા, જો કોઈ દસ્તુર આવે તો તેને હું ઉઠીને માન ન આપું, કારણ હું પણ દસ્તુર છું; પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવાની જે ફરજો અમારી હતી તે ધર્મ રક્ષક તરીકે તમે બેહેદીન થઇને બળવો છો તેથી જો હું તમોને માન નહિં આપું તો એકદર જણાઉં ! ” એમની સાથની વાતચીત ઉપરથી માલમ પડ્યું હતું કે એઓ એક ખરેખરા “ થીયોસોફીસ્ટ ” દસ્તુર હતા. પોતાના હમનખર્દને દુશમન નહિં ગણતાં તેને મિત્ર ગણી દરગુજર કરવાની અને તેને દુવા દેવાની અમ્યય શક્તિ ધરાવતા હતા. એક દીવસે આતવારે અમે વાત કરતા હતા, ત્યારે એમના દિકરા કેખશર હાંફતા હાંફતા હાથમાં “ રાસ્ત ગોફતાર ” લઇને આવ્યા કે, “ બાવાજી, બાવાજી, આ જોયું કે, કાપ્તાજીએ આપણને ગાળ દીધી ! ” દસ્તુરજીએ કહ્યું, “ તેનું શું છે ? જા, જા, ધધેડા, એ તો એ લોકોનો ધંધોજ છે ! આપણો ધંધો તો એ લોકોને દુવાજ દેવાનો છે ! ” ઇત્યાદી, તેઓ ઉદાર દીક્ષના હોવાથી કદીમ ફારસી પુસ્તકો પણ જરથોશ્તી તરીકે ગણતા હતા, અને કાંઇ પણ મનનું સાંકડાપણું ન દેખાડતાં, વેજીટેર્યનીઝમ, પુનર્જન્મ, વગેરે ખીનાઓ તરફ સંપૂર્ણ દીક્ષસોજ ધરાવતા હતા; એટલુંજ નહિં પણ થીયોસોફીકલ સોસાયટીના મેમ્બર થવાને પોતાની ખાહેશ જણાવી હતી. પણ કોમમાં તેમનો દરજ્જો જોઇ એ વિચારથી હાથ ઉઠાવવા મેં તેમને સલાહ આપી હતી; કારણકે તે સમય જોતાં, જો તેઓ આ હીણાયલી મંડળીના મેમ્બર થાય તો તેમને કેટલું સહન કરવું પડે તે હું મારા પોતાના અનુભવથી કદપી શકતો હતો. એમના જેવો ઉદાર દીક્ષનો, ખાલેસ અંતઃકરણનો, દરગુજર કરનારો, સહનશીલતાવાળો, સખી અને માન આપવા સાચક ખીજો કોઇપણ દસ્તુર મેં જોયો નથી. એઓ પોતાની

ક્રમાધનો મોટા ભાગ ગરીબ મોઝેદોને આપી દેતા હતા, અને પોતે ગરીબજ રહેવું પસંદ કરતા હતા. તેમના એવા ખવાસને લીધે તેઓએ જેમ ખીજ તેમના ભાઈઓની અદેખાઈ ખેંચી લીધી હતી, તેમ કેટલાકોની ખફગી પણ ખેંચી લીધી હતી, જેમાં કેટલાક “શેડીયાઓ” પણ હતા !

થીયોસોફીક સાહિત્ય અને સાધુઓની શોધમાં.

થીયોસોફીકલ સોસાયટીનું વડું મથક જે મુંબઈ હતું ત્યાંથી ખીસેડી તેને સને ૧૮૮૪માં મદ્રાસના અડ્યાર પરાંમાં લઈ જવામાં આવ્યું હતું; તેથી મુંબઈની ચલવલ ઓછી થઈ હતી. ખુદ મેન્મરોની લાગણી ઓટલી મંદ પડી ગઈ હતી કે જનરલ સભાને દિવસે પણ માત્ર બાર-પંદર સભાસદો હાજર હતા. મીં તુકારામ તાત્યાજ ગોયા સોસાયટી હોય તેમ તેઓનું હોમીયોપેથીક દવાખાનું અને ઓફીસ બ્યાં જતાં ત્યાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી પણ સાથે જતી. તે વેળા આ મંડળીના આગેવાનો તરફથી કાંઈ હમણાના જેટલું ખોટોલું સાહિત્ય બહાર પડ્યું ન હતું. મેડલ બ્લેવાંટરફીની “Isis Unveiled,” મીં સીનેટની “Occult World,” “Esoteric Buddhism,” મીસીસ સીનેટની “The Purpose of Theosophy”નું ચોપાન્યું, અને માસિક “થીયોસોફીસ્ટ” ચોપાન્યાંની ફાઇલો સિવાય તેમાં સુચવેલાં ઓર્થન્ટલ પુસ્તકો અને યોગને લગતાં લખાણો એ મુખ્ય “રવાનનો ખોરાક” હતો. દોરવવાને માટે કે રાહ બતાવવાને માટે કાંઈ સાધનો હતાં નહિં. જેમ જેની મરજીમાં આવે તેમ વાંચે, લખાણો કરે, ભાષણો કરે, અને મરજીમાં આવે તે માર્ગ લે. આથી અમો થોડાઓ જેઓમાં ઉત્સાહ આવ્યો તેઓ આત્મ જ્ઞાન, મિનોઈ જ્ઞાન, કે અમે તે ઝરો, તેની શોધમાં એમથી તેમ ભટકવા લાગ્યા—અલબત્ત પુરસદને વખતે. પણ આ જ્ઞાન કાંઈ બજારમાં મળતું નથી. હિંદુ શાસ્ત્રો જેવાથી મને એમ લાગ્યું કે અવસ્તા સાહિત્ય ઉપર શેશની પાડવાને આ ઉમદા સાધન છે; કારણ ભાષાનું મળતાપણું; શીલ-સુશીતું મળતાપણું; ક્રિયાઓ અને રિવાજોનું મળતાપણું; એકજ મૂળમાંથી નીકળેલી બે શાખાઓ; વગેરે આપનોથી મને એવી લાલચ થઈ કે સંસ્કૃત પડીતો પાસે જેટલું જાણી શકાય એટલું જાણવું. પણ અહિં એક મુશ્કેલી નડી: હિંદુ પ્રજા “કાન્ઝરેટીવ” હોવાથી આપણને પડીતો

કાંઈ શીખવે નહિ. તેથી કેટલાક હિંદુ મેમ્બરોની ઉદાર વૃત્તિથી અને મહદ્દથી કોઈવાર અમો કોઈ પંડીત, સાધુ કે યોગીની, બહુજ થોડા ખરચમાં, મહદ્દ મેળવવાને શક્તિવાન થતા હતા. પણ કેટલી મુશ્કેલી ? એક વાર એક સાધુને ખાવાનો ખરચ અને પરચુટણ ખરચ માટે થોડા રૂપિયા આપી લાંજમાં રાખ્યા. સાધુ ઉદાર હોવાથી શીખવે ખરા—પણ ખારણું બંધ કરીને કે રખે કોઈ અમારા જેવા “મલેચ્છ” લોકોને પવિત્ર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવે તે જોય ! ધણી હિન્દુઓનો તે વેળા એ વિચાર હતો કે તેમના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને અમો અધિકારી નથી. તેથી સાધુ ખાવા જ્યારે ખાવા જાય કે તે કુટુંબમાંથી કાન ભંભેરવામાં આવે એટલે કાંઈ બાહ્ય કાઠી સમજાવવાના અખાડા કરે ! જો કે આ વેળા “વિચાર સાગર”નો અભ્યાસ ચાલતો હતો, જે કાંઈ વેદો જેવું પવિત્ર ગણાતું ન હતું,—તોપણ ખરેખર તે સમજાવે બહુ કઠણ હતું. આ રીતે અમો કેટલોક અનુમાન રૂપ અભ્યાસ કરતા હતા.

હૃદયોગી અને રાજયોગી.

પણ એવા અભ્યાસને વેહેવાર રીતે અમલમાં કેમ મુકવો ? આ વિચારથી વળી અમો થોડાકો યોગીઓની શોધમાં ભટકતા હતા ! યોગ વિષે હું કાંઈ ઝાઝું જાણુનો ન હતો, તેથી મીંડે રસ્તે મળી મોખેદળથી હું દોરવાતો હતો. અલબત્ત, આ શોધખોળ અને અભ્યાસ સમ્રાટ છાપાખાનાંતી નોકરી ઉપરાંત હતું. એકવાર અમોને એક હૃદયોગી મળ્યા. ધ્યાનમાં રાખવું કે આ પેલા રસ્તે ભટકતા સાધુ જેવા ન હતા, પણ ખરેખરા હૃદયોગી હતા. મીંડે રસ્તે મળતું કામ એ હતું કે પેહેલાં કોઈ યોગીની ખુબ તારીફ કરી અને કોઈ એવા પુરુષનો એલો બનાવે, અને પોતે અલગગાજ રહે. પછી મારાથી જાણી લે કે શી ક્રિયા, શું શિક્ષણ, શી તરીકત વગેરે છે; અને પોતાનું કામ થઈ રહે કે પછી તે યોગી મીંડે રસ્તે મળી નજરે નાના અથવા ખામીવાળા દેખાય ! આ યોગી—નૃસિંહજી તેમનું નામ હતું—તેઓથી “પ્રાણાયમ” (એટલે દમને નિયમીત કરવાની ક્રિયા) શીખ્યો; આસાન (બેસવાની ઢપ) વગેરે શીખ્યો ; પણ, પણ,—આગળ ચાલતાં ‘નેતી ધોતી’ વગેરેના પ્રયોગો તો એવા સપ્ત અને કમકમાટ ઉપગમં વેવા હતા કે આપણે આ રસ્તો મોકુફ કીધો ! પારસી સંસારને એ કાંઈ અનુકુળ આવે નહિ. વળી વધુ અભ્યાસ કરતાં માલમ

પડ્યું કે આ યોગ માત્ર શરીરીક હોવાથી તે ઉંચા જીવન ઉપર કંઈ જઈ શકતો નથી; તેમજ વળી એ યોગમાં ભાંગ, ગાંજો, ચરણ, ઇત્યાદી, વસ્તુઓનાં ઉપયોગની છુટ હોવાથી, તે મગજ તેમજ સ્વાનને નુકશાન કરે છે. આ રસ્તે ગયલા હિંદુઓ માટે કંઈ કહેવાનો મને અધિકાર નથી; પણ કેટલાક પારસી જીવાનોને પોતાની જાંઘળી ખરબાદ કરતાં જોયા છે. એક જીવાન મોખેદખેદો એવા સાધુઓ સાથે ફરતો હતો, તે ગાંજો વગેરે પુકતો હતો—પરિણામ—દેવાનાશાળામાં તેનો અંત આવ્યો ! એક બીજો પારસી જીવાન, એવીજ રીતે પોતાને પરબલની પદ્ધતિએ ચઢેલો માની—આપઘાતને શરણ થયો ! એક બીજા પારસી “ લંગોટી ” ઉપર રહેતા હતા, તેમની વર્તનુકૃતિ તેમના ચેલાએજ પોતાના ધરમાંથી તેમને હાંકી કાઢ્યા ! ઇત્યાદી.

તે પછી સમાપતી સ્વામી નામે એક “ મહાત્મા ”ને મુંબઈમાં જોલાવવામાં આવ્યા. આ “ મહાત્મા ”ને સાતમે આસ્થાને ચઢાવ્યા ! વર્તમાનપત્રોમાં મોટી જાહેરાત અપાઈ; તેમની કીર્તિનો ડંકો વાગ્યો; ફરામજી દાવસજી હોલ તેમનાં ભાષણોની હારમાલાથી ગાજી રહ્યો; તેમની શીલસુશીનાં જે મોટાં પુસ્તકો ઇંગ્રેજ અને તેમની ભાષામાં પ્રગટ થયાં; “ ધ્યાન કરવા ” માટે ગોયા એક “ કોલેજ. ” ખાસ લોકોની બેઠકો તે માટે ધડાઈ; ચેલાઓનાં ટાળાં વધ્યાં, જેમાં યુનીવર્સિટીના ગ્રેડ્યુએટસ અને અંડર ગ્રેડ્યુએટસ પણ હતા; કહે છે કે મહાત્માજી સમાધીમાં પણ જતા હતા. ઇત્યાદી, ઇત્યાદી. પણ તેમની ભાષા મને તો સમજવે બીકટ જણાઈ. આ સ્વામીજી એક “ રજીસ્ટર ” રાખતા હતા તેમાં ચેલાઓ વગેરેના નામો, જાત, ઉંમર વગેરે લખતા, અને તે ચેલા છે કે નહિ તે માટે એક ખાનુ જીદુ રાખેલું હતું. મારા નામ પાછળ મેં ચેલાનો કોલમ ખાલી રાખેલો હતો, તેમાં આ “ ગુરૂજી ”એ પોતેજ ચેલા કરીને લખી બાંધ્યું, જે કે નોકરીની રોકાનને લીધે મને કોઈવારબી આ “ કોલેજ ”નો લાભ મળેલો નહિ. આખરે કેટલાક મહીનાની ચેલાઓની ઉત્સાહી ધરપટ્ટી પછી, એક દિવસ મને ખબર મળી કે, સમાપતીને તો તેમના ખાસ ચેલાએજ કાંઈ “ પરાક્રમ ” કરતાં નહોત, પોલીસને જોલાવવાની ધમકી આપી, પેલી “ કોલેજ ”માંથી હાંકી કાઢ્યા; અને એક દિવસ સખ્ત હુનાળાના તાપમાં મુંબઈનાં મેદાનમાં આવી પડ્યા, જ્યાંથી કોઈ ગ્રહસ્થે રેલ્વે ટીકીટ કરાવી આપી મદ્રાસ ખાતે તેમને વીલ્લય કીધા !

એવાં એવાં ફાંફાં માર્યા પછી, મારા સંસારને અનુકૂળ પડે એવો જે માર્ગ મારફત આવે તે લઈ, ધરમાંજ કાંઈ કોરીશ કરવા ભાગ્યો. એમ કરતાં એકવાર રાત્રે એક ચમત્કાર બન્યો, (જેની વિગત બીજે ઠેકાણે જોવામાં આવશે.) આથી મારી ખાત્રી થઈ કે મહાત્માઓની શોધ કરવાને હઃહાર, હીમાલય, ધાવલગીરી, દહાસા કે ટીબેટની મુસાફરીનાં સંકટો વેડવાની કશી જરૂર નથી. ધણીક એવા ભાઈઓ સાથની વાતચીત ઉપરથી મને જણાયું કે, પવિત્ર જીવન, પાક હેતુ, સ્વચ્છ અંતઃકરણ સાથ જન સેવા, જે પેગમ્બરની સેવા, ખુદાની સેવા છે, તે કાંઈપણ બદલાની આશા વગર, ક્યાં જાઓ—અને મહાત્મા ગુરૂ તમારી સમક્ષ છે એમ અચિત્ત માનજો—તેના ખાટી શરીરની હાજરીની કાંઈ જરૂર નથી. આ હકીકત જોઈ એવી રીતે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમના અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે.—(જુઓ એ વિષય ઉપર દાખલા-દલીલો સાથ લખેલું મારું લખાણ—“મહાત્માઓની શોધમાં.”)

એક અમેરીકન “સેતાન”

અમેરીકાના ન્યુ કેલીફોર્નિયામાં “ન્યુ કેલીફોર્નિયન” નામે એક માસીક ચોપાન્યું નીકળતું હતું, જે હું મંગાવતો હતો. તેના એડીટર મીસ ઍન્ડ્રુ નામે એક કલેવોયન્ટ બાપ્તિસ્ટ હતા. આ બાપ્તિસ્ટ એક મિત્ર મી. ચાર્લ્સ એન્ડ્રુ પૉવેલ એક દિવસ તેમની મુલાકાતે ગયા ત્યારે તે બાપ્તિસ્ટ મી. પૉવેલને જણાવ્યું કે, બે વર્ષ પછી તેને કોઈ નવઘ જેવા મુલકમાં મુસાફરી કરવી પડશે. વખત વહી જતાં મી. પૉવેલ આ મીના લુલી ગયા હતા. એક દિવસ પોતાનું વર્તમાન પત્ર વાંચતાં એક ખબર વાંચી કે કોઈ શ્રીમંત પોતાની Yacht (યોટ)માં ઈનિયાની મુસાફરીએ નીકળનાર છે. આપણા મિત્રને પેલી મુસાફરીની વાત યાદ આવી, અને ભાગ્યે પેલા શ્રીમંતને મળી તેની સાથે જવાની પોતાની ખાહેશ જણાવી. “મોટી ખુશી સાથ,” શ્રીમંતે કહ્યું. “પણ” મી. પૉવેલે જણાવ્યું કે, “હું તો વેજીટેરિયન છું તેનું કેમ?” યાટના માલિકે જવાબ દીધો, “તેની કાંઈ ચિંતા નહીં, તમારે માટે જુદી ગોઠવણ થશે.” ખાસ ગોઠવણ નહીં થઈ. પણ સ્ટીમરની ઉપર જ્યારે મુસાફરી શરૂ થઈ ત્યારે તેના કપતાલ મી. પૉવેલ ઉપર બહુ બળતો હતો, કારણ કે તેને આ વેજીટેરિયનની રીતભાત પસંદ ન હતી. આ યોટ ફરતી ફરતી જપાન અને

ચીનને માર્ગે રહી જ્યારે કાલંબો આવીને લાંગરી, ત્યારે રીમરના માલે-
કને કાંઈ કામસર કલકતે જમીનને માર્ગે જવું પડ્યું, તેથી આ વાહનનો
સથળો એખ્તીયાર પેલા કપતાનનાં હાથમાં—એક ગવર્નરની સતા માફક—
આવ્યો. આ તકનો લાભ લઈ પેલા કપતાને મી. પૉવેલને હુકમ કીધો
કે, “આ મરઘી કાપ !” પૉવેલ સાહેબે જવાબ દીધો કે, “મારો જન
જય તે. જી નહીં કાપું !” “ત્યારે તમેને આ યાટ છોડી જવી પડશે.”
“કહે તો આ પક્ષમાં !” આ વાદવીગદથી મી. પૉવેલ કાલંબોના અંદરે
ઉતરી જમીન માર્ગે સુસાફરી કરતાં મુંઝવું આવી પોંહોમ્યા ! અહીં
એક હોટેલમાં ઉતર્યા; પણ જમરાની ટેબલને વાસ અને હોટેલનું મેન્ને-
ટીઝમ આ પવિત્ર પુરૂષથી ખમાય એવું નહીં હોવાથી, તે બાપડા એક
યુરોપીયન બાઇને ત્યાં પોતાના સરસામાન સાથે જઈ રહ્યા. પણ આ
બાઇને જ્યારે માલમ પડ્યું કે આ અમેરીકન ગ્રંથસ્થ મૅસ—મધ્ધી વગેરે
ખાતા નથી, ત્યારે, “અરે સેતાન, સેતાન,” આમ કહી તેનો સામાન
બહાર કાઢી નખાવ્યો ! વેજીટેરિયન ધર્મની પીડા કાંઈ પારસી કામની
હદમાંજ સમાયલી નથી; પણ ક્રીશ્ચીયનમાં પણ છે.

એક હજારો માઇલ દુર દગાજથી આવેલો પુરૂષ તદન અજણાં
શહેરમાં ક્યાં જય ! તેથી તેણે કાંઈ રસ્તો લેવા અપેક્ષો અંદર તરફ
કુચી કીધી. રસ્તામાં કાંઈ પારસી મધ્ધા તેમને પુછ્યું કે અહીં કાંઈ
વેજીટેરિયન રહે છે ? વાંચનાર જણશે તો ખરા કે તે વેળા થીયોસોફી-
સ્ટોનું નામ વેજીટેરિયન તરીકે અલખામાણું હતું, તેથી પેલા પારસી ગ્રંથસ્થે
થીયોસોફીકલ સોસાયટીનું મથક બતાવ્યું. અહીં કેહવાની જરૂર છે કે
મી. પૉવેલ એક ચુસ્ત થીયોસોફીસ્ટ અને ક્રીમેસન પણ હતા. સાંજે
લોન્ગમાં કેટલાક મેમ્બરોની મુલાકાત થતાં પોતાનો હેવાલ કહેવાથી, તે
બાઇએએ મારી ઉપર એજન મોકલ્યું કે “ઓશીસમાંથી ધર જતી વેળા
લોન્ગમાં ફેરો મારતા જય.” કારણ હું કેટલાંજ રહેતો હોવાથી, જો
કે બીજા મેમ્બરો શકતીવાન હતા તે છતાં, જ્યારે કાંઈ પહોરોણા આવે
ત્યારે જમવાનું મારે લાંથી જવું હતું. મને મી. પૉવેલની હકીકતથી વારફ
કરવામાં આવ્યો, અને મારા ધરનો તદન સાદા ખેરાકનો વહીવટ જણા-
વવા છતાં, મી. પૉવેલે તે ખુશીથી કચુલ કીધું; અને પાછળથી તે તેમને
પસંદ પણ પડ્યો. અલખત, આ કાંઈ પૈસા લઈ હોટેલ માફક ખવાડ
વાનો સોદો ન હતો; પણ એક ખુશીની ભેટ હતી. એવીજ સમજીતીથી,
મારી મરીબાઈ છતાં, આ રીતની ગોઠવણ થતી હતી.

દર સાંજે જ્યારે મેન્ચરો સાથે "બળે" ત્યારે યોગ, ગુપ્તવિદ્યા, મહાત્માઓ, દેશી રીવાજો વગેરેની વાતો ચાલે. એકવાર પારસી બાઇઓએ કહ્યું કે અમારા લોકો દરરોજ સડવારે-સાંજે લોખાન ધુપાવે અને વાર તેહેવારે સુખડ ખાશે તેથી વાતાવરણ સાફ થાય; તો પૉવેલ સાહેબ લાગલા અખરમાં જઈ ધુપદાન, લોખાન, સુખડ લાવી લોખમાં ખાળે; જે કાંઈ સાફ લાગે તે તુરત કરવા માંડે. એકવાર હજરત આઝર કયવાનની વાત નીકળી તેમાં જણાવ્યું કે તે સાહેબ જવના દારૂ ગણીને તે ખોરાક તરીકે લેતા હતા, તો પૉવેલ સાહેબ લાગલા અખરમાં જઈ એક "રટોવ" (ચુનો) ખરીદી લાવ્યા, અને ઘઉંની ખીર ખાવા માંડી, અને ભોજન માટે મને ના કહેવાડ્યું કે હવેથી ભોજન મોકલે નહીં. એટલામાં તો પ્રેસીડન્ટ કરનલ એલકટને ખખર પડવાથી પૉવેલ સાહેબને મદ્રાસ (અડ્યાર) ખેલાવી લીધા; ત્યાં દક્ષીણ હીંદની શાખાઓના ઇન્સ્પેક્ટર નેમયા; જ્યાં પોતાની ફર્જ અભવતાં રસ્તામાં મરડો થવાથી ગુજરી ગયા. તેઓ જ્યારે મદ્રાસ ગયા ત્યારે કેટલીક જેપાનની નવાઇ જેવી ચીજો મને ભેટ કરી ગયા હતા. તેઓ એકમાર્ગી હતા, ઘણું ખોલતા નહીં; યોગજ શબ્દોમાં બાંધણું કરતા; સભામાં હંમેશાં એક ખુનામાં જઈ ખેસતા; પણ જ્યારે ખોલતા ત્યારે એવું અસરકારક ખોલતા કે શ્રોતાઓમાં ઉત્સાહનો આતશ પ્રગટ કરતા હતા.

મીસ એન્ના બેલાડ.

મીઠ પૉવેલથી જુદાજ ખવાસનાં આ એક અમેરીકન બાલુ હતાં. તેઓ મારી માફક અધેર જર્નલીસ્ટ હતાં. એમને મેડમ બ્લેવાટસ્કી સાથે થીયોસોફીકલ સોસાયટીની સ્થાપના થઇ તે આગમચતી (સને ૧૮૭૩ થી) ખોલખાણુ હતી. આ મંડળી સ્થાપવાને મેડમ બ્લેવાટસ્કીને તેમના મહાત્મગુરુ તરફથી પેરીસમાં ફરમાન થયું કે તેવણે એકદમ અમેરીકાં જવું, ત્યારે ન્યુયોર્ક પોંહોઆ પછી તુરત પોતાની ફર્જની રૂએ, "ન્યુ યોર્ક સન"ના પ્રતિનિધિ તરીકે, મીસ બેલાડે તેમની મુલાકાત લીધી હતી, અને તે પછી તેમની ઓળખ બાલુ રહી હતી. મીસ બેલાડે ન્યુયોર્ક પ્રેસ કલબનાં લાઇફ મેમ્બર હોવાનું માન ધરાવતાં હતાં. આ બાલુ થોડો વખત (આશ: ૧૮૯૧-૯૨ માં) મુંબઇ બ્લેવાટસ્કી લોખમાં મારા "પહેરોણા" દાખલ રહ્યાં હતાં; પણ તેમની રીતભાત તદ્દન પશ્ચિમાત

હતી. તેમની સાથની વાતચીતમાં હું કેટલુંક કાશ્ચોયન ધર્મનું બાહ્ય જ્ઞાન મેળવી શક્યો, અને તેની યાદગારીમાં આ બાનુએ મુંબઈ છોડતી વેળા મને “ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ” (માઇગલ)નું એક પુસ્તક ભેટ આપ્યું હતું. (જુઓ “Old Diary Leaves,” 1st series, pp. 21-22.)

એક બ્રાહ્મણીક કાવતું.

થીઓસોશીકલ સોસાયટી સામે મુખ્ય અટકાય મુકનારાઓ ધણું કરી ધર્મગુરુઓ હતા, પછી તે બ્રાહ્મણ કહો, પાદરી કહો કે મોએદ કહો; કારણ કે જ્યારે સર્વે ધર્મોનો અભ્યાસ છુટથી થવા લાગ્યો, અને સત્યાગ્રહ તહાર પડવા લાગી, ત્યારે આ વર્ગની કેટલીક ઠગાઇઓ જાહેર થવા લાગી. વળી થીઓસોશી દરેક માણસને તેનો પોતાનો ધર્મગુરુ થતાં શીખવે છે. તેથી પ્રમાણીકપણે નહિં, પણ કાવત્રાં અને દગા ફટકાથી આ મંડલીની સામે કામ લેવામાં આવતું હતું. એવાં કાવત્રાં ધણાં થયાં, તેમાંનું એક જે મારી જાણમાં આવ્યું છે તે અત્રે રજુ કરવાની રજા લઉં છું. મદ્રાસના “હેડ ક્વાર્ટર્સ” (વડા મથક) માં એક બ્રાહ્મણ હતો—હું બુદ્ધતો ન હોઉં તો તેનું નામ ડી. વી. ચાર્લ્સ હતું, તેણે મુંબઈની બેલ્વાટરકી લાંબના તે વેળાના સેક્રેટરીને જ્યારે અત્યંત ઉત્સાહી અને શીઘ્ર થયેલો જોયો, ત્યારે તેને અડધાર (મદ્રાસ) બોલાવ્યો, અને કેટલાક ખાનગી પત્રોના અહીં તહીંથી એકઠા કાઢેલા દુકડાઓ ખતાવી તેનું મન બંભેર્યું કે મેડમ બેલ્વાટરકી એક “હંબગ” છે, છત્યાદી. મી. મનચેરશા મેહેરવાનજી શરાફ (સેક્રેટરી) મારફતે મુંબઈની લાંબ, જે તે વખતે બહુ આખાદ હાલતમાં હતી, તે જો બાંગે તો હિંદમાં આ મંડળીને મોટો ધોકો પોંદોએ એમ કદાચ ચાર્લ્સને હેતુ હોય. તેથી મનચેરશા શરાફે લાંબના એક ઓરડામાં એક પછી એક મેન્મન-રોને બોલાવી તેમના કાનમાં ઝેર રેડવા માંડ્યું. પછી મારી વારી આવી. મારી આગળ મેડમ બેલ્વાટરકીની જુની જાહેર થયેલી ખોટી બદગોઈ કરવા માંડી. મેં જવાબ દીધે; “બહે, તકરારને ખાતર કબુલ કરીયે કે, મેડમ બેલ્વાટરકી સાથી શીહા ઓરત છે—અને આપણ સર્વે ક્યાં ડાખ વગરના છીયે?—પણ તેણીના શિક્ષણ સામે કાંઈ વાંધો હોય તો કહો, આપણે લખીને પુછાવીએ.” જરૂર કરીને જ્યારે પેગામ્મર જેના તદ્દન ડાખ વગરનાં માણસો સામે જુઠી બદનામીઓ મુકાઈ છે તો મેડમ બેલ્વાટરકી શા માટે ખાત રહી જાય! પણ આપણને કાસકની પીઠપર

ફેટલાં થીંગડાં છે તે જોવાનાં નથી—તે પેમામ શો લાગ્યો છે તે જોવાનો છે. જેઓ મારા જેવો વિચાર ધરાવતા હતા તે બચ્યા, પણ જેઓએ શરાફની બદગોષ્ટ ઉપર ધ્યાન આપ્યું તેઓ આશ્ચર્યે આઠ-દસ સંભાસદો મંડળી છોડી ગયા.

જહેરમાં છાપા છાપી ચાલી—પણ સોસાયટીનાં વૃક્ષનાં થોડાંક “સુકાં પાદડાં” ખરી પડ્યા મિત્રાય તે વૃક્ષનો વધ્યુંજ ગયું— અને મીઠું મનચેરજા કાંધ સંસારી ખટપટને આધીન થઈ, મગજ સમ-તોલ નહિં રહેવાથી પુને જઈ આપઘાત કરી શુઝર પામ્યા ! તેનાં રહેને જ્ઞાન્તિ હોજો !

આ બાબત માટે જ્યારે મેં સોસાયટીના પ્રમુખ સ્થાપક કરનલ આલકટ ઉપર પત્ર લખી પુછાવ્યું કે તમે હેડ ક્વાર્ટર્સમાં “સાંપ પાંત્રો છો કે ?” સારે આ ભોજા અને ભજા કર્નલે જવાબ લખ્યો કે, “હા, ભાઈ, એમ છે ખરું. મારા ઉપર તે વિષે ફર્પાદો આવી છે, પણ મને સાળીતી જોઈયે છે તેની રાહ જોઈ” છું.” આ પછી થોડાજ વખતમાં આ બાબત એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલમાં આવી. અને તે બ્રાહ્મણને સોસાયટીમાંથી અરતરફ (Expel) કરવામાં આવ્યો.

પાંચમો વેદ કર્તા.

આ એક દંભી માણસ હતો, નાટકય જીંદગીની એક પેદાએજ આઠેક વર્ષના એક છોકરાને લઈને અમારી ભોજમાં પેઘો પડ્યો. મંગળ-દાસ તેતું નામ હતું. તે બગલમાં એક બંડલ લઈ ફરતો હતો અને કહેતો હતો કે તેણે “પાંચમો વેદ” લખ્યો છે તે પ્રગટ કરવાનો છે; માત્ર ચણા ઉપર તે જીવે છે; સુર્ય સામે કલાશો સુધી નજર ટેકરી ધ્યાન કરે છે, છત્યાદી. પણ પેશો “વેદ” જ્યારે જોવા માંગીયે ત્યારે તરેહવાર બાહનાં કાઠી લપસી જાય ! તેતું કામ મેન્મરોને નીચવવાતું હતું તેમ કરતાં તે મારા ઘરમાં પણ પેઘો પડ્યો અને તક મળતાં ખાવાને કાંઈ નથી એવું સમજાવી અવરનવર કાંઈ અતરાતી જતો હતો. વળી પોતાને મુલક જવાનો છે તે પેસેજ જોઈયે છે વગેરે બાહાને કાંઈ વાર ટૂંનનો ખરચ લઈ ખરચી ખાઈ, બાહના કહાડી, પડી રહે. બીજા મેન્મરોને પણ ઠગી પૈસા લઈ જાય. આખરે તેની ઠગાઈ જણાઈ આવી, અને જ્યારે પોલીસના હાથમાં આપવાની ધમકી આપી ત્યારેજ તે ભોજ અને મેન્મરોને પીછો છોડી ગયો !

“ થીયોસોફીક ગ્લીનર.”

સને ૧૮૯૧ માં લંકાસ્ટન સી. એલ. પીકૉક અને લંકાસ્ટન ડબલ્યુ. બીલ એ લસ્કરી અમલદારો નેઓ થીયોસોફીસ્ટ હતા, તેઓ મુંબઈમાં આવી ચઢ્યા, “ વર્લ્ડવેસ્ટ્રી લોન્ ” ની મુલાકાતથી તેઓ નારાજ થયા, કારણ કે ટેમેરીન્ડ લેનવાળું મકાન અંધારું હતું અને એક લોન્ માટે ખેંચાણકારક ન હતું. તેથી લાગલા તેઓ નવું મકાન શોધવા નીકળ્યા; ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટમાં લોન્ને ખસેડી; અને મેમ્બરોમાં એક-દમ ઉત્સાહ વધારી દીધો. યુરોપીયન “ ઑર્ગનાઇઝેશન ” ચાલુ કીધી, અને મુંબઈના નામ પ્રમાણે તેમને એક થીયોસોફીકલ માસિક ચોપાન્યાંની જરૂર જણાઈ. “ Passes ” નામે ચોપાન્યું તે વર્ષના સપ્ટેમ્બરથી બહાર પાડવા માંડ્યું. મી. તુકારામ તાતીયાને આથી લગાર ઝંખવાનું લાગ્યું, અને કહેવા લાગ્યા કે આતો સઘળા “ સમર વર્ડસ ” જેવા છે, આજે આવે ને કાલે ચાલ્યા જાય, અને ખરચ વધે તે કોણ આપશે. એમ હતું ખરું; પણ આ “ સમર વર્ડસ ” અમારે માથે થોડો જેખમ વધારી અમેને ઉલટ આપી, કાંઈ ઘડો શીખાડી ચાલી જતાં હતાં. તો પણ અમે સમજતા હતા કે “ અશો સાહેબોનું કામ છે એટલે તે કદી અટકવાનું નથી. ” ખરેખર, થોડા વખતમાં બેઠ અમલદારોની બદલી થવાથી ચાલી ગયા; અને સઘળી જવાબદારી અમારે માથે આવી પડી. “ પૉઝીસ ” બીજા ભાષ્યોએ ચલાવવા માંડ્યું પણ અનુભવ નહિં હોવાથી થોડાજ વખતમાં આ કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. મી. તુકારામે અધિકાર સમજ્યા વગર આ ચોપાન્યાંને કાંઈ વેપારી રીપોર્ટ સમજી પોતાનું હથીયાર બનાવવાની કોશેશ કીધી; મને રાજીનામું આપી તે છોડી દેવું પડ્યું, મારે બદલે, એક માત્ર ઉતારા છાપી પ્રગટ કરવાના ચોપાન્યાં ઉપર, બંને ત્રણ ત્રણ સામટા અધિપતીઓ નેમાયા, અને હેવટે પાછી જીંસરી “ બીલીમોરીયા ” ભાષ ઉપરજ આવી પડી! ચોપાન્યાનું નામ બરોબર નહિં હોવાથી બેજ વરસમાં “ થીયોસોફીક ગ્લીનર ” રાખવામાં આવ્યું, અને આ કામ બાર કે ત્રે વર્ષ ચલાવ્યા પછી, સને ૧૯૦૫ ના આગસ્ટમાં મેં એનો સંબંધ છોડ્યો.*

* See *The Theosophic Gleaner*, August 1905, “A Parting Word.”

મી. બહમન પેસ્તનજી વાડીયાએ તે મારા હાથમાંથી લીધું; ફરીથી તેનું નામ ફેરવી “ન્યુ ચૌટ” રાખ્યું અને એક કે એ વર્ષ ચલાવી તેને મારી નાખી તેઓ અડચાર વડાં મથક ખાતે વધારે બેહેતર સેવામાં રોકાયા.

રાહનુમાએ-માજદયસ્તનાન મંડળી.

આ મંડળીનો હેતુ પાક હતો; પણ દીલગીરી એટલીજ છે કે તેના આગેવાનોએ હિંદમાં જે આત્મજ્ઞાનનો અખુટ ખજાણો છે તેની કિંમત નહિં પીછાનવાને લીધે તેઓએ ક્રીશ્ચીયન પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ અને ખાસ કરી જડવાદની નકલ કરવા માંડી હતી. જે જરથોસ્તી ધર્મમાં કદાચ એક બારગી સુધારાની જગ્યા જણાય તો તે માટે વાસ્તવીક રીતે જોતાં તો આ એર્ચન ધર્મની બેહેન વેદીક ધર્મજ મદદ આપી શકે; જરથોસ્તી અવલ ધર્મનું બંધારણ જોતાં તો બેશક તેજ તેને અનુકુળ પડે; પણ સેમેટીક વિચારો, જરથોસ્તી કામની અંતર્ખાસીયત જોતાં, વિરોધી (inconsistent) થઇ પડે, એ દેખીતું છે. જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર જે કોઇ પણ બીજી વિદ્યા અથવા શીલસુશી રોશની નાખી શકે તો તે વેદીક ધર્મ છે; કારણ બેઉની ભાષા, બેદી લખાણો, ચિન્હો, ક્રિયાઓ, રીવાજો, વગેરે એવી રીતે મળતાં આવે છે કે ગોયા આ બે ધર્મો કોઇ મૂળ ધર્મની બે શાખા હોય તેમ જણાય છે, અને ખરું જોતાં છે પણ તેમજ. દાખલા તરીકે, અવસ્તા અને વેદમાં જ્યારે “અમર્ગી”નું સિધ્ધાંત મળે છે; ત્યારે સેમેટીક ધર્મમાં “ક્યામત”નું સિધ્ધાંત મળે છે, જે કદાચ ચોક્કસ તબક્કે જરૂરનું હોય, પણ જ્યારે તેમાં “મુવેલાનાં હાડકાં” ને પણ સજીવન કરવાની હકીકત આવે છે, જે સેમેટીક પ્રજાની સાથે બેલાવા પછી પેહેલવી પુસ્તકોમાં દાખલ થઇ છે ત્યારે તે ગાથાનાં અમર્ગીના સિધ્ધાંત સાથે પ્રસંગોપાત હોવી ન જોઇએ. વળી રાહનુમા મંડળીના આગેવાનો, જેઓમાં મી. ખુરશીદજી રસ્તમજી કામા, એરવદ શેહરીયારજી દાદાભાઇ બરયા, એરવદ જીવણજી જમશીદજી મોદી, જેવા યુનંદા અવસ્તા અભ્યાસીઓ હોવા છતાં, તેઓએ માત્ર પશ્ચિમની નકલ કરવાનું કામ હાથ ધરેલું હોવાથી, કેટલીક મિનોઇ બાબતો અને હસ્તીઓની માન્યતાને “વેહેમ” દરાવી હતી. મારે કયુલ કરવું જોઇયે કે હું કાંઇ અવસ્તા ભાષાનો અભ્યાસી નથી, કે નથી કોઇ યુનીવર્સિટીની ઉંચી ફજવણીની ડીગ્રી ધરાવવાનો દાવો કરતો; નથી કોઇ ભાગવમ કે

ખીજી લાપકાત, તે છતાં મારી ગુન્જસ મુજબ આ મંડળીના શિક્ષણ સામે મને વારેવાર કલમખાજીમાં ઉતરવું પડતું હતું. દાખલા તરીકે:- મુકતાદના તેહેવારો ઉપર મૂર્તિપૂજનનું રૂપ આપવાનો રિવાજ, બાજરોજ-ગાર ઉપર મીઠાઇમેવાનો લખણુટ ખરચ, કાલીચૌદસના કાલીયા, ધુનવાના ધતીંગ, ઇત્યાદી વેહેમો સામેની આ મંડળીની લડત આપણી સંપૂર્ણ દીલસો-જીને અને મદદને પાત્ર હતી; પણ તેઓએ જ્યારે એવા ફતવા આપવા માંડ્યા કે આપણો ધર્મ તો એક-મશ્વરવાદ હોવાથી અમશાસ્પદો અને યજ્ઞદો જેવી હસ્તી હોય નહિ; બંદગી તો ગુજરાતીમાં ફરવી નેછયે; આતશની આરાધના તો જરથોસ્તી તરીકે નથી, ઇત્યાદી. ત્યારે જરથો-સ્તી ધર્મનો પાયોજ ઘેસવી નાખવા જેવું થયું !

આ તેમની ઝાહેલીયત સામે દસ્તુરો લાઇલાજ હતા; શીખેલા એરવદો અને અવસ્તા ભાપાના અબ્યાસીઓ જડવાદના એકજ ઓવારે પાણી પીતા હતા; અને અસલી વિચારના “ ઑર્યોડોક્ષ ” પારસીઓ વમાસણમાં પડ્યા હતા. રાહનુમા મંડળીની મજકુર જીકર સામે સને ૧૮૮૮-૯૦ માં “ જામે જમશેદ ” માં, મારી અલ્પ શક્તિ મુજબ * (ત્રણ સ્ટારની નિશાણી) અને ખીજ તખલ્લુસ ઉપર મેં લખાણો કીધાં. (જુઓ “ કયસરે હિન્દ, ” તા. ૧૩ મી મે ૧૮૮૮; “ જામે જમશેદ ” તા. ૭મી મે ૧૮૮૯, અને તે પછીના અંકો; તા. ૨૭ મી જુન, તા. ૪ થી જુલાઇ, તા. ૯ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૯; તા. ૮ મી એપ્રિલ, તા. ૧૪ મી જુન ૧૮૯૦, ઇત્યાદી.) આ વખત પછી આ મંડળીનું બળ નબળું પડતું ગયું, અને ગુજરાતી બંદગીની બાબતમાં તો ખુદ એ મંડળીના ફેટલાક સભાસદોએજ પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવ્યો, જેઓને મંડળીના આગેવાનોએ ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો; પણ તે છતાં પરિણામ શું આવ્યું છે તે આપણે જાણીયે છીએ:—અમશાસ્પદો અને યજ્ઞદોની યાદ જરથોસ્તી જીગરોમાંથી હુસાઇ ગઇ નથી; અવસ્તાની માશ્રમિક ભાપાના ભણતરો બંધ પડ્યાં નથી; આતશકદેહોની સંખ્યા વધી છે; અને થીયોસોફીની બરકકતથી એકત્રાર ફેટલીક લુલી જવાયલી ધાર્મિક હકીકતો સજીવન થઇ છે! એટલુંજ નહિ; બલકે નવી રાક્ષની બહાર આવી છે. થીયોસોફીકલ સોસાયટીની મુબઇની લોજમાં આ અરસામાં ગાથાનો એક કલાસ ચાલતો હતો, જેમાં ફેટલીકવાર મી. ૦ ખરશૈજી ઇસ્તમજી કામા, એરવદ જીવણજી જમશેદજી મોદી વગેરે

કેટલાક અવસ્તા અભ્યાસીઓ પણ સામેલ થયા હતા. જ્યારે સરોષ, આમંત્રિતી અને અમશાસ્પદોના નામ આવતાં હતાં, ત્યારે તેમની હસ્તી વિષે તકરાર ઉઠતી હતી. એકવાર એક ખુણામાંથી મેં પ્રોફેસર હક્ષ્મીને હવાલો આપ્યો કે તે તો એવી હૈયાતીઓમાં માને છે, અને આ “અવસ્તા અભ્યાસીઓ” ઉપર ચમત્કારીક અસર થતી! ખીજા તક મળતાં મીં ખરશેદજી કામાએ એકરાર કીધો કે અમશાસ્પદો પણ છે અને યજ્ઞદો પણ ધણા છે. (જુઓ “ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજીનો એકરાર,” ઐરાગ, પૃ. ૨ જુ, અંક ૭ મો, પૃ. ૨૨૨, સને ૧૯૦૧.)

એ તકરારી વિષયો.

સને ૧૯૦૪માં મીં રતનજી કેરશાસ્પજી દાદાયાનજી નામના એક વકીલે, પોતાના ભાઈ ફરેદુન કેરશાસ્પજી દાદાયાનજી થીયોસોરીકલ સોસાયટીમાં દાખલ થવાથી, આ મંડળી સામે, તેના સ્થાપનારાં સામે, અને તેના પારસી મેમ્બરો સામે, “પારસી” નામના એક અઠવાડીક પત્રમાં, એક સચાઈથી વેગળુ લખાણુ લગલગ સવા વર્ષ ચાલુ રાખ્યું હતું; અને તે પત્રના અધિપતિએ આટલો લાંબો વખત સુધી તેનો જવાબ આપવા સામે તે પત્રનો દરવાજો બંધ રાખવાથી, ઐરાગમાં તેનો ખચાવ કરી તેનું એક ૮૦ સફાનું જુદું ચોપાન્યું સને ૧૯૦૯માં “A Quixotic Crusade” નામે પ્રગટ કીધું હતું.

વળી સને ૧૯૧૦ને આશરે એરવદ માણેકજી નશરવાનજી ધાલાએ “જરયોસ્તી ધર્મ હાલ કેમ પલાય છે” એ વિષે એક રેસાલો લખ્યો હતો, જેમાં જડવાદી ધોરણથી ધર્મ પાલવાની તપાસ લેવામાં આવી હતી. આ વિષયની એક તપાસ તે વેળા “સાંજ વર્તમાન”માં “આતશ”ના તખલ્લુસ નીચે લખ તેનું એક જુદું ચોપાન્યું પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ બે ચોપાન્યાં જોકે તકરારી છે, તોપણ વાંચનારને તેમાંથી ધર્મની શીલસુરી વગેરે સંબંધમાં ધણું જાણવાનું મળશે.

“સુધારો” કે કુધારો.

કાંઈ પણ સુધારા કે નીતિ શાસ્ત્રનો પાયો આત્મા ઉપર રચાવેો જોઈએ કે જે આપણને ખુદ તરફ દોરવે. કાંઈસ્ટ સાહેબનાં આત્મીક શિક્ષણ ઉપર લક્ષ ન આપીને, પ્રશ્નિત તરફના દેશોની પ્રજાઓએ ખાકી

મોટાઇની હરીફાઇમાં ખાફી સુધારાઓ કરવા માંડ્યા, અને તેમની નીતિનુ ધોરણુ પણ જડવાદ ઉપર રચાયું. સદીઓની આ વલાણનું પરિણામ એ આવ્યું કે એક જગ લડાઈ ઉભરી નીકળી; યુરોપની સઘળી પ્રજાઓ પાયામાલ થઈ ગઈ; કહેવાતો “ સુધારો ” લગભગ તમામ સાફ થઈ ગયો; અને જે ખરાબી થઈ તે અવર્ણવીય હતી. રાજદારી, સંસારી કે નૈતીક સુધારા નવેસરથી રચાવા માંડ્યા છે; અને પ્રજાઓના આગેવાનોની નજર હવે લગાર આત્મા તરફ ફરતી થઈ છે.

ક્રીશ્ચિયન ઓગણીસમી સદીનો પારસી સુધારો કોઈ દસ્તુરે, કોઈ શીલસુદ્ધે, કોઈ વિદ્વાને, કોઈ કવિએ કે કોઈ પુરાતન મહજબના અભ્યાસીએ પારસી ટોળાની અંતર-ખાસિયતો, જાતી સ્વભાવ કે આચાર વિચારનુ તોલ કરીને નકી કીધો ન હતો; પણ તે માત્ર થોડાક અમલ ઉપર આવેલા પારસીઓએ ફક્ત, પશ્ચિમના યુરોપીયન જડવાદી સુધારાની કીધેલી નકલ હતી, જે આ નાની કામને બદલખતી તરફ દોરવતી હતી. તેવા સમયમાં “ મનસુખ ” (મીં મનચેરજી કાવસજી) એક ચેતવણીનો ઝુંડો લઈ મેદાન પડ્યા; પણ તેમની લડત માત્ર એકજ હથીયાર સાથે હતી, જે “ શીદાગીરી ” હતી. પણ અહીં જે હથીયારનું કામ હતું તે, જમાના પ્રમાણે “ જ્ઞાન ”નું હતું. ધણાક વર્ષો સુધી જીક ચાલી; સુધારાના સરદાર મીં કેખશર નવરોજી કાખ્રાજી અને “ મનસુખ ” વચ્ચે કલમની ઝપાઝપીજ માત્ર નહિં, પણ કોર્ટ દરબારના કેસો થયા; અને પારસી પ્રજામાં બદલખતીનાં બી વવાઈ તેના ફણગા ફુટવા માંડ્યા હતા, જે સુધારાના સાથીઓની નજરે અભિમાનની ધુંધમાં દેખાતા ન હતા. તેમના મનથી સઘળું ઠીક હતું; સુધારો ફેલાતો જાય છે; અને તેથી તેઓ મલકાતા હતા.

આ સમયે “ પારસીઓમાં નીતિનું ધોરણુ ” એ વિષય ઉપર મેં એક રેસાલો લખ્યો; અને “ સ્ત્રી કેળવણી ” ઉપર એક રેસાલો મારા મુરખી-મિત્ર મીં મનચેરજી પેસ્તનજી ખરેગાટે—હું લુલતો ન હોઉં તો, “ બંદે ખોદા ”ના તખલ્લુસ ઉપર—લખ્યો હતો. આ બે લખાણો “ રાસ્ત ગોફતાર ”ના અધિપતિ મી. કેખશર કાખ્રાજીની તપાસ અર્થે જઈ પડ્યાં; અને વકી રાખવા મુજબ જો કે તે બેઉને તુચ્છકારી કહાડવામાં આવ્યાં; પણ તે પછી થોડાજ દીવસમાં જે ચમત્કાર થયો તે સને ૧૮૯૨-૯૩ ના “ રાસ્ત ગોફતાર ” ની ફાઇલો રજુ કરે છે. મી. કેખશરની નજર ઉઘડી.

“ પારસી નીતિનો સવાલ ” લગભગ એક વર્ષ સુધી દર અઠવાડીયે આ પત્રનું જથ્થકનું મથાળુ થઇ પડ્યું; તેમાં “ પારસીઓમાં નીતિનું ધોરણ ” વાલા ચોપાન્યાંમાં અને મી. મનચેરજી ખરેગાટવાલાં ચોપાન્યાંમાં આવેલી બાબતોને એક પછી એક હાથ ધરી એવી રીતનો એકરાર કરવામાં આવ્યો કે, સઘળી તરફથી પુછપરછ થતી હતી કે “ રાસ્ત ગોફતાર ”માં આ ફેરફાર એકદમ કેમ થઇ ગયો ! પણ હવે અસુર થઇ ગયું હતું. બદબખ્તીના દરખ્તે એવી મજબુત જડ ધાલી હતી કે તે ઉખેડવાને કે કાંઇ ઉપાય કરવાને સેંકડો મી. કાબ્રાજી લાઇલાજ હતા. જે બનવાનું હતું તે બની ચુક્યું હતું. આ પછી મી. કાબ્રાજી બીજી બાજુના જોગ મથાળું તે “ બેહેંકેલુ વાળુ ” હતું. તે અને તે પછીના છેલ્લા દિવસોનાં મી. કેપુશરના લખાણો ગોચર “ પતેત પશેમાની ” જેવાં છે. તોપણ મારે ઇનસાફને ખાતર આટલું જણાવવું જોઇયે કે મી. કેપુશર અને તેમના ગોડીયાઓને હેતુ પાક હતો. તેઓ કોમનુ હિત હૈડે ધરાવતા હતા; તેઓ સમયાનુસાર કાંઇ સુધારો, કાંઇ ફેરફાર કરવાની જરૂર જોતા હતા; પણ માડાં ભાયેગે તેઓ કુદરતની સચાઈ ક્યાં છે તે જોઇ શક્યા ન હતા.

સંસારી મુશકેલીમાં વધારો.

ઓગણીસમી સદીની આખેરીએ મુંબઈમાં “ પ્લેગ ” ચાલ્યો, જેથી મારી ફેમીલીને બીલીમોરે મોકલાવી દીધી. હું અને મારાં ગરીબ માએ મુંબઈમાંજ રહ્યાં : હું એટલા માટે કે ઓશીસમાંથી રજા લઉં તો નોકરી જાય; અને મારા માએ એટલા માટે કે તેઓ મને છોડવા માંગતાં ન હતાં. પણ પ્રારબ્ધે છોડવ્યાં ! તેઓ એક અઠવાડીયાંની માંદગી ભોગવી ગુજર પામ્યાં ! [રોશન બેહસ્ત તેમનાં રહેને !] આટલો વખત ધરના કારોબાર વિષે હું કશું જાણતો ન હતો, કારણ મારો સઘજો વખત પ્રેસની નોકરીમાં, અબ્યાસમાં કે લખવામાં જતો હતો. તેથી ગમે તેવી બીના મારા કાનપર ન આવે તેની આ બુજેર્ગ ફરેસ્તાઇ માતા સંભાળ રાખતાં હતાં. સચકાર થવા સાથ ક્રિયા કરાવવા માટે હું બીલીમોરે ગયો, કારણ મુંબઈમાંથી તમામ લોકો નાહસી ગયાં હતાં. બીલીમોરે ઉઠમણની ક્રિયામાં મોબેદો અગીયારીમાંથી કુસ્તી કરી બહુતા બહુતા આવતા હતા, તેમને મેં કહેવાડ્યું કે ઘર આગળ ચોખુ પાણી ભરાવીશું, અહીં આવી કુસ્તી કરજો, કારણ રસ્તામાની નજીસાત સાથ ભણેલુ મને ઠીક લાગુ નહીં. મારાં આ “ પાપ ” માટે બીલીમોરેના મોબેદોએ

મને એ સળ કીધી કે પાછલી રાતનાં ઉઠમણામાં ધરના પંથકી સીવાય એક પણ મોબેદ નહીં ! એક પહરોણો મોબેદ, એક પંથકીના ભાઇ અને એક આઠ-દશ વરશના “ મોબેદ ” મળી પાછલી રાતનુ ઉઠમણ કીધું ! થોડી વારમાં “ ટાઇમ્સ ” પ્રેસમાંથી ફરમાન આવ્યું કે હાજર નહિં થશે તો નોકરી જશે ! તેથી થોડા દીવસમાં ધરની ગોઠવણ કરી પાછો મુંબઇ આવ્યો. “ પ્લેગ ” નરમ પડ્યો, ફેમીલી મુંબઇ આવી, અને હવે સંસારના હથોડા ખમવા તૈયાર થાઓ !

વડા છોકરા અરદેશરે પોતેજ પોતાની ધણીયાની શોધી કાઢી હતી. તેથી સાથે સાથે એક અઠવાડીયામાં નાદરશાની ધણીયાની પણ શોધી કાઢી, બેઉ દીકરાંઓના “ માથાં ઘોઘ નાખ્યાં.”

લગ્ન આગમય બે મિત્રો લોજમાં આવી મલ્યા, અને જણવા માગ્યું કે હું શું ખવાડીશ. તેઓ માત્ર મને પજવવા આવ્યા હતા. મેં કાંઈ જવાબ આપી બંધાઈ જવા દરસ્ત ધાર્યું નહિં. આખરે તેઓ કબુલ થયા કે “ અમો તો તમોને કસી જેવા આવ્યા હતા, પણ તમો તો થંડાં પાણીનુ માંટલુ છો ! ” ખાતાંમાં, માછલી, ઈંડાં, દારૂ વગેરે કશું હતું નહિં. તેથી કેટલાકો વેહેવાઈની તરફ જઈ દારૂ પી આવ્યા; કેટલાકો ગાળો દઈ ગયા; કેટલાકોએ વર્તમાન પત્રમાં ફજેતી કરવાની કોશિશ કીધી, ઇત્યાદી. અત્રે ભવિષ્યમાં ગરીબોને ફાયદો થાય એવા હેતુથી જણાવવાની જરૂર જોઈ ધું કે, મારે ધરના લગ્નમાં જ્યારે “ ડેકોરેશન ” બતી વગેરે મલી એક “ પાત્રા ” દીઠ ૧૪ આનાનો ખરચ આવ્યો હતો, ત્યારે તેજ અઠવાડીયામાં એક મિત્રના લગ્નમાં એક પાત્રાં દીઠ રૂ. ૨૫) નો ખરચ આવ્યો હતો.

અરદેશર એક મહીનામાં જુદા રહ્યા. આ વખતે મને કરજ થયું હતું તે નાદરશાને નોકરી રાખી થોડા થોડા રૂપીયા જચાવી કરજમાં ભરતા ગયાં. પણ મને અરદેશર માટે ઇન્સાફને ખાતર કહેવું જોઈએ કે, જોકે તેના તરફથી મને રોકડ રકમની મદદ કાંઈ પણ મળતી હતી નહિં, તે છતાં, મારા છેવટના દિવસો ઉપર તેની દીલસોજી મને એક આશીર્વાદ સમાન હતી. જે ચેરાગતો બોલે મારી ઉપરથી એ દિકરાએ ઉપાડી લીધો ન હોત તો તેને બંધ કરવું પડ્યું હોત; તેમજ સંસારમાં જ્યારે સઘળાં સગારનેહીઓ અને કુટુંબનાં માણસો તજી ગયાં હતાં ત્યારે આ દિકરાએ મને દીલસોજીના “ દારૂ ”થી રીજવ્યો હતો. પણ આ વખત

પછી મને ધર સંસારની બાબતમાં કરાર ન હતો કે જાંપીને ખેસવાતુ ન હતું. માત્ર ખાનગી બાબત હોવાથી જાહેરને તેની સાથે લાગતું વળગતુ ન હોવાથી તે પ્રગટ કરી શકાતું નથી.

“ ચેરાગ. ”

મારી કારકિર્દીની અંદર મેં ઘણાક ધર્મ સંબંધી વર્તમાનપત્રો, માસિકો, વગેરે જન્મતાં અને બંધ પડતાં જોયાં છે. “ સત્ય મિત્ર, ” “ યજ્ઞાં પરસ્ત, ” “ હપ મજ્જયસ્તનામ ” વગેરે અઠવાડિક, “ જર-તોસ્તી અબીયાસ, ” “ રાહે રોશન ” વગેરે માસિકોએ જન્મ લીધો અને મરણ પામ્યાં. જેઓ ધર્મ સંબંધી ખોરાક માટે લુપ્ત થતાં તેઓ તે માટે નિરંતર તલબગાર રહેતાં હતાં. તેથી થોડાક થીયોસોફીસ્ટ પારસી ભાઈઓએ મને ઉસ્કેરો અને એક માસિક ચોપાન્યુ પ્રગટ કરવાને તરફ-વાર લાલચો દેખાડી. કોઈ કહે, “ હું લખાણો કરીશ; ” કોઈ કહે, “ હું ગ્રાહકો મેળવીશ; ” કોઈ કહે, “ હું જાહેર ખબરો લાવીશ, ” ઇત્યાદી. “ રાહે રોશન ” જે ગુજરી ગયું હતું તેને સજીવન કરવાને કોશિશ કરી, પણ તેના આગલા અધિપતિએ મારા હાથ-પગ બાંધવા માંડ્યા; “ તમારે પુનર્જન્મની બાબત લેવી નહિ; તમારે ફલાણી બાબત લેવી; ફલાણુ ધોરણુ એખ્તીયાર કરવું; ” ઇત્યાદી. દરતાવેજ ઉપર મારી સહી માંગી. આ મારા આચારની બહાર હતું. મારાં અંતઃકરણને ભોગે પૈસા લઈ લખાણો કરીયાં હોત તો મેં ઘણા પૈસા મેળવ્યા હોત; પણ આ કામમાં મારે અંતઃકરણુ વેચવાનું સાદું મેં કોઈ દીવસ કરીયું નથી. તેથી તે યોજના પડતી નાખી, અને “ ચેરાગ ”ને નવે નામે સને ૧૯૦૦ના જાનેવારીથી એક પ્રીન્ટરની મદદથી પ્રગટ કરવા માંડ્યું. અને જેવું પ્રગટ કરવા માંડ્યું કે તુરત પેલા દરેક રીતની મદદ કરનારા “ મદદ ગાર ફરેસ્તાઓ, ” મારાં કોઈ નહિ જણાયલાં પાપની સગ્ન કરવાને માટે મારાથી દુર નહાસી ગયા. ચેરાગનાં વીસ વર્ષનાં વીસ પુસ્તકો જોશે તેને માલમ પડશે કે તેમાં કોણુ કોણુ લેખકો હતા, અને તેઓએ શી મદદ કરી હતી. મારો ઇરાદો તેને એક કોમનુ નમુ-નેદાર માસિક બનાવવાનો હતો કે જેમાં કોમના જાણીતા અભ્યાસીઓને પોતાના વિચારો છુટથી ઉદાર દીલથી પ્રદીપ્ત કરવાને બની આવે. તેટલા માટે ચીઠીઓ-સર્ક્યુલરો છપાવી જાણીતા લેખકો અને અભ્યાસીઓ પાસે લખાણો માંગ્યાં; પણ મને લાગે છે કે મારું નામ એક “ થીયોસોફીસ્ટ ”

તરીકે અળખામણ થયેલું હોવાથી, કોઈએ પણ “ચંદ્રાગ” સાથે જોડવા માંગ્યું નહિં ! અથવા તો હું કાંઈ યુનીવર્સિટીનું “પુછકુ” ધરાવતો ન હોવાથી “અરધી ફળવણી પામેલા” એક અજ્ઞાન માણસ સાથે જોડવાને શરમ ભરેલું ગણવામાં આવ્યું હોય ! ગમે તેમ હોય; પણ ચંદ્રાગને લખાણ વગેરે મદદ માત્ર ન ધારેતે ઠેકાણેથીજ મલી હતી. એટલુંજ નહિં; પણ છાપાના વર્ષોના અનુભવની મદદથી જ્યારે ચંદ્રાગે ધીમે ધીમે જરથોસ્તી ધરોમાં પગપેસારો કરીધો; જરથોસ્તી ધરોની પલીદી દુર થવા માંડી; પારસી જીવનમાં જરથોસ્તીપણું આવવા માંડ્યું; અને દસ્તુરાને તાણા મારવામાં આવતાં કે “જુઓ ચંદ્રાગ કેવો ધર્મ સમજાવે છે?” ત્યારે ચોક્કસ મંડળોમાં ગભરાટ છુટો, અને પોકાર ઉઠ્યો કે “ચંદ્રાગ જરથોસ્તી ધરોમાં ખરબી ફેલાવે છે !” આ ચોપાન્યું બંધ પડે તો સાઈ એવા વિચારથી ખાનગીમાં સભાઓ મળી; એક સભા વાડીયાજીના આતશબેહેરામમાં મળી હતી; વગવાળા લોકો તરફથી ખીજાં માસિક અને ત્રીમાસીક ચોપાન્યાંઓ નીકળ્યાં, અને પૈસા, વિદ્વતા, અવસ્તા અભ્યાસ, વગેરે સઘળી મદદો છતાં, થોડે થોડે વખતે તેઓ પરપોટા માફક ઉપસી આવી ટુટી જવા લાગ્યાં ! મારા એક ભોળા મિત્ર મી० દીનશાહ મેહેરવાન ધરાનીને ઉશ્કેરી તેની પાસે “બ્રહ્મ” નામનું માસિક પ્રગટ કરાવ્યું; પછી “જરથોસ્તી” નામે એક ખ્રીશ્ચું અને ૩૦ માણેકજી નશરવાનજી ધાલાએ “અશ્વ” નામે ત્રીજું ચોપાન્યું પ્રગટ કરવા માંડ્યું. આ સઘળાં બંધ પડ્યાં ને માટે હું પોતે દીક્ષગીર છું; કારણ મારો વિચાર એ છે કે, જુદી જુદી વૃત્તિના માણસો માટે જુદી જુદી જાતના રૂઢાની ખોરાક (મિનોષ જ્ઞાન) ની જરૂર છે. અને જેટલાં મિનોષ જ્ઞાનનો કામમાં વધારો થાય એટલું મિનોષ બળ કામમાં વધે, માટે કોઈ પણ પ્રકારનું ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય આવકાર-દાયકજ ગણાવું જોઈએ. મારી દલગીરી એટલા માટે છે કે ઉપલા પખ-લીશ્ચર્સનો હેતુ પાક ન હતો; માત્ર તેઓ અદેખાઈથી દોરવાયા હતા; તેમજ તેમને નિષ્ફળતા મળવાનો સખજ તેમની કાર્યનિતિ (policy) સાંકડી હતી. ચંદ્રાગે લગભગ ત્રણ સપ્તક પુરાં કર્યાં જેનો સખજ તેનાં મંદીરમાં તમામ ધર્મો અને શીલસુરીઓનો વગર તાસુખીએ સમાવ

આમ છે. * હમણાં સુધી ચેરાગની ફતેહનો ભેદ એ છે ! ઘણાક ખીજ બાધખધો જોઈ શોજાં અને ખીજાં વર્તમાનપત્રોમાં લાંબાં લાંબાં માઇલોના લખાણો કરે છે; પણ હું જ્યારે તેમની પાસ માગણી કરતો ત્યારે તેઓ કહેતા હતા કે--“ તમે એકલાજ પુરતા છો ! ” આ ઠેકાણે મારે તે બાધઓ અને બેહેનોનો અંતઃકરણથી પાડ માનવો જોઈએ કે જોએ એ ચેરાગને લખાણ અને પૈસારૂપી મદદનું ધી પુરું છો

* “ ચેરાગ ” ની દીન.—જરથોશ્ટી દીનના કદમામાં કહ્યું છે કે—
 “ દીન દીને જરથોશ્ટ દીને અહુરમજ્દ દાદેહ જરથોશ્ટ, ” એટલે તે દીન જરથોશ્ટની છે કે જે અહુરમજ્દની છે જે અશો જરથોશ્ટને આપી હતી. દીન નો અર્થ “ દએન ” ઉપરથી જ્ઞાન, કાચદો, ધર્મ, વગેરે થાય છે. તેથી જે જ્ઞાન અહુરમજ્દનું તેજ જ્ઞાન અશો જરથોશ્ટનું પણ હતું, જે જ્ઞાનની સીમા કે હદ નથી. પણ તે વખતની ઈરાનની પ્રજાને જેટલું જરૂરનું હતું તેટલું તે સાહેબે તે પ્રજાને આપ્યું હતું. વળી “ જસ મે અવધહે મજ્દ ” (હું મજ-દયસ્તાન છું,) એવાં એકરારનામામાં યજ્ઞસ્તેના ૧૨ મા હા માં વચન છે કે “ યા હાધતિ નામચા પુષ્યેધન્તિનામચા મજિશ્તાચા વહિશ્તાચા, સ્ત્રએ-શ્તાચા, યા આહુધરિશ જરથુસ્ત્રિશ ” એટલે કે, “ હાલમાં જેટલી (દીનો) મોજુદ છે તથા જેટલી હવે પછી થશે, તેઓમાં સઉથી મોટી, સઉથી સરસ, તથા રઉથી શ્રેષ્ઠ જે દીન છે તે અહુરમજ્દની જરથોશ્ટી છે.” હવે કોઈ પણ માણસ જે અકકલવાંન હશે તેને કબુલ કરવું જોઈશે કે, પારસીઓ પારે હમણા જેટલા ધર્મના કાનુનો કે ધર્મ જ્ઞાન છે તેટલુંજ અહુરમજ્દમાં હશે એમ જે અજ્ઞાન હોય તેજ કહી શકે. દરેક પેગામ્બર તેના પોતાના જમાનામાં તેની પ્રજાને અંગીકાર કરી શકે અથવા તેને જેટલું જરૂરનું હોય તેટલુંજ જ્ઞાન આપી શકે; અને આપણા સંબંધમાંતો જેટલું પેગામ્બર સાહેબે આપેલું તેનો કાંઈ અંશ માત્ર બચી રહેલો કહેવાય છે. માટે આજે પારસીઓ જે એમ કહેતા હોય કે, હવે આપણને એ સિવાય ખીજાં વધારે મિનોઈ જ્ઞાન કે વધારે મિનોઈ કાયદાની જરૂર નથી, તો ખીજા ધર્મોની મુકાબલ ઉભા રહેવાને તેમની હાલત કદંગી થઈ પડે. જે તેમની દીન, ભવિષ્યના પણ ધર્મો કરતાં “ મોટી, સરસ, શ્રેષ્ઠ ” હોય તો તેમાં સર્વે ધર્મો સમાઈ જવા જોઈએ એટલુંજ નહિ; પણ હમણાના અને હવે પછીના દીક્ષીતો [Initiate] તરફથી મક્કતું જ્ઞાન પણ તેમાં સમાઈ જવું જોઈએ -છે. ત્યારેજ તે ઉપર આપેલી વ્યાખ્યા સાથે દરોઅસ્ત આવે; નહિં તો તે વાસ્તવીક હોઈ શકે નહિં. આપણને તો મિનોઈ જ્ઞાન, જ્ઞેનો છોડા કે અંત નથી. તે ગમે ત્યાંથી સંપાદન કરવાનું છે. આ ચેરાગનો ધર્મ છે, અને જે ચેરાગનો ધર્મ છે તેજ મારો ધર્મ છે !

“ જરથોસ્તી રાહબર. ”

ધર્મના રણુક્ષેત્રમાં ઝુકાવ્યા પછી મને એક ધણાજ અગત્યનાં પુસ્તકની ખુટ જણાઈ. પારસી કામમાં એક બાળકને કુસ્તી બાંધવાના અવસ્તા, પતેત વગેરે મોઢે કરાવી તેની નવજોત કરવામાં આવે છે; અને બાકીના ધર્મ જ્ઞાનનો આધાર તે બાળકના પ્રારબ્ધ ઉપર રહે છે. એટલે તે બાળક સંસારમાં જેમ ગમે તેમ વર્તે છે; તેનું પ્રારબ્ધ જો ચારી આપે તો તે પડયું ખરું જ્ઞાન આમતેમ રિવાજોમાંથી ઉંચકી લે છે—જો તેની વલાણુ તે તરફ હોય તો—નહિ તો નવજોત પેળા બરડાવેલા અવસ્તા પણ અર્થ વગર કે સહમજ વગર મોઢે કરાવેલા હોવાથી તે ઉપર પણ પુરતું એકીન હોતું નથી. આથી લગભગ આખો ટાળો ધર્મ વિષે બેખબર હાલતમાં જીંદગીના દિવસો પસાર કરે છે. આ મામલામાં કાંઈ સુધારો થાય એવા હેતુથી મોળુદ જરથોસ્તી ધર્મના એક Bird's-eye view (જેમ એક પહાડ ઉપરથી આપણુ નીચેની લીજોતરીની ઉપર નીગાહ કરતાં હોઈએ તેવી રીતે ખ્યાલ લઈ) સને ૧૯૦૧માં એક પુસ્તક રચ્યું, જેમાં માણસે શા માટે જન્મ લીધો; તેની ફર્મ શી છે; સૃષ્ટિ કેમ પેદા થઈ; ખુદા, ફરેસ્તા વગેરે શું છે; તેમની તરફ આપણી ફરજ શી છે; ધર્મની શીલસુરી; આતશ પરસ્તી; સૂર્ય પરસ્તી; ક્રિયાની સામાન્ય સમજ, વગેરે બાબતો એવી રીતે સમાવવામાં આવી કે તે જેમ એક સાધારણ માણસ, તેમજ એક આર્યોડાક્ષ પારસી કે એક યુનીવર્સીટીનો ગ્રેડ્યુએટ પણ હોંશથી વાંચે, અને ધર્મ વિષે કાંઈ સામાન્ય સહમજ મેળવે. (આ પુસ્તક ચોતરફથી પ્રસંશા પામ્યું અને સને ૧૯૧૧માં તેની એક સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ પણ બહાર પડી છે.)

“ અશો જરથોસ્ત અને તેમનો પેગામ. ”

સને ૧૯૦૯માં એક બીજું પુસ્તક બહાર પડ્યું જે જરથોસ્તીઓમાં તેની જાતનું પેહેલુંજ ગણાવું જોઈએ; કારણ કે જરથોસ્તી ધર્મ શાસ્ત્ર ભેદ, અલકાર, સૂત્રરૂપ, અને ગુઢ હોવા છતાં કોઈએ પણ હમણા સુધી, તેમનાં કોઈપણ શાસ્ત્રની શરેહ કે ટીકા લખી નથી. આ પુસ્તકમાં મે “ અહુનવદ ગાથા ” ઉપર શરેહ કરવાની કોશિશ કીધી છે—એક પાહાડની તપાસ એક મગત્રુ કરે !—પણ અવસ્તા ભાષાનો અભ્યાસ ન હોવાથી માત્ર કાચા તરણુમાઓ ઉપર પથો રચવાને લીધે, તે પુસ્તક મારા વિચાર પ્રમાણે સંતોષકારક લખાયું નથી. હું ઇચ્છું છું કે ભવિષ્યમાં આ કામ કોઈ અવસ્તા ભાષાનો થીયોસોફીસ્ટ અભ્યાસી ઉપાડી લે.

ભટકતા સાધુઓની સંગતનો ભોગ.

કાવશજી નામે એક રાંક દેખાતો જીવાન અથોરનાનજાદો હતો. તેના ગુરુ “ દસ્તુર ” બેહેરામ નામના એક જુદા ધરાની હતા, જેઓનો તરીકો કાંઈક હઠયોગ જેવો હતો. આ ગુરુનો રંગ જેવો હોય તો તેમના સાંભળતાં “ મીઠા ખરશેદજી કામા ”નું નામ ઉચ્ચારવું—અને જોઈ લેવો! તેઓ ઉચ્ચેરાઈ જઈ એવી ગાળો દેતા કે આપણને કમકમાટ છુટે. તેમનામાં કાંઈ આત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી તેમના ચેલાઓ કહેતા હતા, પણ એક ગુરુ થવાની લાયકાત તો હું ના પાડું છું. કાવશજી એક દિવસ મારી પાસ આવી ખુલાસો પુછવા લાગ્યો કે રાત્રે ભણતી વખતે વાતાવરણમાંથી તેમને પોતાનું નામ “ કાવશજી ” શંભળાય છે તેનું કારણ શું હશે. મેં તેમને રસ્તો બતાવ્યો કે તે રીત વાપડશે તો જે હશે તે જણાઈ જશે. ખીજે દિવસે કાવશજી હસ્તા હસ્તા આવ્યા અને મને કહ્યું કે “ બધું જણાઈ ગયું ! ” શું જણાઈ ગયું ? “ મારાં મામી પોતાની દિકરી સાથે મને પરણાવા માંગતાં હતાં, પણ મેં ના પાડવાથી મારી ઉપર જાદુ ચલાવે છે તે બધું દેખાઈ ગયું ” ! પણ હવે કરવું શું ? મેં તેમને જણાવ્યું કે તમારે કોઈની પણ તરફ ખુરો વિચાર ફેંકવો નહિં, પણ ભણી દુવાઓજ મોકલવી, કે જેથી જાદુનું જોર તમારી ઉપર ફાવશે નહિં. આ મુજબ તે જીવાન છુટો થયો; પેસો આવ્યા પણ બંધ થયો. એટલુંજ નહિં, પણ થીયોસોરીના અભ્યાસથી ખરો રસ્તો શું છે તે જોયા પછી તે પોતાના ગુરુથી જીદો પડ્યો. પણ તેણે મોટી બૂલ એ કીધી કે તેને રાજી રાખી જીદ પડવાને બદલે તેને આજીવંત કરી જીદો પડ્યો. જ્યાં સુધી થીયોસોરીકલ સોસાયટીના મેમ્બરોની સંગતમાં રહ્યો ત્યાં લગી તે સન્નામત હતો; પણ તેણે આ ઉમદા અભ્યાસ છોડી દીધો; ખુદનું એક નામ “ પરબ્રહ્મ ” જપવા માંડ્યું, કે જેને કોઈ પણ વ્યક્તી પોંદોચી શકતી નથી. અને પછી ખુદ ખુદાની, મહાત્માઓની અને ગમે તેની સામે બોલવા માંડ્યું ! સાધુઓની સાથે ભુલેશ્વરમાં ભાંગ ચરશ દમાટવા માંડ્યાં; સદરો કુસ્તી કાઢી નાખી લંગોટ ઉપર રહેવા માંડ્યું; જે કોઈ ઓલખીતો મળે તો બાજુ ઠોપી તેની સાથે કુસ્તી રમવા તૈયાર થતો, ઇત્યાદી. આકેબત, પરિણામ એ આવ્યું કે, આ કમતાસે જીવાનના છેલ્લા દિવસે થાનાની દેવાનાશાળામાં પસાર થયા !

“ પાંડે ”—જેરધન્સાફી બદનામી.

ચોક્કસ સખખથી આ જીવાનની પ્રકૃતિ બગડી હતી, અને તેથી તેને કાંઈ દેખાવો દેખાતા હતા, જેથી તેને હંમેશ બિહિંક લાગતી હતી. જ્યારે તે કાંઈ થીયોસોફીસ્ટ બેરાદરની સાથે બેસતો હતો ત્યારેજ તેના બોરેહના સમાગમમાં આવ્યાથી તેને ડીક લાગતું હતું; પણ જ્યારે તે પોતાને ધર જતો હતો ત્યારે પેલા દેખાવોથી બિહિંકુજીને હેરાન થતો હતો. આ જીવાનને લોજમાં લાવતો હતો કે જેથી તેને કાંઈક રાહત મળે. કેટલીક વાર કાંઈ મેમ્બરો તેને રાત્રે પોતાને ધર લઈ જતા હતા; કારણ તે લોજ ઝાડવા માંગતો ન હતો કે રખે વળી ધર જતાં હેરાન થવું પડે. તેણે મુંબઈમાં આપઘાત કરવાની કોશિશ કરીતેલી, પણ ઉપલી રીતેજ સારાં માણસોના સમાગમમાં રહેવાથી, તેમનાં બોરેહની બરકકતથી, તેના બચાવ થતો હતો. પણ એકવાર આ જીવાન હાથમાંથી છટક્યેલ તે ભર્ય ગયો, અને ત્યાં જઈ આપઘાત કરીધો. તેના બેશાવદોએ જીરીની સનમુખ સાક્ષી આપી તેમાં જણાવ્યું કે તે થીયોસોફીક્લ સોસાયટીમાં જતો હતો તેથી તેણે આપઘાત કરીધો ! આથી આ મંડળીની સામે બોલનારા અવિચારી લોકોને વગર તેહેકીક કરવે નવું “ બોડુ ” મળ્યું. અને એજ રીતે સોસાયટી હમેશાં અજ્ઞાન લોકોથી વગોવાતી આવી છે. જે સોસાયટીથી આડે માર્ગે જનારા નવ જીવાનોનો બચાવ થાય, જેનાથી તેમની જીંદગીનું રક્ષણ થાય, જેનાથી ભયભિત હાલતમાં જતાં અજ્ઞાન જીવાનો બચે, તેજ મંડળીને તેઓ વગોવે એ ફેટલું નશુનાપણું ?

“ લેડીઝ ક્લસ ”—બાનુઓનો વર્ગ.

મારા સંસારનો અનુભવ મને એ મળ્યો કે મરદ અને ઓરત, લગ્નના આશીર્વાદમાં છે તે મુજબ, “ સમ-મતી, સમ-જતી ”—એક મતના, એક જીવનના—હોવા જોઈએ. મરદ થીયોસોફીક વિચાર ધરાવે, થીયોસોફીક જીંદગી ગુજારે, અને ઓરત જીદાજ વિચાર ધરાવે અને જીદાજ રીતની જીંદગી ગુજારે, તો સંસાર સમાધાન ચાલે નહિં. તેવોજ અનુભવ મારા પરમ મિત્ર મી. દાદાભાઈ ધનજીભાઈ જસાવાલાનો હતો; જે કે બેઉના ધણીયાની જીદા જીદા ધૂર ઉપર હતાં. તેથી ભવિષ્યની પારસી ઓલાદ માટે અમે બંને જણે, લોજની કમિટીની પરવાનગી લઈ, કાયદા કાનુનો ધડી કાઢી, એક મહલાજી ભરેલો “ બાનુઓનો વર્ગ ” ખુલ્લો

કીધો, જેમાં અઠવાડીયામાં એકવાર બાનુઓને થીયોસોશીકલ જ્ઞાનનાં દર્શન કરાવવામાં આવતાં હતાં. આ ક્લાસ જે કે પારગી બાનુઓ માટે ખુલ્લો હતો, તોપણ તેનું કામ એટલું સરળકર્તી ચલાવવામાં આવતું હતું કે પાછળથી થોડાં હિંદુ બાનુઓ પણ આવવા લાગ્યાં. આ વર્ગ ફેટલાંક વર્ષ ચાલ્યો, અને તેથી વધારે સંખ્યામાં બાનુઓ થીયોસોશીકલ સોસાયટીમાં દાખલ થતાં ગયાં, જેથી ઓરત જાતમાં આ જ્ઞાન વધારે છુટથી ફેલાતું ગયું—જે કે વાત અવરનવર જાહેર થતાં અજ્ઞાન અને સાંકડા વિચારના લોકોના તાણાજાનીતો ખમવા પડતા હતાંજ !

આ ક્લાસ મી. મનચેરશા કાવસજી ડોકટર, મી. જમશેદજી ફરદુનજી માંદન વગેરે ભાઈઓએ પાછલથી ચલાવ્યો; પણ પછી બીજા ભાઈઓએ જુદે જુદે ઠેકાણે ખાનગીમાં જેમ ગમે તેમ એવા વર્ગો ઉંઘાડવાથી લોજના વર્ગની હાજરી કમતી થવા માંડી. થોડા વખત પછી મી. દાદાભાઈ જસાવાલા ગુજરી ગયા, પણ તે આગમચ તેમને અને મને સંતોષ એ ઉપજ્યો કે અમારો હેતુ પાર પડ્યો, અને ઓરતોમાં થીયોસોશીનો પ્રસાર છુટથી થવા લાગ્યો.

નોકરી ખતમ !

મારો અનુભવ એ છે કે જે કામ મરજી વિરૂધ્ધનું હોય તે જલદી થાકવી નાખે છે; અને જે કામ ખુશીથી કરીએ છીએ તેથી થાક લાગતી નથી. આ રીતે “ટાઈમ્સ ઓવ ઇન્ડિયા” પ્રેસની પંદર-સોલ કલાકની નોકરીબી કીધી હોય, પણ ધર્મ સંબંધી વાંચણ કે અભ્યાસ કે લખાણ હાથમાં લેતાં ગોયા મારી થાક ઉતરી જતી હોય એમ લાગતું હતું. તો પણ નિરંતર એવા રીતની મગજની મેહેનતથી મારા જ્ઞાનતાંત્રીઓ ઉપર હૃદયહારી બોલો પડવાથી મારી તનદરોસ્તી હંમેશની ગઈ; અને ધણક ડાક્ટરોનો મત એવો છે કે હું જે બચેલો છું અને કામ કરવાને શક્તિવાન છું તેનો સયમ મારો સાદો ખોરાક અને સાદી જીંદગી ગુજરવાની રીત છે. ચાલુ માંદગી અને સખ્ત મેહેનતને લીધે મેં ગજનામુ આપ્યું; પણ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મીં ખરશેદજી મને છોડવા માંગતા ન હતા. તેથી મને રવીવારે રજા આપવા માંડી અને સાંજે જલદી ઘર જવાની ગોઠવણ થઈ. રાજનામુ પોતેજ લઈ ફાડી નાંખ્યું. સત્તર વર્ષની સખ્ત મેહેનતના બદલામાં મને કાંઈ “બોનસ” મલવાની આશા હતી, પણ મારાં ભાઈએ થોડાજ દીવસમાં મીં ખરશેદજી ગુજરી ગયા; વેલાતથી

નવા મેનેજર વગેરે, આવ્યા; કારોબાર બદલાઈ ગયો; અને અમો જુના માણસોની નોકરીની કદર જુજનાર કોઈ રહ્યું નહિં. અમારા રીડર્સ ડીપાર્ટમેન્ટમાં એક ઈંગ્લિશ વડા રીડર આવ્યા; આવડે કાંઈ નહિં, પણ રૂપિયા બસોનો પગાર! તેમની પરિક્ષા લેવા હું કાંઈ પુછવા જતો ત્યારે જવાબ મળતો કે, “You know best!” તોપણ તે વારેવાર પોતાનું ભડોળ અને સત્તા દેખાડવા અમારી ટેબલ આગળ આવી કંટાળો આપતો હતો. સઘળાઓના દેખતાં મારાથી કહ્યા વગર રહેવાતું નહિં કે, “સાહેબ, તમે તમારી જગ્યા ઉપર બેસો, અમો અમારું કામ જોઈશું.” આથી તેમને મુગો રકાશ થતો હતો, તેથી તે મને ખેરવવાની તક શોધતો હતો. તે તક તેને મળી. હું સખ્ત ખીમાર પડ્યો; એક મહીનાથી વધારે વખત ખીજાના પર રહ્યો. આ તકનો લાભ લઈ, અમારા આ સાહેબે ચીડી લખી કે “Your services expire from this date!” ખલાસ! પેલી “બોનસ” નહિં તો નહિં, પણ કેટલાક વર્ષોનું “પ્રોવીડન્ટ ફંડ,” જે અમારા પગારમાંથી અમારાં બચાવો માટે કપાઈ એકઠું થતું હતું, તે પણ આપતા ના પાડી! સખ્ત એવો જણાવ્યો કે, “એનો મરણ પછી ફેમીલી માટે હોવાથી તમારી હૈયાતીમાં મળે નહિં!” ઠીક! એજ પ્રમાણે નવા કારોબારને લીધે કેટલાકોની લાંબા વખતની નોકરી ગઈ તેઓનું પ્રોવીડન્ટ ફંડનું એકઠું થયલું નાણું ડુપ્પું હતું, જેમાં મી. સોરાબજી રૂસ્તમજી બનશાનું પણ હતું.

આ વખતે ડૉ. જોસાયા ઝોલડશીદડ, ઇંગ્લાંડની “ઝોર્ડર ઓવ ગોલ્ડન એન્ડ” નામની મંડળીના એક સલાસદ, હિંદની મુલાકાતે આવ્યા હતા. જ્યારે ઇંગ્લાંડ હતા ત્યારે તેમની સાથે મને પત્ર વેહેવાર ચાલતો હતો. પીછાન હોવાથી, હિંદની સેહેલગાહ પછી તેઓ જ્યારે પોતાને વતન જવા નીકળ્યા, ત્યારે મી. નરોત્તમ મોરારજીના “શાન્તી જીવન”માં તેમને મલવા ગયો, અને વાતચીત ઉપરથી માલમ પડ્યું કે તેઓ “ટાઇમ્સ ઓવ ઇન્ડિયા”ના મેનેજર મી. કોલમેનના મિત્ર હતા. ડૉ. ઝોલડશીદડ પોતાનો સરંજામ પેક કરવાના કામમાં રોકાયેલા હોવાથી મેં મારી અંગત ખીના છેડી નહિં; પણ તેઓ ઉડી ગયા પછી તુરત મેં ઇંગ્લાંડ તેમના ઉપર મારી હકીકત લખી મોકલી. આ બધા મિત્રે મી. કોલમેન ઉપર લખ્યું કે મને મારા હકની રકમ મળે, અને મને મી. કોલમેનને મલવા સુચવ્યું. મી. કોલમેનને હું મથ્યો, અને આ સાહેબે

માત્ર અરધી રકમના થોડા રૂપીઆ આપ્યા; પણ તે પેહેલાં મારી પાસ લખાવી લીધું કે હવે પછી હું પોતે અથવા મારાં બચાં છોકરાં બાકીની રકમ ઉપર દાવો કરે નહિં !

ગળી મદદ !

આ વખતે એક એવો બનાવ બન્યો કે તે વખતથી મારી પૈસાની ચિંતા તદ્દન નિર્મૂળ થઇ. હું માંદગીના બીજાનાં ઉપરજ હતો; મારાં કુટુંબનાં સર્વે માણસો પણ તે વેળા તેજ પ્રમાણે તાવથી પટકાઇ પડેલાં હતાં; માત્ર મારાં ધણીયાંની અમારી સારવાર કરવા માટે તનદરોસ્ત રહ્યાં હતાં. પાસે પૈસાની ખાક નહિં; દાકટરના અને દવાના પૈસા નહિં, એટલુંજ નહિં, પણ બજારના પણ પૈસા નહિં. કરજ કરવા સામે મને જબરો ધિક્કાર હતો. ત્રણ ચાર દિવસ એવા પસાર થયા. મધ્ય રાત્રે ઉઠી બીજાનાં ઉપર છુપી રીતે દ્રઢ લાગણી સાથ ખુદાને મારી આ વિનંતી હતી:—“ ઓ પરવરદેગાર ! હું પણ ત્હારો; આ બચાંઓ પણ ત્હારાં; ત્હારે જોઇયે તો જીવાડ, ત્હારે જોઇયે તો મારી નાખ—ત્હારે ગમે તે કર !” આવી રીતની “બંદગી” ત્રણ ચાર રાત ચાલી, અને વળતે દિવસે રજીરજી પત્ર મારફતે મીં મનચેરજી પેરતનજી ખરેગાટ, જેઓ તે વેળા રતનાગીરીમાં જડજ હતા, અને જેઓ મારી સેવાની કદર પીછાનતા હતા, તેઓ તરફથી એકસો રૂપીયાની નોટ મલી; જેમાં એવી મતલબનું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—“ બેરાદર બીલીમોરીયા, તમો કામની સેવા બજાવો છો; મારાથી કાંઇ બનતું નથી; માટે મારા હિસ્સાના આ રૂપીયા છે તે તમો ઘર ખરચમાં લેશો,” ઇત્યાદી. મારી અજબબીનો કાંઇ શુમાર રહ્યો નહિં. શું કાંઇ ફરેશ્તા મીં મનચેરશાહને કાંઇ બશારત કે પ્રેરણા કરી ગયા હશે કે હું આ વખતે સપ્ત તંગીમાં છું ? આ વખતથી ખુદા ઉપર મને એટલી તો મનખુત શ્રદ્ધા આવી ગઇ કે હું એમજ માનવા લાગ્યો કે ખુદાની નજર જરૂર મારી તરફ છે. તે કે જે એક કીડીને સુધ્ધાં ભુખી રાખતો નથી તે તેના સેવકજનને કદી પણ ભુખે મરવા દેશે નહિં.

પણ મુજબ જેવા શેહેરમાં આ રકમ કેટલો વખત ચાલે ? ખરચ કમી કરવા ઓછાં બાડાંનાં ઘરમાં ગરીબ લતા ઉપર જમ રહેવું પડ્યું, અને બીજો ખરચ ઘટાડ્યો. પણ પછી શું ? હજી તો મારે માંદગીનું બીજાનું પુરું નથી થયું. તે પછી બીજી મદદ એવી રીતે મલી કે, મારી બખર

લેવા એક બીજા મિત્ર સુરતવાળા મીં આદરજી જીવજી, રીટાયર્ડ ડેપુટી કલેક્ટર, તે વેળા મુંબઈ આવેલા હતા, તેઓએ એક ટીપ જનાવી અને મદદ કરવા મિત્રમંડળમાં ફેરવી, જેથી બે ત્રણ મહીના બીજા ગળી જાય, એટલી રકમ એકઠી થઈ. પણ વળી તે પછી શું? એમ તે ક્યાં લગી ચાલે?

ચેરાગ પ્રીન્ડીંગ પ્રેસ.

મી. મનચેરશાહ ખરેગાટને મારી નોકરી જવાની ખબર થવાથી કહેણ મોકલ્યું કે, હું જો બીલીમોરે જઈને રહું તો આ ઉમરાવ દીક્ષના મિત્ર હું જીવું ત્યાં લગી મદદ કરે! પણ આ ઉદાર દરખાસ્ત મારા ધ્યાનમાં ઠીક લાગી નહિ. શું હું મારા બાકીના દિવસો બીલીમોરામાં પડી આજસાધમાં ગુજરે? કાંઈ સખખથી થોડા વખતમાં આ મદદ બંધ પડી તો પછી શું? તેથી મેં મારા મિત્રો મી. જાંહગીર જમશેદજી વીમા દલાલ વગેરેને એવું સુચવ્યું કે મને જો એક નાનું છાપખાનું ઉઠું કરી આપે તો બે કામ ચાય: મને અરધી રોટલી મલે અને કામની સેવા તેની મારફતે કરે. આ સુચના પસંદ પડવાથી મી. જાંહગીરે કેટલાક તેવા મિત્રો ઉપર લખ્યું કે મને આઠ દશ હજારની રકમ વેચાળે આપે. મી. મનચેરશાહ ખરેગાટ, મી. પેસ્તનજી દીનશાહ ખાંન, મી. દારાબજી ડોસાભાઈ દોદીવાળા (દખણ હેદરાબાદવાળા) અને મી. ડેવીડ ગોસ્ટ લીંગ દરેકે રૂ. ૧૦૦૦ ની રકમ તુરત ભરી આપી, અને બીજી બી રકમ મળશે એવી આશાથી ઇંગ્લાંડ અને અમેરીકા ઇન્ટરન્ટ ગયાં. માલ આવવાની તૈયારી થઈ; કુંડીના રૂપીયાની ગોઠવણ થવી જોઈએ. પણ માઠાં બાથેગે બીજી કાંઈ પણ મદદ નહિ મળવાથી બીલીમોરામાં જે એક નાનું ઘર બાકી હતું તે વેચી રૂ. ૨૫૦૦ ની રકમ ઉભી કીધી. ઉપલી રકમ જો કે પેહેલાં વેચાળે ધીરવી એવી ગોઠવણ હતી, પણ એક વર્ષ પછી બ્યારે વેચાળ મોકલવાની ગોઠવણ થઈ, ત્યારે ચારે સદસ્યહસ્થોએ એક પછી એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે, એ રૂપીયા તેઓએ મારી સેવાની કદરજાનાસીમાં બક્ષેશ દાખલ આપેલા છે. જરથોસ્તી બાધઓ તેમ કરે એ તો તેમની બલાઈ છે, પણ એક ક્રીશ્ચીયન મિત્ર, જેને લોકો “ મારવાડી ”ના એલકાબથી જાળામે, તેની ઉદારતા મને હંમેશા યાદ આવે છે. વળી બીજા જરથોસ્તી “ મિત્ર ” જ્યારે ચેરાગ પ્રેસમાં કામ આપતા ત્યારે એવો દાવો કરતા હતા કે “ ચેરાગ પ્રેસ તો સોસાયટીનું

છે, તેથી સરતું છાપી આપવું જોઈએ,” એમ કહી બીલમાં કાપકુપ કરી ખોટે કામ કરાવતા હતા, ત્યારે મી. ગોસ્ટલીંગ જ્યારે કામ આપતા હતા ત્યારે હંમેશાં કહેતા હતા કે, “ Brother Bilimoria, business is business, don't hesitate to make full bill,” જે કે મી. ગોસ્ટલીંગને જરથોસ્તી ધર્મના પુસ્તકો ફેલાવા માટે જે પ્રેસ સ્થાપેલો તેની સાથે લાગતું વળગતું ન હતું.

સને ૧૯૦૨ના જાનેવારીની ૧ લી તારીખે આ છાપાખાનું ચાલુ કરીધું. થાપણુ રૂપિયા સાડાછ હજાર. પણ કમતાકાત શરીર સાથે હું થું કરી શકું? તેથી મારો દિકરો નાદરશાહ, જેને હું “ ટાઇમ્સ ” ઓફીસમાં કાંઇ કામ નજરમાં લેવા છોડી આવ્યો હતો, તેમને ખેંચી લઇ સાથે રોક્યા. વળી મુંબઈની ગલીય વાતાવરણમાં હું એક અઠવા-ડયું પણ આરોગ્યતામાં કહાડી શકતો ન હતો, અને બહારગામ જઈ ત્યારેજ હું તનદરોસ્તી પાછી મેળવતો હતો, તેથી મને વારંવાર જન્મ-જૂમી બીલીમોરા અથવા ગુજરાત તરફ કોઈ ઠેકાણે મહીનો બે મહીના જઇ રહેવું પડતું હતું. તેથી સઘળો કારોબાર, પ્રેસનો તેમજ ધરસંસારનો, નાદરશાહ ચલાવતા હતા. આ દિકરાની ખાસિયત એ હતી કે, પોતે કબ્જે વેઠી બીજાને સુખ આપવું. તેથી પૈસાની તંગી સાથે આ બેટાએ ધરનો અને પ્રેસનો ખર્ચ ચલાવા સાથે પાંચ વર્ષમાં લગભગ સઘળો નફો પ્રેસ ખાતે લઇ જઇ, આ મીલકતને દસ હજારની બનાવી; એ તેમની કુનેહ, કરકસર અને કષ્ટ ખમવાની શક્તિને આભારી છે. મારાં માતાનીજ માફક આ દિકરો મારા કાન ઉપર મને કાંઇ બલાપો થાય એવી બીના નહિં આવે તેની સંભાળ રાખતો હતો.

“ બીલીમોરાની પારસી પાર્લામેન્ટ. ”

લાંબો વખત થયાં એવી ફર્યાદ ચાલતી હતી કે બીલીમોરાની અંગ્રુમનના ત્રસ્ટીઓનો કારોબાર ખરોખર ચાલતો નથી. કેટલીકવાર ત્રસ્ટીઓ અધીક સતા વાપડતા; હિસાબ ખરોખર નહિ; અંગ્રુમનના સભ્યોની ફરિયાદ ઉપર ધ્યાન આપતા નથી; અને તે વગેરે બીજી ફરિયાદો પણ હતી. આ માટે પત્રવેહવાર અને સોલીસીટરોની નોટીસો વગેરે પણ થયેલાં; પણ ત્રસ્ટીઓ મચક આપતા ન હતા,—ધારાશાસ્ત્રીઓની નોટીસના જવાબ સુધ્યાં આપતા ન હતા. આથી કંટાળી જઇ બેત્રણ

હમવતની ભાઇઓ મારી પાસે કાંઈ ઉપાય લેવા આવ્યા. મને પોતાને પણ અનુભવ હતો. તેથી એક બીજી નોટીસ મુંબઈના સોલીસીટરો, મેશર્સ મગનલાલ, જાંહગીર અને ગુલાબભાઈ મારફતે મોકલી. પરિણામમાં એક ત્રસ્ટી મી. જમશેદજી હોરમસજી મેંચુસી, જેઓ મુંબઈ રહેતા હતા, પણ બીજા ત્રસ્ટીઓના કારોબારથી જે નારાજ હતા, તેઓએ રાજીનામું આપ્યું. બાકીના પાંચ ત્રસ્ટીઓમાંના એક મી. બરજે-રજી નક્શરવાનજી મેંચુસી, જેઓ એક વિચારશીલ જુવાન ત્રસ્ટી હતા, પણ જેઓ એકલા પડવાથી તેમનું ચલણ ન હતું, તેઓએ જવાબ આપ્યો; પણ બીજા ચાર ત્રસ્ટીઓ જેઓ લગભગ જુદાજુદા પ્રયાસમાં હતા, તેઓએ જવાબ આપવાની દરકાર કીધી નહિ. આથી બીલીમોરાની જરથોસ્તી વાતાવરણ એટલી ગરમ થઈ કે ત્રસ્ટીઓને સભા બોલાવવાની ફરજ પડી. અંજુમન તંદુરથી મેશર્સ કોલાભાઈ શાપુરજી મેધોરા અને બીજા બે ચાર ભાઇઓ આગેવાન થયા હતા. મુંબઈથી રીપોર્ટર બોલાવ્યા; જેથી બીલીમોરામાં જબરો હોહોકાર થઈ રહ્યો. તા. ૧૫ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૦૪ને દીવસે સભા મળી. આ સભા અને તે પછીની સભાઓ એટલી તો તોફાની બની હતી કે, “ જામે જમશેદ ” માં તેનાં મોટાં ટાઇપના મથાળાં સાથે રમુજ ઉપજવનારા, પણ ખરે જોતાં દલગીર થવા ભેગ, રીપોર્ટર લેવાયા, જેનું મુખ્ય મથાળું “ બીલીમોરાની પારસી પાર્લામેન્ટ ” કરવામાં આવતું હતું. મુલતવી રહેલી સભા બીજે દીવસે તા. ૧૬ મી ફેબ્રુવારીએ મળી. એક બીજી મુલતવી રહેલી સભા તા. ૧૭મી મેને દીવસે મળી હતી. અને આ ત્રણેક સભાઓમાં ધણીક બેઠાદી અને ત્રસ્ટીઓનું કામ ચલાવવા વિષેનું અજ્ઞાનપણું જાહેરમાં આવ્યું. આખા હિન્દુસ્તાનમાં જરથોસ્તીઓમાં આ ઝઘડાએ મોટી ચર્ચા જગાડી હતી. તેનો વીગતવાર રીપોર્ટ તે વેળાના “ જામે જમશેદ ” માં જોવાથી માલમ પડશે. આ સઘળી સભાઓમાં મારા મિત્ર મી. જાંહગીર જમશેદજી વીમાદલાલે એવી બીનસ્વાર્થી મદદ આપી હતી કે, એક સભા વેળા નવસારીમાં તેમનો એક દિકરો ગુજરી જવાથી તેની લાસ અવધાનજલ પોહોચાડી તુરત તેઓ ત્રેનમાં બેઠા, અને ચાર વાગેની મીટીંગમાં હાજર થયા હતા—જે મોઠી ખબર આ ભાઇએ અમોને સભા બરખાસ્ત થયા પછી કહી હતી.

આ “ ફરતો ” ખલાસ થયા પછી “ જમે જમશેદ ” (તારીખ ૧૮ મી મે ૧૯૦૪) નીચલો ચુકાદો આપે છે:—

“ બીલીમોરાનાં ખટપટનું છેવટ. ”

The Bilimora Broil.

“બીલીમોરાની જરથોશ્તી અંબુમન અને તેના ત્રસ્ટીઓ વચ્ચેની ખટ-પટનું છેવટ આવ્યું છે. લાંબો વખત થયો ત્રસ્ટીઓ સામે ગેરવહીવટ ચલાવવાની ફરીયાદો ઉઠતી હતી, અને બીલીમોરાની જરથોશ્તી વસ્તીનો એક ભાગ તેમના વહીવટથી સંતોષ પામતો જણાતો ન હતો. આ ફરીઆદ કરનારાઓની સંખ્યા જેકે નાની હતી, પણ તે ફરીઆદ કરનારા કેળવણી પામેલા જવાનો જણાય છે. તેમને હેતુ કોઈ પણ રીતે સ્વાર્થી જણાયો નથી. બીલીમોરાના ગામડયાઓને તેમના લાભો શા છે તે તેઓ સમજવી શક્યા નથી એ દીલગીરી ભરેલું છે. ત્રસ્ટી સાહેબોનો ગેરવહીવટ, જે તેઓને પોતાને કેટલીક ખાખતોમાં કબુલ કરવો પડ્યો છે, તે બહાર લાવવાને આ નાની પક્ષને કેટલી મુશ્કેલી પડવી જોઈએ, એ સમજી શકાય તેમ છે. તો પણ આ નાની પક્ષ તે ગેરવહીવટનો બંદોબસ્ત કરાવવાને એટલે દરમજને ફાવી છે કે, તેના ખરીદામમાં એકવાર સઘળા ત્રસ્ટીઓને રાજનામાં વટીક રજી કરવાની ફરજ પડી હતી—તો જેકે તે પાછળથી પાછાં ખેંચી લેવામાં આવ્યાં છે—અને એક ત્રસ્ટી સાહેબને દુર થવું પડ્યું છે, તેમજ અંબુમનની પેઢેડી એક ત્રસ્ટીના કુટુંબી મકાનમાંથી જીદી કરવામાં આવી છે. સભામાં ચાલેલી તકરારો ઉપરથી જણાય છે કે, કેટલાક ત્રસ્ટીઓ તો સભાનું કામ કેમ ચલાવવું એટલું વટીક સમજતા ન હતા; દાખલા તરીકે આગલી સભાની “મીનીટ” વાંચવાનો જે સ્વધયો છે તે સ્વધયા પ્રમાણે તે જયારે વાંચવા માંડી ત્યારે એક ત્રસ્ટી સાહેબે વાંધો લઈ સભા છોડી ચાલી જવા માગ્યું હતું! વળી એજ ત્રસ્ટી સાહેબ સભાએ એકમતે કરેલો ઠરાવ સ્વીકારવાને ના પાડે છે; સભામાં જેમ જમે તેમ બોલે છે, તે છતાં તેમને બીલીમોરાના પારસીઓ રાજનામું પાછું ખેંચી લેવા આગ્રહ કરે છે, એ પણ તેમની સમજશક્તિનું તોલ કરવાનો એક અચુક પુરાવો છે! પણ જયારે આ ખટપટનું સમાધાની સાથે છેવટ આવ્યું ત્યારે એ વીશે વધુ બોલવાની કોઈ અગત્ય જણાતી નથી. સમાધાની સાથે છેવટ લાવવાનું માન જે કે મીં નસરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીયા ખાદી ગયા છે, તો પણ આ ‘ ઇગીયનનો તબેલો ’ સાફ કરવાને મીં કોલાભાઈ શાપુરજી મેધોરા અને તેમના ગોડીયાઓએ જે મેહેનત લીધી તે માટે આપણે તેમને બુદ્ધી જવા જોઈતા નથી. તેઓ સઘળા જરથોશ્તી કોમની સાખાશીને પાત્ર છે.”

જો કે તુરતવેળા સમાધાની થઈ, પણ તે થોડીજ વારની હતી; કારણ હજી તો ત્રસ્ટડીડની બાબત મુલતવી રહી હતી, અને તે ઉપર ચુથણાં પડવાનાં હતાં. વળી તેજ વર્ષમાં તા. ૨૬ મી અક્ટોબરને દીવસે એક બીજી સભા મળી, જેમાં કેટલુંક ઓછી અગત્યનું કામ આટોપ્યા પછી, તા. ૧૬ મી એપ્રેલ ૧૯૦૫ ને દીવસે મળેલી સભામાં ત્રસ્ટડીડના ખરડા ઉપર તકરાર ચાલી, પણ સારા ભાવેજે તે સભામાં આગળ જેટલી રસાકસી હતી નહિં. છેવટે તા. ૨૭ જુલાઈની સભામાં ત્રસ્ટડીડ છેવટનું પસાર થયું, અને તે રજીસ્ટર કરાવવાની અંતજીમને બાહલી આપી. આ કામ ખતમ થયા પછી આ સભાના પ્રમુખ મી. મનચેરજી શાપુરજી ટાટા (એક ત્રસ્ટી) એ “ મી. નશરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીયાને ઉપકાર માનતાં જણાવ્યું કે એવણુ સાહેબ દુરવેરથી અત્રે આવી અમુલ્ય મદદ કરતા રહ્યા છે, ” ઇત્યાદી. આ પછી એક બે વર્ષ સમાધાનીમાં ગયાં તેથી મેં આ હમવતનની સભામાં હાજર થવાનું માંડી વાલ્યું હતું.

પણ સને ૧૯૦૮માં મારી ગેર હાજરીમાં એક રમખાણ એવું જાગ્યું કે તા. ૨૩મી ઓગસ્ટે મળેલી સભામાં “ સાંજ વર્તમાન ” ના રીપોર્ટર હાજર થયા હતા તેમની ઉપર ધુળરો ચાલ્યો; તેમને સરનશીને ખેસતા દીધા નહિં; લગભગ આખી મીજલસ સરનશીનની સામે થઈ; મી. કાલાભાઈ શાપુરજી ઉપર ત્રસ્ટીના કોઈ માનીતા પારસીએ હુમલો કરવાની કોશિશ કીધી; છુટથી ગાળગલોચ થવા લાગી, અને બહુ નાપસંદ તોફાની દેખાવો પ્રદીપ્ત થયા ! પણ તા. ૨૪મી ઓગસ્ટની સભા તો બીલીમોરાની તવારીખમાં “ યાદગાર સભા ” લેખાશે, કારણ તેના તોફાને સઘળી સભાઓના ઇતિહાસ ઉપર “ રૅકૉર્ડ ” કીધો છે. આ સભામાં એટલું બધું તોફાન થયું કે, રીપોર્ટરની ઉપર હુમલો થયો; તેની ટેબલ ઉરાડી નાંખી, રીપોર્ટ કાઢી નાંખ્યો; નજીસ ગાળો આપી તેનો “ જીવ લેવાની ” ધમકી અપાઈ, ” ઇત્યાદી.

(નવસારીનો તા. ૧૯મી સપ્ટેમ્બરનો એક તારનો સંદેશો જાહેર કરે છે કે કેટલાક તોફાનીયાઓ ઉપર વૉરંટ નીકળવાથી તેમને બીલીમોર પકડવામાં આવ્યા છે.)

એવી રીતના કારોબાર માટે વળી ફરીથી ત્રસ્ટીઓમાંનાં બે વધારે ડહાપણવાન ગ્રહસ્થો મી. બરજેરજી નશરવાનજી મેંચુસી અને મી.

દાદાભાઈ ધનજીભાઈ ગયાએ રાજનામાં આપ્યાં હતાં (તા. ૧લી જુલાઈ ૧૯૧૦ની સભા) પણ તે પાછાં ખેંચી લેવાયાં હતાં.

* * * *

આખરે જીના વૃદ્ધ ત્રસ્ટીઓ જેમ જેમ ગુજરતા ગયા અને તેમની જગ્યાએ નવા ત્રસ્ટીઓ નેમાતા ગયા, તેમ તેમ બીલીમોરાની અંજીમનનો કારોબાર સુધરતો ગયો; અને હાલે, શુક્ર તે પરવરદેગારના, તેનો કારોબાર વગર ખટપટે ચાલે છે.

આ રીતે પાંચેક વર્ષ સુધી મને આ ખટપટમાં ભાગ લેવો પડ્યો હતો, જે દરમિયાન ત્રસ્ટીઓની પક્ષ તરફથી ધણીક ગાળો તથા ધમકીઓ ખમવી પડી હતી; અને જ્યારે મારી હાજરી ગામમાં આવતી કે બાજીમાંથી બોલ સંભળાતા હતા કે—“ પાપ આવ્યું હો ”! તો જોકે વારેવાર ખુદ ત્રસ્ટીઓએ સભામાં મારે માટે આભારની લાગણી જણાવી હતી.

મુસાફરી.

એકત્રીસ વર્ષે બંધીવાન છુટો થયો; હવે મુસાફરીના ગ્રહો ખેડા ! જ્યાં સુધી પ્રેસની નોકરીમાં હતો ત્યાં સુધી રજા કે આસાએસ જેવું કાંઈ ન હોવાથી કેથે જઈ શકાતું ન હતું—એટલાં સુધી કે ધણીવાર અતલગતા ખેશાવંદોને ઓટલે-ઉઠમણે કે શેઆદી-રામશનીમાં પણ ભાગ લઈ શકાતો ન હતો—પણ હવે છુટો થવાથી ગમે ત્યાં જવાની તક મળી. સને ૧૯૦૪માં અમદાવાદથી મીસીસ હીરાંબાઈ અરદેશર તાતાએ કાંઈ સવાલો પુછાવ્યા, તેના જવાબમાં મેં જે ખુલાસો કીધો, તે ઉપરથી એજન આવ્યું કે, હું કેવી રીતે જીંદગી ગુજાવું છું તે થોડા દીવસ અમદાવાદ રહીને મારે દેખાડવું. વિચીત્ર માંગણી ! મેં તેમને ઉડાવ્યાં; કારણ જેમ આ ખાનગી બાબત હતી, તેમજ મારીપાસે તે વેળા લાંબી મુસાફરીનો ખરચ પણ ન હતો. પણ આ અચોરનાન કુટુંબ સાથે પૂર્વે જન્મનો કોઈ મજબુત સંબંધ હશે, તેથી જ્યારે તેમને મેં ના પાડી ત્યારે તુરત બીજી રીતે ત્યાં જવાનો સંજોગ ઉભો થયો. મી. માણેકજી દાદાભાઈ પાંડે, જેઓ બનારસ થીયોસોફીકલ સોસાયટીના વડાં મથકમાં રહેતા હતા, તેઓએ લખ્યું કે મારે તે વર્ષે ફીસ્ટમસપર થીયોસોફીકલ સોસાયટીના કન્વેન્શનમાં બનારસ આવવું. મેં જવાબ લખ્યો કે, મને છાતીનું દર્દ, અને ડીસેમ્બરમાં બનારસની થંડી રીતમાં હું થડો થઈ જાઉં તો ! તેની

આગમય કન્વેન્શનમાં પ્રીન્સ હરીસી ગજ એવી રીતે થંડીમાં ગુજરી ગયા હતા. પણ સરજત છોડતી નથી; ગી. પાંડેએ ત્રેન બાડુ મોકલી આપીને લખ્યું કે હમણાજ (અકટોબરમાં) આવો ! જ્યારે ખરચ મોકલ્યો ત્યારે ગયા વગર છુટકા રહ્યો નહિં. આશરે એક પખવાડયું રહ્યા પછી જ્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે આ તકનો લાભ લઇ પશ્ચિમ તરફનો રસ્તો લીધો; કારણ કે તે માર્ગે અજમેર, બેન્ડીકુછ, અમદાવાદ વગેરે માર્ગનાં ધર્મ દીકરી, ધર્મ બેહેનો, વગેરેને મળવાનું હતું. અજમેરથી મીસ ગુલબાતુ અરદેશર “ પીતાજી ”ને મળવા આવતી હતાં; બેન્ડીકુછમાં મીસીસ સુના બાઈ સોદરાજી અને મીસીસ ખરશેદબાઈ નાનજી “ પ્રિય ભાઈને ” મળવા ઇન્ટેન્ડર હતાં, અને અમદાવાદમાં મીસીસ તાતા રાહ જોતાં હતાં.

એક “ ડીરક્ટીવ ”

ખનારસથી આવતાં આગ્રા ખાતે ત્રેન ગદગ્ગવાની હતી. રાતનો વખત હતો. મજૂરે મારો સામાન એક કંમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવ્યો, જ્યાં આગમયથી એક યુરોપીયને ઉધાઇને એક બેઠક રોકેલી હતી. આપણુ પણ બીજી બેઠક ઉપર પોઢયા. બામદક્ષિણ પૂર્વમાં ઉગતા પેલા પૂજ્ય આતશી ગોળા ખોરશેદે અમેને ઉઠાડ્યા. “ ગુડ મોર્નિંગ, સર, ” મેં ઠોકયું. “ ગુડ મોર્નિંગ, ” સાહેબે જવાબ દીધો. ઇંગ્લેજ રીતમાત મુજબ રૂતના ખુશનુમાં દેખાવતી ગુફનેગો પછી, હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો વગેરે સવાલો પુછ્યા; તે તો સઘળું ઠીક હતું; પણ જ્યારે સાહેબે બ્રીટીશ સરકાર વિરુદ્ધ વિચારો જણાવવા માંડ્યા ત્યારે હું લગાર શંકાશે બન્યો, અને તેણે વધી રાખેલી તેથી ઉલટાજી વિચારો દર્શાવા લાગ્યો. હું જો સરકારની વિરુદ્ધ મત આપું તો તેના છટકામાં સપડાઉં; પણ તેમ ન હતું. પછી વાત બીજી બાજત ઉપર ફરી, અને “ સાલ્વેશન આર્મી ” યા મુક્તિ-ફોજ ઉપર ચાલી. અહીં પણ તેની વકીલો ઉલટુ બન્યું. મેં તેની તારીફ કરવા માંડી. “ જુઓ હલકી વર્ણના હિંદુઓને તેઓ કેવી ઉંચી પંકતીએ ચઢાવે છે ! જે હિંદુઓને કોઇ અડતું નથી તેમને સંસારમાં કેવા ઉંચા દરજ્જા ઉપર લાવે છે ! આ હિંદુઓ વટવ્યા પછી દારૂ, તંબાકુ વગેરે છોડી દે છે; સાદી જીંદગી ગુજારે છે; વધુ સુધારે અને છે; તેમની મનશક્તિ ખીલતી સાથે નિત્રાઇ વધવાથી તેમના ચેહેરા આત્મિક પ્રકાશથી દીપે છે, ” ઇત્યાદી.

સાહેબ એટલા ખુશ થઈ ગયા કે, “Oh! we are brothers,” એમ કહી, પાસેના કમ્પાર્ટમેન્ટમાંથી પોતાના “બોય”ને બોલાવી અમારે બંને માટે આહ તૈયાર કરવા કહ્યું. તેટલાં અમોએ દાંતન-પાણી કરી લીધું. પેહેલાં તો મને શક પડવાથી મેં ના પાડી, કે રખે કાંઈ નાસ્તામાં જનવરી પદાર્થ હોય, તેથી ખુલાસો કરી, આનાકાની સાથે, સાહેબની “ઑફર ” કબુલ કીધી. એક બીજાનાં નામ-કામ પુછતાં, છેવટે, ખુલાસો થયો કે સાહેબ તો કેથા બેન્ડીકુછના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર હતા ! અમો બેક એકજ ઠેકાણે ઉતરવાના હતા, એટલે આ સાહેબે મને ફરીથી પોતાના મકાનમાં મળવા જણાવ્યું હતું. પણ એકવાર મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરવા છતાં તેમને મલી શકાયું નહિં.

બટકતા સાધુઓની સંગતનો બીજો ભોગ.

આ મથકે માત્ર એક બે દિવસ રહેવાનો હતો, પણ જ્યાં ઉતર્યો ત્યાં યજમાનો એટલાં ખુશી થતાં હતાં કે નીમેલા વખત કરતાં તેઓ બમણો વખત મને અટકાવતાં હતાં, અને તા. ૨૭ નવેમ્બરે મીસીસ બેક્ટેટને મુંબઈમાં મળવાની ગોઠવણ રદ ગઈ, કારણ હું છેક તા. ૧૦મીએ જઈ પોહ્યાંઓ હતો. અજમેરમાં બે કલાક ઉતરવાની ગોઠવણ હતી ત્યાં બે દિવસ રહેવું પડ્યું; સખબ એક વીધવા જરથોસ્તી બુજેર્ગ બાઈ, જરથોસ્તી સાધનોની ગેરહાજરીમાં, પોતાના ફરજંદો ધાર્મિક નીકળે એવું જોવાને, પંડિતોને રોકી યોગ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવતાં હતાં ! તેમનો એક જુવાન દિકરો અને જુવાન દિકરી “ધ્યાન”માં બેસે તે તો સમજ્યા, પણ સાત આઠ વર્ષની બે નબીરીઓને પણ આ કામમાં રોકાયલી જોઈ મારી અબ્બયબીનો પાર રહ્યો નહિં ! આ કુટુંબને સીધો માર્ગ દર્શાવી હું અમદાવાદ આવ્યો. અત્રે મારે જણાવવું જોઈએ કે, “પુત્રી” ગુલબાનુ જેણે માત્ર ૨૧ વર્ષની ઉમરે પાછળથી “અષોઘ” ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તેણે પોતાનો માર્ગ બદલ્યો, પણ તેમના કમતાલે બાઈએ બટકતા સાધુઓની સોબતમાં બેસવાનું ચાંલુ રાખવાથી, તે આડે માર્ગે ઉતરી પડ્યો, અને, સાધુઓના “નાર્કોટીક” કેરી વ્યસનને વશ થઈ આપઘાતને શરણ થયો ! [તેમના રહેને શાન્તિ હોજો !]

આગળ મુસાફરી.

એક અઠવાડયું અમદાવાદમાં રહ્યા પછી તા. ૧૦મીએ મુંબઈ આવ્યો, જે હરમ્યાન મીસીસ હીરાબાઈ તાતાએ મારી ખરોખર પરિક્ષા લીધી હતી.

આ બાનુ જે સવાલો પુછતાં હતાં તે વેહેવાર હતા, એટલું જ નહિ, પણ હંચી જીંદગી ગુજરવાને લગતા હતા.

જીંદગી જોગવવાને લગતા કેટલાક સવાલો જેથી એક કોપી બુક બરેલી હતી તેનો નિર્ણય થયા પછી મીસીસ હીરાંબાઇએ મને પુછ્યું કે “મારે દીલ સંસાર ઉપર લાગતું નથી, તેથી મને મીસીસ બેઝન્ટ સાથે રહી કામ કરવા ગમે છે તે કેવી રીતે કરવું?”* આ સવાલ તે વેળા મને એક ઉમદા “સેન્ડીમેન્ટ” જેવો લાગ્યો, કારણકે આ બાઇએ તે વેળા તેવું સાહિત્ય વાંચેલું ન હતું, તેમજ મીસીસ બેઝન્ટની જીંદગીની બારા-ખડી પણ ખબર ન હતી; માત્ર વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટ ઉપરથી તે દોરવાયાં હતાં. મેં જવાબ દીધો: “જો ખુદને જલદી મળવું હોય તો કમ્પેન્સમેન્ટે જેની સાથે સંબંધ જોડાયો તેની (પતિની) સેવા કરો, ભક્તિ કરો; પતિની સેવા તે ખુદની સેવા-પછી તે પતિ ગમે તેવો હુઓ, ચોટો, છાકટો, જુગારી કે ખરાબ માણસ હોય. તમારો પતિ તો એમાનો કામ પણ નથી. તેનું કરંજ પેહેલાં અદા કરો.” આ પછી તેઓ થીયોસોફીનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યાં હતાં.

આ પછી મુંબઇ આવ્યો; અને બીજે વર્ષે ૧૯૦૫ના મે મહીનાની શરૂઆતમાં મેશર્સ પેસ્તનજી ધનજીબાઇ મહાલક્ષ્મીવાળા તથા જાંહગીર વીમાલલાલ સાથે કરાંચી તથા સીંધ હૈદરાબાદ તરફ બાઇબુની સેહેલમાહે નીકળ્યા હતા; પણ મીં પેસ્તનજીને દરીયો લાગવાથી બીમાર પડી ગયા, અને કરાંચી ઉતર્યા પછી વધારે બીમાર પડી ગયાથી, તેમને રેલવે મારફત તુરતજ પાછા મુંબઇ આવવું પડ્યું હતું.

* જે કાંઈ સરજત હોય તે ટળતી નથી. વારેવારની અમારી બનારસ તથા અડયારની મુલાકાતથી મીસીસ બેઝન્ટ સાથે ઓળખાણ પડી, અને વખત જતાં સને ૧૯૧૬ થી મીસીસ હીરાંબાઇ રાજદ્વારી કામમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં. આ હકીકત જ્યારે લખતો હતો ત્યારે મીસ મીઠાંએ બી. એ.ની પરિક્ષા પાસ કરી, અને મીસીસ હીરાંબાઇ અને મીસ મીઠાં તા. ૨ જી એપ્રિલ ૧૯૧૬ ને દીવસે “બીએન્સ ટ્રેનચાઈઝ”નો હક મેળવવાની હાલતમાં ઈંગ્લેંડ ઉપડી ગયાં, જ્યાં મીસીસ બેઝન્ટ રાજદ્વારી હાલત માટે આગમચથી સીંધારેલાં હતાં. આ રીતે પંદર વર્ષે મીસીસ હીરાંબાઇની ઉમેદ ખર આવી છે !

અમદાવાદ.

બહારગામથી મુંબઈ આવું કે બીમાર પડું. ચોમાસા અને શીયા
લામાં ખાસ બીમારીનું જોર વધતું. તે પ્રમાણે ચોમાસામાં બીમારી
વધી. મી. જાંહગીર જ. વીમાદલાલ તે વેળા “ લેક્ટ્યરીંગ ટુર ” ઉપર
નીકળ્યા ત્યારે મને અમદાવાદમાં કોઈ ઓળખીતું હોય તેની ઓળખ
માંગી. મેં મીં અરદેશર તાતાની ઓળખ આપી. ત્યાં જઈ આ કુટું-
મને મારી હકીકત કહેવાથી, ભાષણો ખલાસ થયા પછી આ આખું
કુટુંબ, મીં અને મીસીસ તાતા, તેમની નાની બુચી મીઠાં, અને મી.
વીમાદલાલ સર્વે બીસીમોરે, જ્યાં હું હવાના ફેરફાર અર્થે આવેલો હતો,
ત્યાં ઉતરી પડ્યા, અને મને મારી ફેમીલી સાથે અમદાવાદ ધસડી ગયાં.
મારી સાથે મારાં ધણીયાણી, એક દિકરો નવલ, અને નખીરો શાપુર
હતાં, તેમને પણ સાથે લીધાં. મને દત્તા કરાવા માંડી. તે દરમ્યાન
મીસીસ હીરાબાઈએ મારી ઉપર આ જમાનાનું વર્તન ચલાવવા માંડ્યું.
મોટો તકીયો આપી મને કોચ ઉપર બેસાડે; પોતે The Voice of
the Silence પાસે ખુરશી માંડી સમજવા માંગે, તે કોરી કોપી ઉપર
ઉતારે; અને અભાસ કરે. મારી બીમારી કમી થતાં મારાં ધણીયાણી
છોકરાંઓ સાથે મુંબઈ વીદાય થયાં.

“ The Voice of the Silence ” ની આખી ચોપડીનો
તરજુમો થયો, તે વારેવાર તપાસી અને “ ગેબી આવાજ ” ને નામે
પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું.

પણ હવે મારું શું ? આ બંધાં કુટુંબે મારી સંસારી હાલત
કંઈ લીધી હતી; તેથી એક દિવસે નાસ્તા ઉપર મીં અરદેશરે મને
દરખાસ્ત મુકી કે, “ નશરવાળ બાવા, હીરાબાઈ બાણે તમારી દિકરી,
હું બાણે તમારો જમાઈ, અને હવે તમે જીવો ત્યાં લગી અમારી સાથેજ
રહો ” ! ઓ પરવરદેગાર ! મારી આંખોમાં આભારનાં આંશુ
આવી ગયાં, અને હૃદય ભરાઈ આવ્યું. કે જ્યારે મારાં પોતાનાં કહેવાતાં
સગાંવહાલાં મને ચાહતાં નથી, ત્યારે આ માંગણી કેવા પ્રકારની ? કાંઈ
પણ વિચાર કીધા વગર મારા મોહમાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા કે, “ હા,
તે માટે હું હંમેશગીતો તમારો કરજદાર રહીશ; પણ દુનિયાના લોકો શું
વિચારશે ? ” જવાબ પાછો મળ્યો કે, “ હવે તો તમે ધરડા થયલા
એટલે શીકર શાન્તી ? ” મેં કહ્યું, “ પણ દુનિયાને તમે હજી ખીજાનતા
નથી ! ”

ધ્યાનમાં રાખવું કે, મારા પ્રારબ્ધમાં મારાં કુટુમ્બનુ કરજ ભર-
પાઈ કરવાનું હજી ઘણું બાકી રહેલું હતું, તેથી આવી તક મેં વારંવાર
એજ પ્રમાણે ખોડી હતી. એક વાર કરનલ ઑલકટે મને “ ગાયોસો-
શીસ્ટ ”ના એડીટોરિયલ રટાકમાં અમુક પગાર અને પોતાના ગજવામાંથી
અમુક રકમ આપવા કહી અડ્યાર બોલાવ્યો હતો, અને આ માંગણી પણ
કાંઈપણ વિચાર કર્યા વગર, નહિં સ્વીકારવા માટે મને પસ્તાવું પડે છે.
પણ મારાં કુટુમ્બનુ કરજ ચુકવવાનુ મારે માથે બહુ બાકી રહેલું હતું,
તેથી આ માંગણીઓનો અસ્વીકાર થયો હોય એમ મને લાગે છે.

પણ આ અમદાવાદી કુટુમ્બ મને મુંબઈ આવવા દે નહિં. મારાં
સુખને માટે જેટલું અને તેટલું તેઓએ કીધું. મારાં કપડાં-લત્તાં સઘળું
પોતાના કબજામાં લીધું, અને મારી એકે એક પાઈતી જરૂર પોતે પુરી
પાડવા લાગ્યાં. જીંદગીમાં નહિં અનુભવેલું સઘળું સુખ આપવાને કાંઈ
બાકી રાખ્યું નહિં, અને ગોયા મને જીવતું બેહેસ્ત આપવાની દરેક
કોશિશ કીધી. ખુદની બક્ષેશ મોટી છે, પણ તે લેવાને આપણા હાથ
બહુજ નાના છે ! તેમ આસપાસ સુખના ગમે તેવાં સાધનો છતાં મને
અંતરમાં કાંઈ બેચેની અને અણગમानी લાગણી થયા કરતી હતી. એવી
રીતે છ મહીના પસાર થયા !

આખરે જ્યારે મી. સી. ડબ્લ્યુ. લેડબીટર અમદાવાદમાં ૧૯૦૬ના
માર્ચમાં બાપણ કરવા આવ્યા ત્યારે અમારા પહોંચણા દાખલ રહ્યા હતા,
તેમની સાથે મુંબઈ આવવા નીકળ્યો પણ તે પેહેલાં મને ઘણા કાજાવાલા
અને મીનતગુજરી કરવી પડી હતી. મને માત્ર થોડા વખતની “ રજ ”
આપી ! અને જ્યારે મારી ત્રેને ચાલવા માંડ્યું ત્યારે અરદેશર, હીરાં-
બાઈ, મીઠાં અને આયા સુધ્ધાંની આંખો દલગીરીનાં આંસુથી ભરાયથી
રૂપટ માલમ પડતી હતી. પણ તેમને છોડવાને મને કેટલું દુઃખ
ઉપજ્યું હશે ?

મુંબઈ આવ્યા પછી તનદરોસ્તી પાછી બગડી, તેથી આ વખતે
અમદાવાદ જવાને બદલે નવસારી મારા દિકરા અરદેશરને ઘર થોડો
વખત જમ રહ્યો. પણ “ રજ ” ઉપર અમદાવાદથી આવેલો હોવાથી
તે રજ પુરી થઈ. થોડો દીવસ અહિં રહી, બહારો બહાર પાછો
અમદાવાદ ગયો.

થોડો વખત દેવલાલી, નવસારી વગેરે ઠેકાણે આ તાતા કુટુંબ સાથે કાઢ્યા પછી—

કર્નલ આંદકટની છેલ્લી ખીમારી

વેળા સને ૧૯૦૯ના જાનેવારી મહિનામાં એકાએક એક રાત્રે વાત કરતાં એવું હતું કે કર્નલ આંદકટ લાંબો વખત થયો નબળાં હૃદયને લીધે પીડાય છે, અને ફેટલીકવાર તેમની જીવવાની આશા પણ ઘાટરે ઘોડી હતી, તેમની મુલાકાત લેવી. તેજ રાત્રે મુંબઈ સગાંઓ ઉપર ટેલીગ્રામ કીધો કે “અમે આવીએ છીએ, તમે મદ્રાસ જવા તૈયાર થાજો.” એક સંગ કર્નલને જોવા અડ્યાર ચાલ્યો. અમે ત્યાં હતાં તે દરમ્યાન કર્નલની હાલત કેવી હતી તે જુઓ. એવું ઠરાવેલું હતું કે થીયોસોફીકલ સોસાયટીના આ ભલા રથાપક ગુજરી જાય તો એક હિંદુ, એક પારસી, એક ક્રિશ્ચિયન વગેરેએ તેમની લાસ આગળ પોતપોતાના ધર્મ શાસ્ત્રમાંથી “કરદા જાણવા.” તેથી રાત્રે મને ચેતાવવામાં આવે કે, “હવે કર્નલ રાત કાઢે નહિ, માટે તમે તૈયાર રહેજો,” અને હું પવિત્ર ગાથામાંથી પેરેઆફે સુંટી મુકું, પણ બાપદાદમાં ખબર કાઢતાં માલમ પડે કે, “કરનલ તો ઇંગ્લીયંડ ઉપર પડી ન્યુસપેપર વાંચે છે.” તેમની હાલત અનીશ્ચિત હતી ! વળી એવું જાણાવવામાં આવ્યું કે એવી હાલત તો મહિનાઓ થયા ચાલુ છે, અને હજી કેટલો વખત રહેશે તે કાંઈ કહી શકતું ન હતું. મીસીસ બેઝંટ અને બીજાંઓ આ બુબોર્ગ રથેસ્તા-રની રાતદિવસ સારવાર કરતાં હતાં. તેમને મલી બેટીને હવે સધળા પાછાં મુંબઈ ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં; પણ હવે મારે કેમ કરવું ? ડા. ઇંગ્લીશ અને બીજાઓ મને ત્યાં રહેવા માટે આમ્રદ કરવા લાગ્યાં, તેઓએ પણ જોઈ લીધું હતું કે મારી પોતાની સામાન્ય હાલત કાંઈ બધી સારી ન હતી; તેથી મારાથી પણ એકસો રહી શકાય એવું ન હોવાથી એવું ઠરાવ્યું કે મુંબઈથી એક બીજા જરથોસ્તીને બોલાવીને રાખીએ. મી. જલ્લ રસ્તમજી આરિયાને બોલાવવામાં આવ્યા, જેઓ તે પછી જાન્યુક અડ્યારના પવિત્ર ધામમાં આજ સુધી રહેવાને નસીયવાન નીવડ્યા છે !

આ પછી પાછો ફરતાં અમેએ દખણ હૈદરાબાદ, સીકંદરાબાદ, પ્રણા વગેરેની મુલાકાત લીધી હતી, વળી એજ વર્ષ ૧૯૦૭ના ડીસેમ્બર માસમાં

તા. ૨૧મીએ બનારસના થીઓસોફીકલ કન્વેન્શનમાં હાજર થવાને રસ્તે પડ્યાં, પણ તે આગમ્ય મુબંબ, બીલીમોરા, નવસારી વગેરેની નાની નાની ધણી “ત્રીપ” થઇ હતી. બનારસ જતાં દીલ્લી, આગ્રા, વગેરે પુરાણા ઇતિહાસીક શહેરોની મુલાકાત લઇ જાણી લીધું કે અસલના રાજા પ્રજાઓને માટે રકુલના ઇતિહાસોમાં જે એવું શીખવવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ સધળા “જંગલી અને અજ્ઞાન” હતા, તે બીના ખોટી હતી!

નાદરની હંમેશની ખોટ !

આ લાંબી અને બહુજ લાભકારી મુસાફરી,—જે સધળા મુસાફરીઓ માટે હું મારાં અઝીઝ મિત્રો તાતા કુટુંબનો હંમેશનો હેશાન-મંદ થયો છું—તે પછી એકવાર ફરીથી પુણા વગેરેની મુલાકાત લઇ મેં માની લીધું કે હવે મારું ઘર સમાધાન થયું છે, તેથી મારે હામે હામ ભટકવાને બદલે હવે એકદમ “ગોશીનશીન” અથવા એકાંતવાસ થવું. પણ મારું પ્રારબ્ધ મારા સેખસલ્લી જેવા ધરાદા ઉપર હતું હતું ! ગ્રેસ અને ઘરસંસારની કેટલીક ગોઠવણ કીધા પછી, ગાંસડા-પોટલાં બાંધી, આપણુ તો બીલીમોરે જાયુક રહેવા ચાલ્યા. એક અડવાડયું નહિં ગયું—હજી તો સરંજામ છોડવાનો હતો—તેટલાં ટેલીગ્રામ આવ્યો કે નાદર-શાહ ધારતી બરેલી હાલતમાં છે, તેથી સામાન એમજ રહેવા દઇ, હું તથા મારાં ધણીયાણી જે મારી સાથે હતાં તે તુરત પાછાં તા. ૨૫ મી એપ્રિલે મુબંબ દોડી આવ્યાં. સારવાર કરવામાં કાંઇ બાકી રાખ્યું નહિં, પણ તા. ૨૯ મી એપ્રિલને દીવસે નાદરશાહ હક થયા ! આખરે જીવ્યા છાં !

આમ શામાટે બન્યું? હવેજ મારી આફતો ખરેખરી આફતો તરીકે મને લાગવા માંડી. આ વખતથીજ, અરે ! આસાએસ અને એકાંતવાસને બદલે, હું વધારે આફતમાં ગીરફતાર થયો !

પાયદસ્ત વેળા મારી પાસ પૈસા નહિં ! જે થોડા હતા તે નાદરની માંદગી વેળા સધળા ખરબાઇ ગયા હતા. પણ પેલો મારો રક્ષક ! ખુદા શું મને તજી દેશે ? કદી નહિં ! ખોટલે આવેલા એક દુરના સમાએ લાસને સેઝદો કીધા પછી મારી નજદીક આવી એક સો રૂપીયાની નોટ ફાઇ નહિં જાણે તેમ મારી મુઠીમાં ઠસાવી દીધી એ ખુદા ! થી કરામત !

“ ધી જાંહગીર બહમનજી પીતીત ખીલીમોરા નદીવ જનરલ લાઇબ્રેરી અને પબ્લીક હોલ.”

ધરમાં ગમે તેવી આફત હોય, પણ જાહેર સેવા અટકતી નહતી. ખીલીમોરા રીડીંગરૂમ અને લાઇબ્રેરીને માટે એક લાયક મકાન બાંધવા માટે ખીલીમોરાના એક બે શ્રીમંતોને મેં વિનંતી કરીધેથી, પણ સાહિત્યની કદરશનાથી હજી નહિ હોવાથી અહીં મને કુનેહ મલી નહિ હતી; વળી મારી જાણ વગર લાઇબ્રેરીના એક બે સભાસદોએ મીં “ બેહરા મજી જીજીભાઇ ” (રસ્તમજી નાનાભાઇ) ને અરજ કરવાથી એક મકાન બાંધાય એવો સંભવ હતો; પણ કામ લેવાની કુનેહ ન હોવાથી આ તક ગુમાવવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી મને ખબર મલી કે મીં જાંહગીર બહમનજી પીતીતનો ધરાદો ફાઇ લાઇબ્રેરીને પોતાનું નામ આપવાનો છે, તેથી હું આ શ્રીમંત અને ઉદાર ગ્રંથસ્થને મદ્યો, અને શરૂઆતમાં નામ બહાર નહિં પાડવાની શરતે પત્ર વેહેવાર ચાલ્યો. રૂપિયા પાંચ હજારનું મકાન બાંધી લાઇબ્રેરીને મીં જાંહગીરનું નામ આપવાનું હતું. આ માટે સભાસદોની મીટીંગો બરી ત્યાં કરાવેા પસાર કરાવવા મારે વારેવાર ખીલીમોરે જવું પડતું હતું. અહીં થોડી મુશ્કેલી વધી. પારસી અંગ્રુમનના જે ત્રસ્ટીઓ આ લાઇબ્રેરીના મેમ્બરો હતા, તેઓએ આગળથી અંગત લાગણી બહાર લાવી, મારી સામે બચાં જેવી હરકતો નાંખવા માંડી. જમીન વેચાતી લેતી વખતે, મકાન બાંધતી વખતે, અને જ્યારે તક મહે ત્યારે, આ ત્રસ્ટીઓ અને તેમના લાગતા વળગતાઓ, જેમ ગમે તેમ અફવા ઉડાવતા હતા. એક ત્રસ્ટી તો મુજબર તાવ દમ મહોલ્લા વચ્ચે ઉભા રહી બોલતા હતા કે, “ આ સમજી તોફાન પેન્નો દાદીવાળો સાધુ કરાવી રહ્યો છે, પણ હું તો જોઉં કે કોણ (ગાળ દમને) લાઇબ્રેરી બાંધાવે છે, ” ઇત્યાદી. મીં જાંહગીર પીતીત ઉપર ધમકી નાં અને નનામાં પત્રો લખાયા; જેથી આ ગ્રંથસ્થ પોતાની ઓફર બેચી લેવા વારેવાર તૈયાર થતા, પણ તેમની ઝોરીસમાં જમ વારેવાર તેમને મનાવી લેવામાં આવતા, અને હું કહેતો હતો કે જાહેર કામો તો પ્રજાની ગાળો ખમ્યા વગર થાય નહિં, અને આપણી તો કરજ છે કે જેટલી અને તેટલી વધારે ગાળો ખમવી! પરિણામે રૂપિયા પાંચ હજારની રકમ વધતાં વધતાં રૂપિયા દસ હજાર મકાન પુરું થતાં મીં જાંહગીરે ખુશી સાથે કહાડી આપ્યા, અને મકાન તૈયાર થવાથી તાં ૧૫મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૮ ને દીવસે ખુલ્લું મુકાયું.

ખીલીમોરાએ આ દીવસે તેહેવાર કરતાં વધારે સરસ શણગાર સજ્યો હતો. એક ભવ્ય મંડપ આ રસ્તે કરવામાં આવ્યો હતો; નવસારીથી સુખા સાહેબ યુસુફઅલીની સ્વારી આવી હતી; એક બેન્ડ પણ હાજર હતું; મીં અને મીસીસ જાંહગીર બહમનજી પીતીત અને પહરોણાઓ, તેમજ બહારગામ રહેલા ખીલીમોરીયા અહરથોની હાજરીથી ખીલીમોરા ગાજી રહ્યું હતું. અપોર પછી એક સુંદર મેળાવડો જામ્યો હતો, જેમાં લાઇબ્રેરીના કામમાં હરકત નાખનારા અહરથો અને સઘળા ત્રસ્ટીઓ પણ અનાયાસે આવી ગયા. સુખા સાહેબને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું; મીં કાવસજી જમશેદજી મેંગુસી (સોલીસીટર) આ લાઇબ્રેરીનો ઇનિટાસ વાંચ્યો, મીં બરજોરજી નશરવાનજી મેંગુસી (વાઇસ પ્રેસીડન્ટ) મીં જાંહગીરને એનાયત થયેલું માનપત્ર વાંચ્યું; પ્રમુખે એક નાનું બાપણ કીધું; મીસીસ જામજી જાંહગીરે લાઇબ્રેરીનું મકાન ખુલ્લું મુક્યું. મેં આ બંને સદજનોનો લાઇબ્રેરીના સભાસદો અને ખીલીમોરાના શહેરીઓ તરફથી આભાર માન્યો; મીં જાંહગીરે તેનો ઘટતા શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો; અને શાયો, કુલનોરા વગેરેની ભેટ થયા પછી મેળાવડો હસીખુશી સાથે અરખાસ્ત થયો હતો.

પણ આ સઘળું પેલા મુજબર તાવ દેનાર ગૃહસ્થથી કેમ જોઇ શકાય ? તેણે પોતાના ઘરમાં જઈ “ લાઇબ્રેરી બંધાવનારા ” ને “ શાલ પામરી ” ઓઢારવા માંડી. પણ જો ખીલીમોરાની પારસી અંગુમન તરફથી મીં પીતીતને એમજ પસાર થવા દે તો બોટુ લાગે, તેથી બારમે કલાકે (છેક સાંજે) ખાનગીમાં ત્રસ્ટી સાહેબોએ નકી કીધું કે કોમ તરફથી એક માનપત્ર મીં જાંહગીરને ખીજે દીવસે આપવું. કિતાવળમાં માનપત્ર લખી કાઢ્યું; આદરીયાનના મકાનમાં મીં જાંહગીરને ખીજે દીવસે બોલાવ્યા; સાંજે જો અહરથ પીતીત ખાનદાનને ગાળો દેતા હતા, તેજ અહરથ, જાહેરમાં બોલવાના અમખરાને લીધે, આ માનપત્ર આપતી વેળા જ્યારે પીતીત ખાનદાનની કાર્ચિનાં ગીત ગાવા ઉભા, ત્યારે તેની Hypocrisy ઉપર મારે હસવું કે શું કરવું તે હું સમજી શક્યો નહિ!

આ લાઇબ્રેરીમાં મીં બોદાદાદ રતનજી વાછાએ પોતાના પીનાની એક કીમતી લાઇબ્રેરી આપી દીધી હતી, અને ખીજા અહરથોની પણ જુદી જુદી મદદોથી, તે આજે ત્રાયકવાડ રાજ્યમાં પેહેલા વર્ગની લાઇબ્રેરીઓમાં મુકાય છે.

એ ખાતાને ખંતથી આગળ વધારનારાઓમાં નીચલાં નામે
મારે જુલો જવાં જોઈતાં નથી:—

મી० સોરાબજી જમારપજી વર્કિંગમેક્ષવાળા, મી० બરજેરજી
નશરવાનજી મેંચુસી, મી० કાવશજી મનચેરજી વાડીયા, મી० દાદાભાઈ
માણેકજી જુતિયા, જેઓએ શરૂઆતથી આખેર સુધી બહુ ખીનસ્વાર્થી
સેવા બજવી હતી.

થીઓસોરીકલ સોસાયટી તરફ એક નજર.

જોકે આ સંઘની રોકાનો અને ચાલુ માંડળીને લીધે મારાથી
લૉજમાં નિયમીત હાજરી આપવાને બનતું ન હતું, તે છતાં તે તરફનો
મારો ચાહ અને કાર્યો ઓછાં થયાં ન હતાં. અમારી બેંચાટરફી લોજ
હિંદની પેહેલી તેમજ ધીકતી લોજ હોવાને લીધે તે ધણીક ભલા, ભોળા,
અને પાખંડી લોકોનું ધ્યાન ખેંચનારી લૉજ હતી; અને તેટલા માટે
કેટલાક લોકો તેનો અધીત લાભ પણ લેતા હતા. જેમાં માત્ર સ્થાની-
કજ નહિ, પણ દેશવરના લોકો પણ હતા, કેટલાક તો મેમ્બર હોય કે
નહી હોય તોપણ કલાસ ચલાવવાને બહાને કે ભાષણ અથવા વ્યાખ્યાન
કરવાને બહાને, મંડળીના કાયદાથી ઉલટી રીતે, “ ઘર બેઠાં ગ્રહ પખોડી
લેવા ” આવતા હતા—ખુદ મંડળીનાં સ્થાપકોની બદગોષ્ટ કરી, ગાળો
દઈ જતા હતા ! કારણ કે અમે “ ભાષ્યધી ”નો તરીકો પાળતા હતા !
એક પંડીત આ કામ બહુ સીકત અને ચુકિતથી કરતા હતા. આ પંડી-
તને કર્નલ ઑલકટે એકવાર રખસુદ આપેલી, પણ માફ માગી તે
પાછો આ મંડળીમાં દાખલ થઈ ધનરપેકટરનો એધો મેળવવામાં ફતેહ
પામ્યો હતો. આગળ આપણુ જોઈ ગયા છિયે કે સોસાયટીની વિરુદ્ધ ઘણુ
કરી બ્રાહ્મણ, મોબેદ કે પાદરી વર્ગ હતા. અને તેજ પ્રમાણે આ બ્રાહ્મણ
પંડીત સોસાયટીનો પગાર ખાય, મેમ્બરોને પૈસે શહેરે શહેરની લોજોમાં
મિષ્ટાન અને ફળફલાદીની મજાહ ઉડાવે, અને તેજ મંડળીનાં સ્થાપકોની
અવગણના કરી મેમ્બરોમાં વસવસો ઉત્પન્ન કરે ! વર્ષમાં એકથી વધુ
વાર તે હમેશ ભાષણ કરવાને બહાને મુંબઈ આવતો; એકાંત બંગલા-
ઓમાં ઉતારો લેતો; આગેવાન મેમ્બરોને હાથમાં લેતો; તેઓને પોતાની
ખાનગી “ પૂજા ” માં દાખલ કરતો; ત્યાં શું વંચીકરણ ચાલતું તે આપણુ
કદી જાણતા નથી; પણ જેટલાં બહાવાડીયાં શહેરો હતો તેટલાં બહાવાડીયાં

મળદ ઉડાવતો હતો. તેણે “ભગવદ ગીતા” ના ચોડાક અધ્યાયો ઉપર બેઠક કાપુ મેળવ્યો હતો, અને તેની ઉપર તે વ્યાખ્યાનો આપતો હતો, પણ ભાષણ દરમ્યાન યુક્તિથી તે મોઢમમાં ઇસારા કરી મંડળીના આગેવાનો સામે તરેહવાર કટાક્ષ કરતો હતો. તેનાં વ્યાખ્યાનોમાં એકને એક જાતનું પીંજન હતું—વર્ષો સુધીનાં તેના વ્યાખ્યાનોમાં મને કાંઈ નવું જણવાનું મળતું ન હતું, તે છતાં નવા મેમ્બરોને તે નવાં લાગવાથી, જોઈ આ ખરચને બહાલી આપતી હતી. મામલો બેઠેકયો; અને પંડીત-જીએ અતેજ કરવા માંડ્યું, જેથી જુના મેમ્બરો બહુ કચવાવા લાગ્યા, પણ લોજના પ્રમુખ કે કોઈ મેમ્બરની પ્રોટેસ્ટ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ, એક દિવસ હું આ તમાશો જોવા ધીમે ધીમે ગયો હતો. જ્યારે પંડીતજીના કટાક્ષથી મેમ્બરો કચવાયલાં મોહોડાં કરી એક બીજાને આંખ મારવા લાગ્યા, પણ એક હરફ બોલવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ, ત્યારે મેં એક પ્રોટેસ્ટ લખી કઢાડ્યો, અને બીજા ભાઈઓની સહી માંગી; પણ તેથી જ્યારે કોઈએ આપી નહિ, ત્યારે મેં એકલાએ તે પ્રોટેસ્ટ પંડીત ઉપર મોકલી તેની નકલ હેડક્વાર્ટસ (વડા મથક) બનારસ ખાતે મોકલી આપી. બીજે દિવસે બીજા મેમ્બરોએ જુદો પત્ર લખ્યો, જેનો નકલકાથી જવાબ દેવામાં આવ્યો કે “હું તો લાંબો વખત થયો એમ કરતો આવ્યો છું.” પરિણામ એ આવ્યું કે તે પછી તેમની સંક્રાંતિ સધળાઓનો સંબંધ સોસાયટીથી છુટો થયો.

“આઈલ-પેન્ટ” સભી.

સને ૧૯૧૦ માં જ્યારે અડ્યાર ખાતે કન્વેન્શન મધ્યું ત્યારે તેમાં સામેલ થવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. મને હુજર (ચિત્રકળા) ઉપર બહુ ભાવ હોવાથી, મીસ કુલર, જેઓ આ વડા મથક ખાતે “મહાત્માઓ” ના અને બીજાં આગેવાન થીયોસોફીસ્ટોનાં ચિત્રો બનાવવાને રોકાયેલાં હતાં, તેમનો હું “સ્કુડીયો” જોવા માંગતો હતો, તેથી એક “વીઝીટ” ની ગોઠવણ કીધી. મારી સાથ એક સ્વીટઝરલેન્ડનાં બાનુ આર્ટીસ્ટ જે ડેલીગેટ તરીકે આવેલાં હતાં તે જોડાયાં. હું સ્કુડીયો તપાસવામાં રોકાયો તેટલાં આ બે બાનુઓએ મારૂ ચિત્ર બનાવવાનો મનસુબો કીધો. મને મીસ કુલરે પુછ્યું કે, “તમે એક સીટીંગ આપશો?” આ સવાલ અને

મારા જવાબ વચ્ચે જે વખત હતો તે એટલો થોડો હતો કે મારે શું જવાબ આપવો તેના ગભરાટમાં હું પડ્યો. જે ના પાડું તો તેમને અપમાન થાય; જે હા પાડુ અને તે ચિત્ર વેચવા મને માગણી કરે તો પૈસા ક્યાંથી લાઉં? આ સવાલનો ચુકાદો એક બે સેકન્ડમાં કરી નાખવાનો હતો. જે અને તે ખરું! “If you please,” (જેમ તમારી મરજી) મેં જવાબ દીધો. તુરત મને એક ઠેકાણે બેસાડ્યો, અને ત્રણ જણા મારો એહેરો કંતાન ઉપર શ્રેવા રોકાઈ ગયાં. મીસ પુલર, પેલી સ્વીસ શેડી, અને પુલરનો એક એલો. આશરે એક કલાક બેઠો; પણ કામ અધુર રહેવાથી બીજે દિવસે બોલાવ્યો. ત્રણ ચિત્રો તૈયાર થયાં, જેમાંનું મીસ પુલરે પોતાના સ્ટુડીયોમાં આજેવાન થીયોસોફીસ્ટોના ચિત્રો વચ્ચે ગોઠવ્યું (જે હજી ત્યાં છે એમ હું ધારું છું); બીજા પેલાં સ્વીસ બાઈ સ્વીટઝરલેન્ડની પોતાની લાંબ માટે લખ ગયાં; અને મીસ પુલરના એલાએ રંગેલું ચિત્ર, મને નામની કિમ્મતે આપ્યું, જે હમણા મારી ટેબલ સન્મુખ છે.

એક ગેમી હાજરી!

સને ૧૯૨૪ ના ફીસ્ટમસની આમદાદ હતી. અડ્યાર ખાતે થીયો-સોફીકલ સોસાયટીનાં વડા મથકમાં જરથોસ્તીઓના ઉતારા માટે એક મકાન બંધાઈ તૈયાર થવાથી તેના વાસમહુર્તની ક્રિયા એક જશનથી થવાની હતી. પણ આ ક્રિયામાં નવાઈ જેવું તત્ત્વ ભવિષ્યનો ધર્મ હતું— તેમાં જરથોસ્તીઓજ માત્ર સામેલ હતા એમ નહિં, પણ હિંદુ, ક્રિશ્ચિયન, બુદ્ધિસ્ટ વગેરે ત્યાં હાજર થયેલી સર્વે જ્ઞાતના ખુદાશનાસ લોકો, મરદો તેમજ ઓરતો, બુઢાં તેમજ બાળકો વગેરે હાજર હતાં. મેળાવડો જેમ તદ્દન શાન્ત તેમજ ખાનગી હતો, અને સંસારમાં જાતો જુદી હોવા છતાં દીલસોજી એકરસ હતી. એક બે દીક્ષીતો [Initiates] હાજર હતાં. જશનની ક્રિયા બે વેળેટર્થન મોબેદોએ માંડી ત્યારથી તે પુરી થઈ ત્યાં સુધી આખી મીજલસ તદ્દન “મોત” જેવી સુપકીદી એપ્તીવાર કરી ઉભી રહી હતી, જે દરેક જણ માટે એક “ત્રાયલ” હતી! મકાનની, અંદર પવિત્ર આતશ તેના પુર બહારમાં ખુશબોદાર સુગંધ સાથ પોતાના સોહોલા બહાર કહાડતો હતો; મકાનની બહાર પૂર્વમાં પેલો સોનેરી આકૃતાય દરિયાવની તળીયેથી પુર દમામ સાથ આ પવિત્ર ક્રિયા તપાસવાને પોતાની બોહોળી નજર ફેંકતો હતો. સોસાયટીનાં પ્રમુખ મીસીસ

ઝંટ હાજર હતાં તેમને મેં એક બે વાર ખેસવા જણાવ્યું, પણ મને શારામાં ધમકાવી તદન ચુપ અને શાન્ત રહેવા જણાવ્યું. જે તેવણુ સે તોજ બીજાં ખેસે; માટે જ્યાં સુધી ક્રિયા પુરી થઇ ત્યાં સુધી લગભગ કલાક કે દોઢ કલાક સધળાઓ ચુપ થઇ ઉભા રહ્યાં હતાં. માત્ર ાંથિનો આવાજ અને આતશના સોહોલાનો આવાજ સંભળાતો હતો. કેયા પુરી થયા પછી મીસીસ ખેઝેટે એક નાનું ભાષણ કીધું જેમાં મુલાસો કીધો કે, તેમને નહિં ખેસવાનું કારણ, ત્યાં આ ક્રિયાના અને રમના આપનાર સાહેબ [અશો જરથોસ્ત] આ મકાનને આશીર્વાદ આપવા હાજર હતા; અને તેથી તેમની તરફના માન અને ભક્તિ માત્ર તેમનાથી ખેસી શકાયું ન હતું! જરથોસ્તીઓ! તમારી ક્રિયાઓને મૂનીવર્સલ અને પવિત્ર કરો! જરથોસ્તી ગણાતા ભિતરથી મેલા મોખેદારતાં એક પવિત્ર પરબત જરથોસ્તને વધારે વહાલો છે!

પ્રેસ અને ધરતી સ્થીતિ.

નાદીરના ગુજરા પછી મારી જીંદગીમાં ઘણા ઝડપથી ફેરફારો થયા હતા. પ્રેસમાં ગેરવહીવટ આવ્યો, કુટુંબ પરાગંદે થયું, નાણાં સંબંધી મોટી મુશ્કેલીઓમાં અનેકવાર હું આવી પડ્યો, અને હલકી નેંદા નામોશીઓથી મને બહુ ખમવું પડ્યું. આવી વખતે મારા વડીલ માધ્યમથી મી. સી. ડબ્લ્યુ. લેડબીટરનો એક પત્ર મને બહુ મદદગાર થઇ પડ્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે હતો.

ADYAR, MADRAS, S. INDIA,
Sept. 15th 1910.

Dear Mr. Bilimoria,

Men of evil heart and tongue eagerly circulate malicious and foolish falsehoods; should the wise man trouble himself about such filth? Is it not better to ignore the stream of venom, and leave it to poison only those who manufactured it?

I remember often with pleasure the time when we were together at Ahmedabad. No doubt if you come down to the Convention I shall have the pleasure of seeing you again then.

Yours very sincerely,
C. W. Leadbeater.

ગૌશીતળા સામે જીખેસ.

ઝોગણીસમી સદીની આખેરીએ ગૌશીતળા વિરૂધ્ધ કાંઇ અભ્યાસ કરવાની તક મને મળી હતી, પણ સને ૧૯૧૧થી આ સવાલ ખુબ ચર્ચાઓ, કારણ ગૌશીતળાની પક્ષે રસી બીજવાર ફરજિયાત મુકાવવાનો એક કાયદો સરકાર પાસ ઘડાવી માંગવાને મુંબઇની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનની એ કમીટીએ બલામણ કીધી હતી; જેની સામે એક યુધ્ધ મેં ચલાવ્યું, જેમાં બીજા કેટલાક ગ્રહરથોની સામટી પેન-લડતની મદદથી, ત્રીજી કમીટીએ તે બીના માંડી વાળવાની બલામણ કીધી; અને એક બીજા બલા મુંબઇ ઇલાકાની પ્રજાને માથે ચોંટવામાં અટકાવ પડ્યો હતો. તે માટે લંડનની The National Anti-Vaccination Leagueના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે ખાસ નોંધ લેવામાં આવી છે:—

“Special thanks are, therefore, due to this lady [Mrs. Hamabai Petit, who had contributed Rs. 1000 to the League's Fund] and to Mr. Bilimoria, Editor of the *Cherag*, Mr. J. S. Mirzan, Mr. Bharucha, Mr. Faredun Dadachanji and others who have spared no effort to forward the cause in Bombay.”

તે માટે મી. લાભશંકર લક્ષ્મીદાસ એક પત્રમાં મને ખુબ ઉંચે ચઢાવે છે, જ્યાંથી પડી જવાની મને બહુ ધારતી લાગે છે !

“ જીનાગઢ, તા. ૨૧-૮-૧૧. ”

“ મુરબી સંત પૂજ્ય ભાઈ નરશંકર—

“ મુંબઇમાં ફરજિયાત બીજ વખત શીતળાની રસી મુકાવવાના કાયદા સંબંધી પાર્લામેન્ટમાં સવાલ—જવાબ થયાના સમાચાર ગઇ તા. ૧૮ મીના ‘ સાંજ વર્તમાન ’માં મેં વાંચ્યા છે.

“એ આવકારદાયક પરિણામ માટે—મુંબઈનાં હજારો નિર્દોષ બાળકોને શીતળાની રસીની નુકસાનકારક અસરથી બચાવવાના પ્રયાસ માટે—શીતળાની રસીની બીજા બાળક સંબંધી પ્રજા તેમજ સત્તાવાળાઓ હજાર વીગતો રજુ કરવા માટે હું તમો... *ભાઈને નમ્રતાપુરબક ધન્યવાદ આપું છું.

“ નબળી તનદરોસ્તી છતાં—ઘડપણ છતાં—સંસારી મુશકેલી છતાં—એક આતુર થીયોસોફીસ્ટ જગત સેવા માટે કેટલી હદ સુધી ‘ઘેલો’ હોય છે તેનો તમો... *ભાઈ અસરકારક જીવતો જગતો દાખલો છો.

... ..

“ નમારો ભાઈ.

“ લાભશંકર લક્ષ્મીદાસ ”

* મી. લાભશંકર અહીં એક એવો રાખ્દ વાપરે છે કે જે ફરજને માવવા ને મને કેટલાક જન્મો લેવા પડશે.

ગૌશીતળા વિષે એક તકરાર.

બ્યારે શીતળાનું જેર વધારે હતું ત્યારે સને ૧૯૧૮ના એપ્રેલ મહીનામાં તા. ૮મીના “સાંજ વર્તમાન” માં ડૉ. જે. ડી. ધૃવે ગૌશીતળાની તારીખમાં એક વિષય લખ્યો, અને પ્રજાને આ રસી મુકાવવાની બલામણ કીધી. આ લખાણ માત્ર એક કૉલમ જેટલું હતું, પણ એક ડાકટર તરફથી લખાયલું એટલે તે કાંઈ વજન ધરાવતું હતું. તેને તોડવાને એક સાધારણ માણસ માટે મુશ્કેલ કામ હતું, તે છતાં મેં એક કોશિશ કીધી. તા. ૪થી અને તા. ૧૧ મી મેના તે પત્રના અંકમાં “Esculapios” ના તખલ્લુસ તળે એક એવી રીતનો જવાબ આપ્યો કે ડૉ. ધૃવ તો એમજ સમજ્યા કે આ જવાબ આપનાર કોઈ તેમનો ભાઈબંધ ડાકટરજ છે. તેથી તા. ૧લી જુનના અંકમાં તે ડાકટર સાહેબ લગાર ખૂદા થઈ જે કાંઈ લખે છે તે રમુજ ઉપજાવે છે. પ્રારંભમાં તેઓ જણાવે છે કે:—

“સાંજ વર્તમાન” ના તારીખ ૪ થી મે તથા ૧૧ મી મેના પત્રમાં આ સંબંધી લેખો આવ્યા છે અને આ અગત્યના સવાલે એક લાઈબંધ ડાકટરનું આટલું બધું આકર્ષણ કર્યું છે તે બાબી આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થયા વગર રહેલું નથી. આપણા દેશની ભોળી અને વિદ્યાસુ પ્રજાને માટે શીતળાનો સવાલ એક નવી મુશ્કેલી છે. વિશેષ દયાપાત્ર તો એ છે જે આપણી યુનીવર્સીટીના ગ્રેજ્યુએટો પણ હવે ભ્રમિત થવા લાગ્યા છે અને અનીશ્વાત્મકતા ભોગ તરીકે ઉપરના બે લેખ લખનાર સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ જાય છે, પરીક્ષા આપવા માટે જુદું મોટે કરતું, જુદું માનવું અને પરીક્ષકોને જુદું કહેવું, અને અંદરખાનેથી વીજ્ઞાનશાસ્ત્રના ગુણ રહસ્યોને ઘિકકારવા અને માત્ર ડીગ્રીને માટે અને નહીં કે સાહિત્ય કે શાસ્ત્રને માટે દરા દરા વર્ષ અમુક્ય જાંદગીના વીતાડી દેવા, એ કેવું હાસ્યાસ્પદ અને લજ્જાસ્પદ છે? ખરેખર ડીગ્રી કે એ એક ભ્રમ છે અથવા તો જનસમાજને અથોગ્ય રસ્તે ઉતારી પાડવાને એક ભ્રમિત મનુષ્યનું તે એક કામચલાઉ રાજ છે.

રાજઆતમાં મી. ‘Esculapios’ જે કંઈ લખે છે તેનો જવાબ વાળવાને મારી પાસે શબ્દોજ નથી. તે માત્ર પોતાના હૃદયનું વર્તુલ વાંચનાર આગળ ખડું કરે છે અને આરોગ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી લોકોને ઉપદેશવાની ડોક્ટરીની ફરજને એક કનીષ્ઠ આધારમાં ચીતરે છે તે કદાચ તે ઉપદેશક ડોક્ટરોને માટે અતી યોગ્યજ બહલો લેખાય!”

આ પછી તા. ૨૯ મી જુનના અંકમાં આ બાહોશ અને અચલ

ડૉક્ટરને મેં જે જવાબ આપ્યો તે આ બાબતમાં તેમની કલમને ચુપ કરવાને પુરતો હતો. જે ડૉ. ધૃવ એમ જાણે કે તેમને ચુપ કરનાર કોઈ યુનીવર્સિટી કે કોલેજનો શીખેલો તેમનો ભાષ્યબંધ મેડિકલ ડીગ્રી ધરાવનાર ન હતો, પણ એક સાધારણ ઇંગ્લેન્ડ ત્રીજી ચોપડી શીખેલો અજ્ઞાન માણસ હતો, ત્યારે તેમને કેવી લાગણી થશે તે આપણુ કહી શકતા નથી.

આ પછી સને ૧૯૨૦ ના “ધી ઇન્ડિયન હુમેનીટેરિયન” માં “ગૌશીતળાની છેતરપંડી” ઉપર એક લંબાણુ વિષય લખી તેના ગેર-ફાયદા દાખલા દલીલો અને સંખ્યા-હકીકતોથી ઉંઘાડા પાડ્યા હતા.

આ બાબત ઉપર છેક સને ૧૮૮૪-૮૫ થી હું ધ્યાન આપતો હતો, પણ તે વેળા એની તરફેણમાં એટલું મોટું બળ હતું કે કોઈ પણ વર્તમાનપત્રે તે ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિં. તોપણ કોશેશ ચાલુ રાખવાથી હમણાં ઘણા લોકો આ નજીસ રહીનાં ભયંકર પરિણામો જોવા લાગ્યા છે.

એક “પર”

અલખત, આગલા સઘળા બનાવો જાહેરમાં ઢંઢેરો પીટવા માટે ન હતા, છતાં જ્યારે વાત કોર્ટ સુધી પહોંચી ત્યારે કાંઈ ખબરની ગળતર થતી હતી. એકવાર વર્તમાનપત્રમાં મારે માટે કાંઈ ખબર વાંચી મી. દીનશાહ ધરાની, મારો દીલસોજ ભોળો દોસ્ત, પાછલી રાત્રે મારાં બીજાનાં આગળજ દરવાજો હોવાથી બારણા આગળ આવી, “યજ્ઞાં ! યજ્ઞાં !” બોલ્યા કરે ! મેં જોયું કે સાદ દીનશાનો છે, પણ અત્યારે દીનશા ક્યાંથી આવે, તેથી મારાં બીમાર મનનો ધકારો હશે, એમ સમજી દરકાર કાઢી નહિં. પણ આવજ વધુ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો, તેથી ઉઠીને જોઉં તો દીનશાહભાઈ બગલમાં બીજાનું લઈ બારણા આગળ ઉભેલા ! “અરે તાહરું બહું ચાય, એવડી રાત્રે અહી ક્યાંથી?” “કાંઈ નહિં, શાન્તિ, શાન્તિ !” શાન્તિ શબ્દ દીનશાહભાઈનો બહુ પ્યારો છે. છોકરાંઓ જાગી ઉઠ્યાં; ખેરાશીયત પુછી, અને એટલું કવખતે આવવાનું કારણ પુછ્યું. “ન્યુસપેપરમાં તમારે વારતે મેં ખબર વાંચી તેથી જે સેવક લાયક કાંઈ કામકાજ હોય તો ફરમાવો; હું કહેતો સોલીસીટરને ધર જાઉં, કેમકે તમારાથી ચાલહાલ થઈ શકે નહિ, ” છતાંદી. ઓ મારા પરવરદેગાર ! શું આ રીતે મારી ઉપર વિપત્તીઓખી અને વિપત્તીઓના ઉપાયખી સાથેજ ! મેં આ મારા જેવા “અભણ” પણ ખરેખરા મીત્ર થવાને લાયક દોસ્તનો કેવાં અંતઃકરણથી આભાર

માન્યો હશે! જો કે તેને માટે મારી પાસ કામતો કાંઈ પણ ન હતું. કારણ હું ખીજાના ઉપર ખેડો ખેડો સઘળું સમાધાન કરતો હતો. આ વહાલો અને ભોળો દોસ્ત મારે ઘરે વારેવાર આવતો, સાથે ખાતો પીતો, અને મારી ઘણી બાબતોથી માહિતગાર હતો, અને જ્યારે મને મારાં પોતાનાંઓ તણ ગયાં હતાં ત્યારે તે પુણે રહેવા છતાં વારેવાર દીલસોજ મદદ કરતો હતો, આ ભાઈએ મારી તંગદસ્ત હાલત જોઈ, મારી મરજી વિરૂધ્ધ એક “પર્સ” જાહેરમાં ઉભી કરવા કેશેશ કીધી. ઘણી રકજીક પછી, એકવાર છાપેલો સર્કયુલર ફાટી નાખવા છતાં, આ ભાઈએ બજાદ થઈ ચેરાગના ગ્રાહકોમાંથી એક “પર્સ” મારે માટે ઉભી કીધી, પણ એવી શરતે કે તે જાહેરમાં મુકવી નહિ, આશરે રૂ. ૧૦૦૦ એકઠા થયા, અને તે રૂ. જાહેરખર્ચ ખર્ચેદળ દાણ સાથે તા. ૧૩મી જુનની સાંજે આપી ગયા. (જુઓ ચેરાગ જુલાઈ ૧૯૧૪)

પ્રેસ પાણીને મુલે વેચાણ.

ચાલુ ઉશકેરણીના સમયમાં, ધીરજ, શાન્તિ, સમુદ્રી રાખવા છતાં તખીયત વધુ અને વધુ બગડતી ચાલી. તેવી હાલતમાં જ્યારે બીલીમોરા, નવસારી, લેનોલી, ઉદવાડા, સુરત વગેરે જઈ રહેતો ત્યારેજ તખીયત લગાર સુધરતી હતી. કાંઈ પુછશે કે શું ત્યારે મારી બીમારીની દવા હતીજ નહિં? હા, હોમિયોપેથ, એલોપેથ, મુગલાઈ, અને દેશી સર્વે રૂઢીઓ અજમાવી હતી; એટલાં સુધી કે કસ્તુરીની ગોળીઓ અને એક બે વાર Oxides (ખાકો) પણ અજમાવી હતી; પણ દવા કરે તેટલીજ વાર સેહેજ જોર નરમ પડે-પછી જેમને તેમ. આવો મામલો હોવાથી મને બહારગામ લાંબો મુદત રહેવું પડતું હતું. પણ મારી ગેરહાજરીમાં પ્રેસની હાલત પાછી કરજદાર થતી ગઈ. માણસોના પગાર ચઢે, ધરતું ભાડું ચઢે, બીજો ખર્ચ ચઢે, અને કામ કાંઈ નહિં. વળી કામ આવે તો બગાડ થાય અને સંતાપનો સુમાર નહિં. ત્રણ વર્ષ આવી હાલતમાં પસાર કીધાં. અતે કંટાળીને પ્રેસ વેચવા કાઢ્યો; જાહેર ખપ્પર છપાવી; પણ યુરોપની લડાઈ શરૂ થઈ ચુકેલી હોવાથી ગ્રાહક મળે નહિં. આખરે “ક્યસરે હિન્દ” વાળા મી. હીરજ બેહેદીનને જ્યારે પાણીને મુલે (દસ-બાર હજારની મીલકત માત્ર ત્રણ હજારને થોડા વધુ રૂપિયામાં) વેચવાનું મોહોડેનું સાદું કીધું. ત્યારે ત્રણ દીવસ રહી એક મુંસલમીન બ્રહ્મચ

પાંચ હજારની ઑફર લઈ આવ્યા, પણ હું મોહડેથી બંધાઈ ગયેલો હોવાથી તે ઑફર મને ના પાડવી પડી. પણ આ રકમ તો કરજમાં જતી રહી, એટલે હવે જવું ક્યાં અને કરવું શું ? જ્યારે પ્રેસનું સાડું થયું ત્યારે એક માણસ ગુજરી જાય એવું દુઃખ અમોને લાગ્યું પણ હવે મુંબઈમાં તો ખરચ મોટા તેથી રહેવાય નહિ. તેથી વિચાર કરવા એકાં કે હવે શું કરવું !

આ (૧૯૧૬ના) વર્ષમાં મારી સેવાની કદરજનાસીમાં બ્લેવાટસ્કી લોજના મેમ્બરોએ લોજના કાનુનોમાં ફેરફાર કરી મને “ઝોનરરી લાઇફ મેમ્બર” ઠરાવ્યો, જે માન કેટલાક વર્ષ આગમ્ય જાંગીર બમનજી પીતીત નેટીવ જનરલ લાઇબ્રેરીના સભાસદો તરફથી પણ મધ્યું હતું, જેઓએ એ ખાતાનો પણ મને “ઝોનરરી લાઇફ મેમ્બર” ઠરાવ્યો હતો.

વાધરેચ.

- મારી બારેવારની મુસાફરીમાં સગાંવહાલાંઓ દુર થયલાં હોવાથી અને બીજા મિત્રોને ઘર દીવસોના દીવસો બીમારીને લીધે પડી રહેવું પડતું હતું; તેથી મેં વિચાર કીધો કે મને જે પર્મ મલી હતી તે રકમ-માંથી બીલીમોરા ખાતે એક નાનું ઘર વેચાતું લેવું, અને સ્વતંત્રપણે રહેવું. શોધ કરતાં લાગ ફાળ્યો નહિ, તેથી બીલીમોરાની નજદીકમાં વાધરેચ ગામ છે ત્યાં થોડી જમીન વેચાતી લઈ તે ઉપર બીજો કેટલોક ખરચ કરી એક નાનું મકાન બાંધ્યું હતું. સને ૧૯૧૫ના મે મહીનાની તા. ૦૧મીએ આ ઘરનું વાસ્તું કીધું હતું. આ વખતે મને સ્વાને ખબર ન હતી કે પ્રેસ વેચાઈ જશે અને મને આ મકાનમાં જાયુક આવી રહેવું પડશે. પણ ખુદાએ મને આગમ્યથી આ કામ સુહજડયું હોય એમ લાગે છે, કારણ આ ઠેકાણું ન હોત તો મારે અને બચ્ચાંઓને કોઈ સખાવતી “એસાઇલમ” ને આશરો શોધવો પડતે.

સને ૧૯૧૬ ના જાનેવારીમાં તા. ૦૨ મીએ પ્રેસ વેચવાનું સાડું થયું. મને તો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મારા ખુદા ઉપર હતો. નાદીરની ધણ્યાની શીરીનબાઈના રૂપિયા અઢી હજાર કરજમાં અપાયા હતા તેના બદલામાં આ મીલકત તેના નામ ઉપર થઈ, કે પાછળથી કોઈ દાવો કરી આ નીરાધાર બાઈ અને તેનાં બચ્ચાંને રખડાવે નહિ. સુવા બેસવા ઘર તો મધ્યું, પણ હવે પેટનું શું ? ખુદાએ વળી એક પોતાના લાલને મોકલી

આપો. એક સ્કુલના દિવસોના હમવતની મલવા આવ્યા તેમની સાથે
 અત્રે એસ જેઆવાની વાત થતાં તેઓ મારી હાલત સમજી ગયા, અને
 મોટો કાંક મોટી પુછા કરાવતા ન હતા તે છતાં, દર મહીને રૂ. ૧૫
 એકલવાની કપુલાત આપી. અમો તા. ૯ મી માએ વાધરેય આવી રહ્યાં.
 આટલી નાની રકમ અમારે મનથી હાલ તો પુરતી હતી. જે કે લડાઇને
 લીધે જરૂરની ચીજોનાં ભાવો કુદકેને જુસકે વધ્યા જતા હતા, તો પણ
 અમો આર પાંચ માણસો આટલા ખર્ચમાં સંતોષથી રહેવા લાગ્યાં !
 અમારી અગ્નયખી એ હતી કે મુંગધની જીંદગીમાં મોટા ખર્ચ છતાં
 સંતોષ અને દુઃખો હતાં; અહીં હમોને આટલા નાના ખર્ચમાં બહુ
 સંતોષ અને શાન્તિ આવી ગયાં ! વળી કુદરતની સાથે રહેવાનું હોવાથી
 મને તો બેહેસ્ત જેવું લાગ્યું, અને તનદરોસ્તી પણ સુધરતી ગઇ. પણ
 બે વર્ષ પછી, મી. માણેકજી મેહેરવાનજી, જેઓ મને મદદ કરતા હતા,
 તેઓનો ધંધો બંધ થયો, તેથી તેઓએ વધુ મદદ કરવા માટે દલગીરી
 જણાવી. આ રીતે અમો એકવાર ફરીથી વમાસણમાં પડ્યાં, જે કે મને
 પોતાને તો ખુદા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે તે માલિક મને કદી
 પણ નિરાશ કરશે નહિં. અને ખરેખર તેમજ હતું. ખુદાએજીએ બીજા
 ફરેસ્તાઓને ચીન સરજમીનથી મોકલી આપ્યાં. મી. દીનશાહ સો.
 પાંડિવાલા અને તેમના પુત્રવાન સાથીઓ હવે પછીની બીના જાણે છે.

નોકરી છોડ્યા પછી મારી જીંદગીમાં છેલ્લી કાતેલ મોંઘવારીના
 વખતમાં ઉપલા અન્નદાતાઓ ઉપરાંત કેટલાંક વધુનું હેજાન મારે દીલો-
 જનથી માનવું જોઇએ જેઓએ મારી કદર ખુબ વારેવાર નાની મોટી
 રકમથી મદદ કરી છે.

હજી હું આ સ્થાને બેઠાં બેઠાં મારી કમીની ગુંજસ મુજબ
 મારાથી બને તેટલી સેવા મારા ખુદાની, મારા પેગામ્બરની, મારી દુનિ-
 યાની કરતો રહ્યો છું. મારા મિત્રો અગ્નયખ થાય છે કે, ચાલુ માંદગી,
 પૈસાની તંગી, આંખે બરોબર દેખાય નહિં, હાથ પગનું ઠંકાણું નહિં,
 સંસારમાં સડો, સર્ગાં વહાલાંઓ તજી ગયલાં, લાગવગ કે વસીલા વગર
 હું મારે કામ કેમ ચલાવતો હોઇશ ! એટલુંજ નહિં, પણ જ્યારે છાપા-
 ખાતાની નોકરીમાં હતો ત્યારે પણ પંદરથી સોળ કલાકની આસાપેશ

વગરની નોકરીમાં આ સધળું કામ મેં કેમ બળબળું હશે; કોઇપણ માણસ જાહેર સેવા બળવવાને માટે-માણસ જાતનું દુઃખ ઓછું કરવામાં સહાય થવા માટે-બહાનાં શોધતો હોય કે “ મારી પાસ અવકાશ નથી, કે મારી પાસ પૈસા નથી, કે મારી તનદરોસ્તી સારી નથી, કે મારા સંસારમાં સુખ નથી, કે મને કોઇ શેડીયાઓનો ટેકો નથી, કે મારી ઉમ્મર હવે વૃદ્ધ થઇ, કે મારામાં તાકાત નથી,”—તો તેને મારો જવાબ એ છે કે “ Where there is will, there is way.” જ્યાં કામ કરવાની મરજી થાય ત્યાં પોલાદની દેવાલનો અટકાવ હોય તો તે પણ રસ્તો કરી આપે છે ।

ન. ફ. બી.

મહા રાજેન્દ્ર વોહુ સાહીત મનંધા.

(પેગમ્બર જરથોસ્ત કહે છે) (કોઇબી શમ્સ) નેક મનસ્વીથી મારા ભેદો શીખવી શકે છે.—સ્પેન્તેમદ ગાથા, ૫૦-૬.

તત્ મજ્દા તવા ક્ષયેમ્ યા

એરેઝેયોઇ ઢાહી દિગ્ધોવે વહો.

ખચીત, જાએ હોરમઝદ ! તારી પાદશાહી (એવી છે,) કે જેથી નેક જીંદગી ગુજરનાર ગરીબ માણસને (તું) બેહતરી બખશે છે.—વહિશ્તોયશ્ત ગાથા, ૫૩-૯.

યારાન ! બમુવાફેકત ચુ મથ્યાહ કુનીહ,
ખુદરા બજમાલે યક દીગર શાહ કુનીહ.
સાકી ચુ મય મધાનેહ બર કફ ગીરહ,
બયારેહ ફલાનરા બદોઆ ચાહ કુનીહ.

“ અય દોસ્તો ! જ્યારે તમારી મરજી મુજબ તમે રાખેતાની જગ્યે ભેગા મળો, જ્યારે એક બીજાની ખુશીથી તમે ખુશી થાઓ, જ્યારે સાકી પોતાના હાથમાં મેળઝ શસનની જામ (ફિરવવા માટે) લેય, ત્યારે તમારી દોઆમાં એક ગરીબ (દોસ્ત)ને યાદ કરજો.”—ઓમર ખદ્યામ.

PUBLICATIONS BY N. F. BILIMORIA.

Gujerati.

- (૧) “મજ્ઢયસ્ન અથવા જરથોશ્તી ધર્મ : તેનું પડી ભાંગવું.”
[“Mazdayasna or Zoroastrian Religion : Its decadence”], tract. Ganpat Krishnaji's Press, 1881.
- (૨) “પારસીઓમાં નીતિનું ધોરણ : તે મુધારવાની જરૂર” —
[“Standard of Morality among the Parsis : necessity of its reform.”], booklet, Tattva-Vivechaka Press, 1891.
- (૩) “જરથોશ્તી ધર્મ ક્રિયાઓ” [“Zoroastrian Religious Ceremonies,”] English and Gujarati tracts, Ripon Printing Press, 1892 (about).
- (૪) “આકાશ તત્ત્વ” [The Astral Light], tract, 2nd edition, Ripon Printing Press, 1894.
- (૫) “આપઘાતમાં સમાયલા જોખમો” [“Risks underlying committal of Suicide”] tract, 1892. (Press not mentioned) 2nd edition. Tattva-Vivechaka Press, 1896.
- (૬) “બંડગી—ગાયન—માંત્ર” [“Prayer—Music—Magical Speech”], tract, Tattva-Vivechaka Press.
- (૭) “આતશની આરાધના” [“Fire-worship”], booklet, Nirnayasagar Press, 1898.
- (૮) “અવસ્તાના ગોહરો” [“Gems from the Avesta”], post 32mo, Mistry Printing Press, 1900.
- (૯) “જરથોશ્તી રાહુબર” [“Zoroastrian Guide”], book, Tattva-Vivechaka Press, 1901.
- (૧૦) “એક જરથોશ્તીએ પોતાની જીંડગી કેમ ગુમરવી”
[“How a Zoroastrian should lead his Life”] tract, Cherag Printing Press, 1902.

- (૧૧) “ પેગામ્બર સાહેબ અશેા જરથોશ્તના જન્મોરનો એહ-વાલ ” [“ Life of the Holy Zarathushatra ”] *edited*, book, 2nd edition, Cherag Printing Press, 1902.
- (૧૨) “ જરથોશ્તી ધર્મ અને પુનર્જન્મ ” [“ Zoroastrianism and Reincarnation ”] tract, Cherag Printing Press, 1903.
- (૧૩) “ ગુલનરે નશીયત યાને નશીયતનો બાગ ” [“ Garden of Admonitions ”], *edited*, booklet, 4th edition, Mistry Printing Press, 1903 ; 5th edition, Cherag Printing Press, 1907.
- (૧૪) “ ખેરતાબ—જરેદશ્ત અફશાર—જેન્દેહ રોહ ” [Gujerati translation of Three Persian Essays of Higher Metaphysics], book, *edited*, 2nd edition, Cherag Printing Press, 1904.
- (૧૫) “ નવજોત પાથી ” [Book of Initiation for little children], Cherag Printing Press, 1906 ; 2nd edition 1907.
- (૧૬) “ માહાત્માઓની શોધમાં ” [“ In Search of the Mahatmas ”] tract, Cherag Printing Press, 1906.
- (૧૭) “ ગેબી અવાજ ” [Translation of the “ Voice of the Silence,”] book annotated, Cherag Printing Press, 1907.
- (૧૮) “ અશેા જરથોશ્તનો પેગામ્બર ”

Periodicals.

“ સ્ત્રી બોધ ” (Gujerati monthly). Contributed articles from about 1870 to 1880, above the initial of “ Nurgesh ” and subsequently of “ Naushervan.” Daftar Ashkara Press.

“જ્ઞાન વર્ધક” “Diffuser of knowledge,” monthly, edited for a year, 1880, Fort Printing Press.

“*The Indian Selector*” (English), edited, 1884 and 1885, two years. Alliance Printing Press.

“યજ્ઞી પરસ્ત” (The Yazdan-parasta), a weekly now defunct. Contributed religious and social leaders and articles from 1880, Apakhtyar Press.

“પારસી પંચ હમણા હિંદી પંચ” (“*The Parsi Punch*” now “*The Hindi Punch*”), Gujarati weekly. Contributed witty and humorous articles and poems for about ten years, from 1880 Apakhtyar Press.

“*The Theosophic Gleaner*” (English monthly), edited for about eleven years, from 1893 to 1905. Tattva-Vivechaka Press, and Cherag Printing Press.

“*Cherag*” (The Lamp), Gujarati monthly, started and edited in 1900, and still continued. Cherag Printing Press.

Besides the above, contributed various articles in *The Theosophist*, English monthly, on various occasions, Madras Minerva Press, Messrs. Thomson & Co., Printers.

English.

“*Zoroastrianism in the Light of Theosophy*,” book, partly written and partly compiled and edited, Tattva-Vivechaka Press, 1903.

“*Experiments by Medical Men.*”

પુરવણો.

મારા મરહુમ પિતાજીની જીંદગીમાંના નજીવાળેગ, મૂખ્ય બનાવો માત્ર તેવજે ઉપલાં લખાણમાં રજુ કર્યા છે. આ લખાણ ચીન ખાતેના તેમના મીત્રો ઉપર મોકલેલું હોવાથી તે મંગાવી રાખી મેં હાલ ઉપયોગમાં લીધું છે. એ લખાણ ઉપરથી મરહુમની જીંદગીનો ખરો ખ્યાલ આવી શકે નહીં. તેમના ઘાડા સમાગમમાં આવેલા તેમના સંખ્યાબંધ મીત્રો—આનુઓ તેમજ ગ્રહસ્થો—એ તેમની જીંદગી બરોબર તપાસી હતી, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે કાંઈકો તેમની તરફ પૂજ્ય બકિતભાવ દેખાડવા લાગ્યાં.

પણ તેમના વડા દિકરા તરીકે તેમની જીંદગી જે રીતે મેં જોયું છે, તે રીતે બીજાં કોઈએ જોયું ન હોય. તેઓ સંસારમાં છતાં ધરની જાંજળો કે ખટપટોથી અલગ રહેતા હતા. તેમની જીંદગીનો ખ્યાલ મારી પોતાની સાધારણ સમજમાં આવ્યા પછીનો, મારાં મનપર સંપૂર્ણ રીતે ઠસી ગયેલો છે. પોતાનાં ફરજંદોની શારીરીક કે મનને લગતી કેળવણી કરતાં તેમની અંતઃકરણની કેળવણીપર તેઓ ખાસ ધ્યાન આપતા હતા. બચ્ચાંઓને તેઓ ડુલ સાથે સરખાવતા, અને તેમને કોઈ પણ જાતની સજા કરવાની વિરૂધ્ધ હતા. તેમનો સઘળો ધાક માત્ર તેમની નજર અને અવાજમાં હતો. રાત્રે નોકરીએથી આવ્યા બાદ તેઓ પોતાના બુઝર્ગ માયજી આગળ બેસતા, અને અમે સઘળાં આનુબાનુ જોઈતો બેસતાં, એટલે અમારી અંતઃકરણની કેળવણી શરૂ થતી. સાધારણ વાતચીતનાં રૂપમાં પ્રમાણીકપણાંનો, ધર્મીપણાંનો, દયાનો, જે બોધ અમને મળતો, તેની અસર અમારાં કુમળાં મગજ ઉપર બરોબર થતી. ૧૮૮૬માં તેઓ થિઓસોફીકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયા, અને વેજીટેરીયન થયા, તે વખતે મારી ઉંમર માત્ર નવ વર્ષની હતી. પણ તે વખતે સોસાયટીની સભાઓમાં મને પોતાની સાથે લઈ જતા હતા, કે જે વખતે સોસાયટીનું મથક કોટનાં મેદાનની બાજુએ આવેલાં એક મકાનમાં હતું. અને તે ઉંમરે તેમનાં દયાનાં શિક્ષણે મારાં મનપર એવો છાપ બેસાડ્યો, કે મારાં માતાજી અને બપાઈજીની વિરૂધ્ધતાં છતાં હું મારી મરજીથી વેજીટેરીયન થયો. તે વખતે વેજીટેરીયનોની સામે ફટલી સખત વિરૂધ્ધતા હતી, તે પોતાના લખાણમાં એવજે જણાવ્યું છે. આવી

સખત વિરૂધતાની સામે તેટલી નાની ઉમરે ટકી રહેવાનું કામ મુશ્કેલ હતું, પણ મરહુમની જીંદગી દોરવાની રીત, મને રોજ મળતો બોધ અને કાંઈ અજબ જોવાં કુદરતી મકકમપણાંથી હું સઘળી વિરૂધતાની સામે ટકી રહ્યો.

મારી ૧૨-૧૩ વર્ષની વયથી મને તેવજો પોતાનાં લખાણોની નકલ ઉતારવા, પૃષ્ઠ વાંચવા વગેરેનાં કામમાં લેવા માંડ્યો, અને આ રીતે મારામાં વાંચજીનો શોખ ઉત્પન્ન થયો. ને વખતે મી. બ્રમનજી જી. મીસ્ત્રીનાં “રીપન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ” માંથી જાણીતું માસિક “ગુજ અજ્ઞાન” પ્રગટ થતું હતું. તેમાં “સન્યાસી” ના તખલ્લુસ હેઠળ તેમનાં ધણાં લખાણો પ્રગટ થતાં હતાં. પાછળથી “ગુજ અજ્ઞાન” માં જ થોડા સદા “ચેરાગ” ને નામે એક જીવન ભાગ તરીકે ચાલુ થયાં. આ “ચેરાગ” ની પહેલી શરૂઆત હતી. પણ તે બે ત્રણ વર્ષ ચાલુ રહી, ત્યાર પછી “ગુજ અજ્ઞાન” અંધ પડ્યું.

થોડા વખતનાં ગાળા પછી મરહુમ મી. બેરામજી મલખારીના જોડયા મી. નવરોજી મંચેરજી મોખેદજીની કસાયલી કલમે “રાહે રોશન” ચાલુ થયું, અને તે ત્રણ વર્ષ નીચું, તે અરસામાં મરહુમે તેમાં પુરતો હિસ્સો આપ્યો હતો. તે અંધ થવા પછી જરથોસ્ત્રીઓમાં આવાં એક ચોપાન્યાંની ખુટ હોવાનો એમનો ખ્યાલ દુર થયોજ નહીં, અને છેવટે તેવજો આ ચોપાન્યાંની સ્વતંત્ર રીતે પહેલ કીધી.

“ટાઇમ્સ ઓવ ઇન્ડિયા” ની નોકરી જવા પછી તેવજો જે સંકટો વેડ્યાં છે, તે સઘળાં સંકટો છતાં ચેરાગને ચાલુ રાખવામાં પોતે કેમ ટકી શક્યા, એ મારી પોતાની એક અજબખી છે.

સાધારણ માસિકો માટે લખવામાં આવતાં લખાણો પણ તેઓ એકી વખતે લખતા ન હતા. પણ તે છુટા છવાયા ફકરા રૂપે લખાતું. તેમાં છેકછાક અને વધધટ થતી, અને જ્યારે છેવટે તે નકલ ઉતારવા માટે મારા હાથમાં આવતું, ત્યારે તેમાંના સીલસીલાઅંધ વિચારોથી મારા મનપર બહુ અસર થતી. થીઓસોફીકલ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની જે વખતે મારી હાયકાત નહીં, તે વખતે તેમનાં લખાણોથી મને બહુ જ્ઞાન મળતું. તેમની નેમ પોતાના સઘળા ફિકરાઓને—ખસકે આખાં કુટુંબને પોતાનેજ પગલે ચાલતાં જોવાની હતી. આ નેમ સંપૂર્ણ રીતે પાર પડી નહીં. પણ મને ખચપણથી મજેલાં શિક્ષણો

મારી જીંદગી ઉપર થોડી અસર કીધી નથી. પ્રમાણીક જીંદગી, જાતી ભોગ, અને જ્ઞાનની ભુખ એ ત્રણ મૂખ્ય બાબતો માટેના એમના બોધ બુદ્ધાય તેવા નથી.

મરહુમની એક જાણવાબેગ કુદરતી બક્ષેસ ચીત્રકળા (drawing) ની હતી. ફોર્મિંગનો હુન્નર તેઓ કદી શીખ્યા ન હતા. પણ “ પારસી પંચ ” માં લખાણો કરતી વેળા રમુજ સ્કેચો ફેટલીકવાર તેવણુ તૈયાર કરતા, અને તે પછી આ શક્તિ એટલી ખીલી હતી કે એક ફોટોગ્રાફ ઉપરથી એક સાદા કાગળ ઉપર સાહીથી એવણુ આબેહુથ ને ચીતાર દોરી શકતા હતા. આ શક્તિ અશો જરથોસ્ત સાહેબનાં ચીત્રનો ખ્યાલ આર્ટિસ્ટને આપવા માટે કામ લાગી હતી. અને જે દેખાવ પોતે જોયો હતો તેનો એક “સ્કેચ” તૈયાર કરીને પહેલું ચીત્ર તેમણે આર્ટિસ્ટ પાસે કરાવ્યું હતું.

“ટાઇમ્સ”ની નોકરી દરમ્યાન ફરવું ફરવું, આસાપશ કે યુસાફરી તેવણુ જાણતા ન હતા. તે નોકરી તેમની જીંદગીને કચડનારી સખ્તમાં સખ્ત રગડ હતી. તે છોડ્યા પછી તેમની જીંદગીનો સફા ફેરવાયો, અને તેમની જીંદગી યુગ્મરવાની રીત જોવા, તેમની પાસે જ્ઞાન મેળવવા દેશાવરથી કાંઈક મીત્રોએ તેમને બોલાવવા માંડ્યા. થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં વાર્ષિક કન્વેન્શનો વખતે મુંબાઈથી જનારા પારસી સભાસદો “ નશ્તરવાનજીયા ” ને સાથે લઈ જવાની હક કરતા હતા. અને તેમની નાતવાનીને લીધે આ મીત્રો તેમને એટલાં સુખ સગવડ અને માવજતથી સાચરતા કે તેઓ પોતાની સંવળી જાનજો ભુલી જતા.

ગમે તેવી નવળી તખીયત છતાં પોતાની રોજની જીંદગી તેઓ કદી ચુકતા નહીં. તેમની હાજરી મારાં મકાનમાં એક જાતની જોવી અસર ઉત્પન્ન કરતી કે, જેનો ખ્યાલ માત્ર અનુભવીઓનેજ આવી શકે.

પોતાની જીંદગીના છેલ્લાં બે વર્ષ તેમનું શરીર માત્ર એક હાલ-ખીંજર હતું. અરધો દિવસ તાવથી ધુજતા તેવણુ ખીજાનામાં પસાર કરતા, અને બપોર પછી પોતાનો કાગળનો ખેતોક અને પેન લઈ ઇન્ક-ચેર પર બેસી તેવણુ કાંઈ લખાણુ કરતા યા ચેરાગ માટે નોંધ તૈયાર કરતા.

ચેરાગ માટે તેમને બહુ ચીંતા હતી, અને તે પોતાનાંજ કુટુંબમાં ચાલુ રહેલું જોવા તેઓ બહુ આતુર હતા. બાઈ ખુરશીદ આપુરજી

દાણુનાં અધિપતિપણું હેઠળ તે ગયું, તે અગાઉ મને તે સ્વાધીન કરવાની માંગણી થઇ, પણ તે વખતે સંજોગો અનુકુળ ન હોવાથી મારે તે ના પાડવી પડી. ભાઇ ખુરશીદ દાણુએ પોતાના અવસ્તા બાધાના અભ્યાસની મદદથી તેને બહુ દીપાવ્યું. પણ નોકરીની રોકાણોથી તેમને તે છોડવું પડ્યું. આ વખતે ચેરાંગ બંધ થવાને હતો. એકવાર ફરી મરહુમે મને તે માટે સુચવ્યું અને તે બંધ થાય તે જોવા હું રાજી ન હતો.

ચૈદ વર્ષની વયથી એક લખનાર અને ભાષણ કર્તા તરીકે બહાર પડવાને રસ્તો મને મરહુમે ફરી આપ્યો હતો અને વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો ખીજા અભ્યાસમાં ગાળવાથી ચેરાંગ ચલાવવાની મારી શક્તિ માટે મને ખતરો હતો. પણ મરહુમની જીંદગી મેં જોઇ છે, અને તેમની રાહબરી અને મદદ સાથે છેલ્લાં ચાર વર્ષ મેં મારાથી બનતું કર્યું છે. તેમને આથી સંતોષ થયો, અને અનેકવાર કહેતા રહ્યા કે, “જ્યાં સુધી એનો ખર્ચ પુગી વળે ત્યાં સુધી એ ચાલુ રાખજો. આપણાં કુટુંબમાં એ ચાલુ રહે એટલુંજ હું જોવા માગું છું.”

તેમનું છેલ્લું ઇંગ્લેન્ડ લખાણ, જે કમનસીબે અધુરું રહ્યું છે, અને જે ચેરાંગના આવતા અંકમાં પ્રગટ થશે, તે “જરથોસ્તી ધર્મ ત્રિશ્વ પારસી ધર્મ” (*Zoroastrianism versus Parsi-ism*)નાં વિચીત્ર મથાળાં હેઠળ લખાયું છે. આ લખાણવાંચતાં અફસોસ થાય છે કે તે પુરું કરવાને મરહુમ શક્તિવાન થયા નહીં. અને મારી ખાત્રી છે કે તે પ્રગટ થશે, ત્યારે વાંચનારાઓ એજ મત ઉપર આવશે.

ચેરાંગની “ચાલુ ચર્ચા” માં અવતી બાબદોના સંબંધમાં ધણીવાર એમ થતું, કે જે બાબદ ઉપર હું લખું તેજ બાબદ ઉપર તેમનું લખાણ મને વાંચરેયથી મળતું, અને તેમાંના વિચારો એકસરખા ઉતરવાથી તેવા ચર્ચાના પેરેઆફે બંનેના ભેગા વિચારો તરીકે પ્રગટ થતા. ચેરાંગ માટેની તેમની તિક્ષણ લાગણી જોતાં હું માનું છું કે તેમની ગેબી રાહબરી અને સુચના મને હરદમ મળતી રહેશે, અને મારી નબળી ફેરિશને સદા તેઓ ટકાવશે.

“Space cannot separate the father's watchful soul from the cradle of his first-born.”—*Zamonah*.

અ. ન. બી.

મહાન પેગામ્બર હજરત અશો જરથોસ્ત સાહેબની સખી.

[એક ખુલાસો.]

મારા સદ્ગુરુ અશો જરથુશ્ત્ર સાહેબની જે સખી ચંચાગ આંશીસ તરફથી બહાર પડેલી છે તે માટે કેટલીક તરફથી સવાલ કરવામાં આવે છે કે, તે મેં શા આધારે ઉપજાવી છે. કોઇ તેને કલ્પનાથી ઉપજાવેલી ધારે છે; કોઇક તેને પૈસો પેદા કરવા એક “ ઠગામ ” ધારે છે; પણ કોઇ તેને “ ભક્તિ ઉશ્કેરનારી ” માને છે. ખરી હકીકત શી છે તે અત્રે જણાવવાની રમ્મ લઈ છું.

સને ૧૮૮૬માં થીયોસોફીકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયા પછી મારે ધ્યાન યોગ વિદ્યા તરફ ખેંચાયું. આ ખુલ્લું વિદ્યાનું કેટલુંક અનુમાન રૂપ જ્ઞાન લીધા પછી, અને કેટલાક યોગીઓથી એ વિષે કેટલીક માહિતગારી મેળવ્યા પછી, તે ઉપર ધીમે ધીમે અમલ કરવા લાગ્યો. કોઇ વાર દીક્ષા (Initiation) પણ લેતો હતો, નેકે આ દીક્ષા કાંઇ ખરેખરી અંતર્દૃષ્ટિથી મલતી મિતોઇ દીક્ષા ન હતી. તેમના જે જે નિયમો અને કાનુનો મને સુગમ પડતા તે હું પાલનો, અને તે ઉપર અમલ કરતો હતો. આ સમયે વખત “ ધ્યાન ” (meditation) કરવાની રીત ચાલુ રાખી હતી; પણ કયા પ્રયોગથી શું પરિણામ આવે છે તે ઉપર મેં કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહીં હતું. ધ્યાન કરવા માટે કોઇ યોગી “ અનહદ ચક્ર ” (હૃદય) સુચવતો અને કોઇ “ બ્રહ્મરંધ્ર ” અથવા “ સહસ્રાર ” ચક્ર સુચવતો હતો, પણ મને તે વેળા જે ઠીક લાગતું તે ઉપર “ ધ્યાન ” કરવાની ક્રિયા ચાલતી હતી.

આ મુજબ કેટલોક વખત પસાર થયા પછી, એક રાત્રે અંતરમાં એક દેખાવ પ્રગટ થયો. મગજની પાછળનો ભાગ જેને શરીરવેતાઓ arbor vitae of cerebellum કહે છે તે તરફથી કાંઇ તોપના અવાજ જેવી ગર્જના સંભળાઇ. યાદ રાખવું કે આ અવાજ ગેબી હતો—તે માત્ર અનુભવ મેળવનારનેજ સંભળાય; બીજા કોઇ સાંભળી શકે નહિં.

આ પછી એક રોશની દેખાઈ, જેમાં એક તેજસ્વી તુરમંદ ખુલ્લું દમદમા ભરેલો ચેહેરો દેખાયો, જેના મોઝા ઉપર સોનેરી અને બીજા

હું આ રંગનાં અક્યપીત કારણે ફેલાયલાં હતાં, અને તેમાંથી — હું એહેરાનો ખુલ્લું દમામ વર્ણવી શકતો નથી ! તુરતજ આ “દર્શન”ના બિતરમાંથી એક શબ્દ નીકળ્યો, જે હું જાહેર કરી શકતો નથી, કારણ તેથી હામ અરપા થવાનો સંભવ રહે છે. માત્ર એટલુંજ કહીશ કે તે શબ્દ મારા પરમગુરુની ઓળખાણ કરાવનારો હતો. આ ક્રિયા માત્ર થોડી સેકન્ડની હતી; (તે દેખાવ તુરત અંધ પડી ગયો) પણ તેની ખુશનુમા અસર કેટલાક દિવસો સુધી મારાં શરીરને vibrant (ખુશાલીથી તરખોર) કરતી રહી હતી.

આ બેકિમતી અલેશ થવા છતાં, હજી મને યોગ વિષેનું પુરતું જ્ઞાન ન હોવાથી, મેં તે વેળાના મારા કેટલાક વડીલ બાધબંધોને તે વિષે ખુલાસો પુછ્યો, પણ મીં તુકારામ તાતિયા સિવાય સઘળા બાધ-ઓએ મને નાહિમ્મત કીધો, આપી, જોકે પેલી તરતીર મારાં હૃદય ઉપર કદી નહિ બૂસાય એવી રીતે ચોંટી બેઠી હતી તે છતાં મારે જે કરવું હતું તે કીધું નહિં, અને આમ કેટલોક વખત પસાર થઇ ગયો.

તે પછી હું થીયોસોફીકલ સોસાયટીનાં અંતર્દ્વારમાં દાખલ થયો અને તે આશ્રમનું કેટલુક ગુપ્ત શિક્ષણ મારા હાથમાં આવ્યું, જેમાં, જે ખરેખરા ગુરુનાં દર્શન યાચ તે શી નીશાણી હોય, તે વિષે અનુભવી સાથ મારા જોવામાં આવ્યું કે મને જે અનુભવ મળ્યો હતો તે કાંઈપણ શક સુબેહ વગર, મારા પરમગુરુનાં દર્શન હતાં ! માઠાં બાયગે ઉપહું શિક્ષણ મારી ઉપર મોકલ્યા પછી પૂજ્ય મેડેમ બ્લેવાટસ્કી ગુજરી ગયાં હતાં, તેથી મેં મારો અનુભવ પૂજ્ય મીગીસ એની એજેન્ટને કાળી જણાવ્યો, અને શું કરવું તે વિષે જાણવા માંગ્યું. આ માનવંત બાનુએ થોડાજ શબ્દોમાં મને નીચલી સલાહ આપી:—

London, Nov. 18, 1893.

Dear Sir and Brother,

You appear to have had a flash of clairvoyance and to have seen an Initiate of high grade [Zarathushtra]. Certainly keep the picture in mind, and if you are pure and loyal, and fix your thoughts on that picture with sincere devotion to the original, you will again succeed in seeing the Holy One.

Fraternally
Annie Besant.

જેમ જેમ વખત વેહેતો ગયો તેમ તેમ, એક બાબુથી જરથોસ્તી ભાવિક સેવકો જેઓ “ધ્યાન” કરવાનો મહાવેરો પાડતા હતા, તેઓ તરફથી ધ્યાન કરવા માટે પોતાના ગુરના ચિત્રની જર પડતી ગમ, અને બીજી બાબુથી ખુદ જરથોસ્તી કામમાં પણ પોતાના અશો રાહ-બરના સારાં ચિત્રની માંગણી થવા લાગી; કારણ કે એક સારાં ચિત્રની ગેરહાજરીમાં લોકો જેમ ગમે તેમ કદરૂપાં અને ન ઇજતાં ચિત્રો ઉપજવી આ મહાન નરના નામને જાત પરજાતમાં ખોટું લગાડતા હતા; અને જેઓને કાંઈ દુરદેશી હતી તેઓ તો અશો જીસસ કાઠસ્ત સાહેબના ચિત્રમાં સેહેજ ફેરફાર કરી તેને પોતાના પેગમ્બરની સખી માનીને તેની બાવના કરતા હતા.

- આ મામલો જોઈ કંટલાંક વર્ષોની મહેનત લઈ કંટલીક મુશ્કેલીથી માત્ર શમ્ષોનાં વર્ણન ઉપરથી કંટલાક પારસી આર્ટિસ્ટો પાસ એક બે ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં, પણ તેઓ મને સંતોષ આપી શક્યાં નહિ. એક ચિત્ર તૈયાર થયું તેની કથા જાણુવા જોગ છે. હોનોલુલુ (હવાઈ ટાપુ) વાળા મારા મિત્ર ડૉ. માર્કવેસ, જેઓએ “Human Aura” [“માનવી નુ ખોરેહ”] ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તેમનો ઇરાદો આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં સધળા પેગમ્બરો વગેરેનાં ખોરેહ આપવાનો હોવાથી તેઓએ મારી પાસ અશો જરથોસ્ત સાહેબની સખી માગી. જેથી મેં ઉપલી સખી એવી શરતે મોકલી આપી કે તેની થોડીક રંગીન નકલો મને મોકલી આપે. ઓછલ પેન્ટ સખી અહીંથી મોકલાવી, પણ પાંચ વર્ષ સુધી તેનો પતોજ નહિ મળવાથી બીજી સખી રંગાવાનો ઇરાવ કીધો, પણ તેટલાં તો આર્ટિસ્ટ બીચારાએ આપઘાત કરી પોતાનો અંત આણ્યો. આથી એક બીજા આર્ટિસ્ટને આ કામ સોંપ્યું, જેણે એક ચિત્ર “ક્રેયોન પેન” નુ બનાવ્યું, પણ તે મને સંતોષકારક લાગુ નહિ, અને આ આર્ટિસ્ટ પણ ગુજરી ગયા! આ પછી એક ત્રીજા જાણીતા આર્ટિસ્ટ મી. મચેરશાહ ફ. પીઠાવાળાને આ કામ સોંપ્યું, જેઓએ ફરી ફરીને કંટલીક કોશેશો કીધા પછી, કંટલાંક “કોમ્પીનેશન્સ” ની મદદથી એક ચિત્ર ઉપજાવ્યું, એટલામાં પહેલાં ચિત્રના સમાચાર ડૉ. માર્કવેસ તરફથી મળ્યા કે લાંબો વખત તે ચિત્ર ન્યુયોર્કના કર્ટમ હાઉસમાં ગેરવલ્લે રહ્યા પછી તે બગડેલી હાલતમાં તેમને મળ્યું છે, જે સુધરાવીને તેઓએ પોતાની ટેબલ સામે રાંચુ છે!

મી. મનચંરશાહવાળું ચિત્ર જે બહુ મુશ્કેલીથી ઉપજાવ્યું છે, કારણકે તેમના મન ઉપર મારા મનની છાપ આબેહુલ લઈ જવી અશક્ય હતું, તે પણ માત્ર અસલ દર્શનની અતી ઝાંખી અને ખ્યાલી નકલ છે, કારણકે જે કાંઈ મિતોષમાં હોય છે તે ખાકી કંતાન ઉપર કે ચોપડીના સફા ઉપર લાવી શકાયજ નહિ. તો પણ અહીં એક માત્ર કામચલાઉ કાશેશ કરવામાં આવી છે.

મીસીસ બેઝંટ સાથની ખાનગી વાતચીત દરમ્યાન એક વાર તેઓએ મને જણાવ્યું હતું કે તેમને પણ અશી જરથોસ્ત સાહેબે દેખાવ આપ્યો હતો, તેથી તાલો મેળવવા આ ચિત્ર મેં તેમની પાસ એક કરાવવા, અને કાંઈ ખામી હોય તો સુધારવાની સુચના કરવા, વાજબી ધાયું. તેઓ ઇંગ્લાંડ પધારવા મુંબઈ આવનાર હતાં, પણ અહીં માત્ર બે ત્રણ કલાક મળે અને તેમના વખત ઉપર દયાણુ પુજળ હોવાથી મેં તેમને કલ્યાણીના સ્ટેશન ઉપર મળવા ઠરાવ કીધો. તે પ્રમાણે ત્યાં જઈ તેમને મેં આ ચિત્ર બતાવ્યું. દસેક મીનીટ એક ચિત્રે જોયા પછી તેઓ બોલ્યાં:-

“It's fair, It's fair.”

આથી વધારે સત્તાધારી ખાત્રી આપણુ મેળવી શકતા નથી. વળી આ સખીની બીજી નકલો જ્યારે તૈયાર થઈ ત્યારે તેમાંની થોડીક નકલો એક મિત્ર ઉપર મોકલવાથી તેઓએ લખ્યું (જાનેવારી ૧૯૦૮) કે- “તમોએ મોકલેલાં જરથોસ્ત સાહેબનાં પાંચ ચિત્રો પોઢતાં હતાં. એમાંથી એક મારે ખરચે ફ્રેમ કરાવી E.S.T. રૂમમાં [ખનારસ] મારે હાથેજ ટાંગ્યું છે. મીસીસ બેઝંટ ચિત્ર જોઈ ખુશી થયાં છે અને કહેવા લાગ્યાં કે, ‘મેં જોયું હતું તેના કરતાં આ ચિત્ર વધુ સારું છે,’ આ ઉપરથી જણાશે કે આ સખી મીસીસ બેઝંટ એકથી વધુ વાર પસંદ કીધી છે; એટલુંજ નહિ, અસલ ચિત્ર બે વાર ઇંગ્લાંડ જઈ આવ્યા પછી ફેટલાંક વર્ષ થયાં તે અડ્યારમાં પૂણ્યસ્થાન (Shrine) માં બીજા અશો મહાત્માઓનાં મુખારક ચિત્રો સાથે ખીરાજે છે-[પુન્ય છે.]-કે જ્યાં બીજી ગમે તેવી સખી દાખલ થઈ શકતી નથી.

આ સખી ઉપરથી પેહેલાં તો ફોટોગ્રાફ લઈ તેની નકલો ઉપજાવી ફેટલાંક ભાઈઓને ખાનગીમાં ધ્યાન કરવા માટે આપી હતી, પણ તે વાત બહાર આવવાથી જાહેરમાં મારી ઉપર “હાઠ”તું તોહોમત મુકાયું, જે ખોટું ઠરાવવાને જાહેરમાં ઘોંઘાટ કરવો વાજબી નહિ લાગવાથી આશરે બે હજાર નકલો બાળી નાંખી કે તેમાંની કોઈ નકલ કોઈના હાથમાં જાય નહિ!

પણ એક સત્તાવાર છબીની માંગણી કોમમાં ચાલુજ રહી હતી. જેઓએ અસલ ચિત્ર જોયું હતું તેઓનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો, કારણકે જેમ જેમ જંહેરમાં ચર્ચા વધતી ગઈ તેમ તેમ માંગણી પણ ચાલુ રહી, અને કેટલાક બાવિક સેવકો સારી સખીની ગેરહાજરીમાં ગમે તેની “ભક્તિ” કરવા લાગ્યા. મારો વિચાર હવે કાંઈ કરવું તે સારજ કરવું એવો હોવાથી રંગીન નકલો કરી મંગાવવાનો હતો; પણ તેમ કરતાં નાણાની મોટી રકમ જોઈએ. મી. પેશોતન ડી. પાવરીના એક ખાતુ (મિત્રને થપલાં દર્શન ઉપરથી જ્યારે તેમનાં જોવામાં આમાંની એક નકલ આવી ત્યારે તેઓ એટલાં ખુશી થઈ ગયાં કે મી. પાવરીએ એક મોટી રકમ કાઢી આપી; અસલ ચિત્ર ઇંગ્લાંડ મોકલ્યું; તેની ત્રણ ચાર રંગીન આવૃત્તિઓ મળી અશરે છ હજાર નકલો બહાર પડી; જેમાંની કેટલીક નકલો હિંદુ, ક્રીશ્ચીયન, બુદ્ધિસ્ટ, ઇસલામ વગેરે ભાઈઓના ભક્તિ કરવાનાં પુણ્ય સ્થાનો માં તેમના પોતાના “પેગમ્બરો” ભેગાં આરાધાય છે.

મી. સી. ડમ્લ્યુ. લેડબીટર સને ૧૮૯૯ના ફેબ્રુવારી મહીનાનાં “થીયોસોફીકલ રીવ્યુ” માં ન ધારેલી અંતર્દષ્ટિ માટે જે ખુલાસો કરે છે તે આ બાબત ઉપર કાંઈ રોશની ફેકે છે:—

“*Unintentional Clairvoyance.* Under this heading we may group together all those cases in which visions of some event which is taking place at a distance are seen quite unexpectedly and without any kind of preparation. There are people who are subject to such visions, while there are many others to whom such a thing will happen only *once in a life time*. The visions are of all kinds and of all degrees of completeness, and apparently may be produced by various causes. Sometimes the reason of the vision is obvious; and the matter of the *gravest importance*; and other times no reason at all is discoverable, and the events shown seem of the most trivial nature. Sometimes these glimpses of the super-physical faculty come as waking visions, and sometimes they manifest *during sleep* as vivid or oft-repeated dreams. In this latter case the subject employed is perhaps usually of the kind assigned to our fourth sub-division of *clairvoyance*.”

in space, for the sleeping man often travels in his astral body to some spot with which his affections or interests are closely connected, and simply watches what takes place there; in the former it seems probable that the second type of clairvoyance, by means of the astral current, is called into requisition. But in this case the current or tube is formed quite unconsciously, and is often the automatic result of a strong thought or emotion projected from one end or the other—either from the seer or the person who is seen.”

“(૩) ન ધારેલી અંતર્દષ્ટિ:—આ મથાળાં તળે આપણે પેલા સધળા દાખલાઓ એકઠા લઘુશું કે જેઓમાં કાંઈ દુર દરાજ બનતો બનાવ તદન વડી રાખ્યા વગર અને કાંઈ પણ જાતની તૈયારી કરી રાખ્યા વગર દેખાય છે. કેટલાંક લોકો એવાં પણ છે કે જેઓ આવાં દર્શનોને લાયક હોય એ, જ્યારે ધણુંક લોકો વળી પોતાની જીંદગીમાં એવું દર્શન માત્ર એકજવાર જુએ છે. આ દર્શનો પૂર્ણતામાં સધળી જાતનાં અને સધળી ભાતનાં હોય છે, અને દેખેતી રીતે તરેહવાર સબોથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. કેટલીકવાર એવાં દર્શનોનાં કારણો ખુલાં હોય છે અને તેને લગતી બાબત ગંભીર અગત્ય ધરાવતી હોય, અને વળી બીજી વાર કોઈ પણ કારણ શોધી શકાતું નથી, અને જે બનાવો દેખાયા હોય તે દમવગરના હોય છે. કેટલીક વાર રહાની શક્તિના આ ચમકારાઓનાં જગૃત હાલતમાં દર્શન થાય છે. અને કેટલીકવાર તેઓ ઉંઘમાં અથવા વારે વારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા સ્વપ્ના રૂપે પ્રગટ થાય છે. આ છેલ્લી બાબતમાં જે નજર અથવા દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે કદાચ હંમેશાં આકાશમાં જોવાની દૃષ્ટિના ચોથા ઉપવર્ગમાં આવેલી દૃષ્ટિની જાતની હોય છે, કારણકે ઉંઘતો માણસ વારેવાર સુક્ષ્મ શરીરમાં તેના ચાહ અથવા લાભ જ્યાં મજબુત સમાયલો હોય તેવી જગ્યામાં મુસાફરી કરે છે, અને ત્યાં થું બને છે તે માત્ર નિહાળે છે; પણ આગલા દાખલા માં તો બીજી જાતની અંતર્દષ્ટિને અંબલ પ્રવાહની મારફતે આમંત્રણ કરવામાં આવે એ બતવા જોગ છે. પણ આ દાખલામાં પેલા [જોવાનો] પ્રવાહ અથવા નળી તદન અજાણપણે બને છે અને વારેવાર તે એક અથવા બીજે છોડી બહાર પાડેલા એક મજબુત વિચાર અથવા લાગણીનું પરિણામ હોય છે—જે યા તો તે જોનાર [ચેલા] તરફથી યા તો જે દર્શન આપે તે [ગુરૂ] તરફથી હોય.”

[* ઉપલી સહમજમાં ધ્યાન ખેંચતાં મેં કેટલાંક શબ્દો છટાલીક કીધા છે.]

મારા મિત્ર બાપ નશરવાનજી મંનચેરજી દેસાઇનો આશરે ૪૦૦ માઇલથી આવેલો નીચલો પત્ર આ સખીના સંબંધમાં જાણવા જોગ છે:-

ધણીયપુર, તા. ૨૩મી મે ૧૯૦૪

“મેહેરખાન સલામત વહાલા બાપજી નોશરવાનજી-

“...અશો જરથોસ્ત સાહેબની સખી મલી છે. તમે બાપની કેટલી બધી ભક્તિ! કેટલી બધી રંજ લઇને એ નીપજવી છે! તમેએ મને લગભગ એવુંજ ચિત્ર ઍલ્બલ ઉપર દેખાડ્યું હતું; ફરક માત્ર તેમાં એટલોજ હતો કે જ્યારે તમે ઍલ્બલ ઉપર મને તે ચિત્ર દેખાડ્યું ત્યારે તે ચિત્ર સામને હાથમાં ધરતાં ચિત્રનો ફેસ [મેહેરો] સેહેજ ડાખા હાથ તરફ ઢળેલો દેખાતો હતો જ્યારે આ ચિત્રનો ફેસ સેહેજ જમણા હાથ ઉપર ઢળેલો છે!*

“કાંઈ પણ સહરાગત વગર કહેવાઈ શકાય કે અત્યાર સુધીમાં મારાં જોયલાં અશો જરથોસ્ત સાહેબનાં ચિત્રોમાં આ ઘણું સુંદર છે, યાને કે reality [ખરાપણું] તરફ વધારે છે, કારણ કે આ ચિત્રનો Face [ચહેરો] કાંઈજ નહીંતર એક Persian type [ધરાની મૂદા] નો ખુદ્દો જણાઈ આવે છે. ઘણીએક તરેહવાર સખીઓમાં બેલી નાખે તોખી કોઈ કહી શકે કે આ કોઈ જરથોસ્તી દસ્તુર છે અથવા તો ધરાની મહાપુરુષ છે. તમારા માત્ર શબ્દોનાં વર્ણનથી પણ આટલી બધી originality [અસલીયાત] કેમ આવી હશે એ પણ એક miracle [મોજ્જે] જ છે. કાંય નહીં તે અશો સાહેબનો પોતાનો અથવા તેમના કોઈ શાગેઈનો એ કામમાં હાથ હોય યાને પેન્ટર અથવા ફોટોગ્રાફરને suggestion [સૂચના] કીધી હોય? કાંઈખી હોય પણ તમારી જેહે-મતથી કાંઈ પણ નીપજ્યું છે, અને તેને માટે ઘણો હરખ થાય છે. આવી બતંગ હાલત છતાં તમે આવું આવું કામ કરો છો યાને “પાતાલમાં પાણી ચલાવો છો” તેની મુસીબતો અને રંજનો ખ્યાલખી તમેજ જાણો.

“ઇશ્વર તમેને સહાય થાઓ! આમીન!

લા. તાબેદાર બાપ તમારો;

“નોશરનો આહ બર્યો નમસ્કાર,”

---

* એલ્બલ પદાર્થ “મિનાઇ પાણી” હોવાથી જેમ પાણીમાં પ્રતિબિંબ ઉત્પન્ન દેખાય છે તેમ એ બુવન ઉપર પણ બાહ્યો ઉત્પન્ન દેખાય છે.

ભક્ષાની ભક્ષી યાદમાં.

મહેરમાન સાધુજી મારદેશ્વર,

પુણ્ય મહાત્મા નશરવાનજી ૬૦ ખીલીમોરીયા મુજરી મહાત્મા મહા
ખેદકારક સમાચાર મળી તા. ૧૭મીના જામે જમશેદમાં મેં જાંચ્યા છે.

દુનીયાઇ નજરે ખેદ થાય છે, ત્યારે આત્મીક નજરે આનંદ થાય
છે. કેમકે મરહુમ મહાત્મા ધણું વરસોની શારીરિક પીડા તથા બેચેની
સહન કર્યા પછી હવે હજારો વરસો સુધી ઉંચામાં ઉંચા સ્વર્ગનું
મુખ લોગવવાને સ્થુલ શરીરનાં કેદખાનામાંથી છુટા થયા છે, અને
તેથી તેઓ સાહેબ માણસ જાત તેમજ જનાવરોની ધણી વધારે સંગીન
સેવાઓ અણુદીઠ દુનીયામાંથી કરવાને શક્તીવાન થશે.

સ્થુલ શરીરમાં તેઓ સાહેબ કેટલા બધા દુખી હતા તે સંજ્ઞાથી
તેઓ સાહેબે મને કેટલાક પત્રો લખેલા છે, અને ખીજી રીતે પણ તેઓ
સાહેબની આર્થિક સ્થિતિ તથા મુશકેલીનો મને જાતી જનુભવ છે.
મહા ડયાળુ જીવાત્માઓને એકજ જાંડગીમાં અગાઉની ધણી જાંડ-
ગીઓનાં ખરાબ કર્મોનાં માઠાં પરીણામો કર્મ ફેવતાઓ ભોગવાવી
લે છે, તેવા એક નસીબદાર જીવાત્મા આપના પુણ્ય પીતાશ્રી હતા.

તેઓ સાહેબે પ્રસીદ્ધ કરેલું તથા આપે ચાલુ રાખેલું ચેસ્ટ
માણસ જાત માટે સ્વર્ગને લોભીઓ કહેવાવાને દરેક રીતે લાયક છે.
અને તે મહાપવીત્ર માસીક મારફતે મરહુમ સાહેબ તેમજ આપ માણસ
જાત ઉપર ધણો મોટો ઉપકાર કરે છે, અને સેંકડો કુટુંબોમાં
ફીરેશતાઇ જાંડગી ગુજારવાની હિલટ ફેલાવે છે, તે માટે તમામ
કોમોના હિંદીઓ તરફથી આજે હું આપના પુણ્ય પીતાશ્રી તેમજ
આપનો જાહેર રીતે ઉપકાર માનું છું.

આપના પુણ્ય પીતાશ્રી મહાત્મા કહેવાવાને દરેક રીતે લાયક છે,
અને જે તમામ કોમના હિંદીઓને ભવિષ્યમાં તા. ૧૫ મી આગસ્ટ
તેઓ સાહેબની જયંતી તરીકે પાળશે, તે પવીત્ર દિવસે ખાસ કરીને
તેઓ સાહેબની ફીરેશતાઇ જાંડગીનો ખ્યાલ કરીને તેમની માફક
જગત સેવા કરવાનો ઠરાવ કરશે તો તેથી મારા દેશબંધુઓ તમા જાહેનો
પોતાની એક ધણી પવીત્ર ફરજ બજાવશે એમ હું માનું છું.

ચેરાગનાં વાંચનારાં દરેક બહેન તથા દરેક બાપ પુત્ર્ય મરહુમ
મહાત્મા શ્રી નસરવાનજીની પેઠે શીરસ્તાઇ અંદગી ગુજરવાનો ઠરાવ કરીને
હેવટે હિંચામાં હિંચા સ્વર્ગનું મુખ હાલશે વરસો મુધી લોગવ-
વાને હકદાર થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

જુનાગઢ,
તા. ૨૦-૮-૧૯૨૨ }

આપનો સેવક

લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ

‘ચેરાગ’ જ્ઞાત મંડળનો પુનરી.

“Who has not felt that the sharpness of extreme grief cuts and grinds away many of those strongest bonds of infirmity and doubt which bind down the souls of men to the cabined darkness of the hour; and that from the cloud and thunderstorm often swoops the Olympian eagle that can ravish us aloft.” —*Zanoni*.

“Even if infirmity creep upon age, the mind still triumphs over the mortal clay and in the quiet hermitage, among books, and from thoughts, keeps the great wheel within everlastingly in motion.”

—*The Pilgrims of the Rhine*. (Lord Lytton.)

“Peace, peace! he is not dead, he doth not sleep—
He hath awakened from the dream of life—
’Tis we who, lost in stormy visions, keep
With phantoms an unprofitable strife.”

—*Shelley*.

“Patience! It is labor itself that is the great purifier of the mind, and by degrees the secrets will grow upon thyself as thy mind becomes riper to receive them.” —*Zanoni*.

ન. ફ. બી.

“છાડ ન મત એકેલા યહાં ઇસ ફના મુકામમે.”

મીનોઇ રહેબરની અનુપમ હૈયાતીનો ઝાંખો ખ્યાલ બરખા કરનાર તેવજુ ઇંચેઇંચ જરથોસ્તી હતા. હમારા આપીકા મનહબની મીનોઇ પ્રાદતાને તેની અસલી ટાંચે પુગાડવાની પહેલ કરનાર તેવજુ પોતાના પેગંબરના સાચ્યા યજમાન અને ખરાં અંતકરણના મનદયરની હતા. એક ચુસ્ત થીઆસોશીસ્ત તરીકે હમારા મીનોઇ વારસાનું વીલ તેવજે વાંચી તેનો ખારીક અબ્યાસ કીધો હતો. તેવજુ એક સુરી હતા, તેવજુ એક ફકીર હતા, તેવજુ એક નાતવાન તખીઅત વગરના યોગી હતા. ફુન્યાની સુકી લીલી જોઇ ચુકેલા તેવજુ મારા ઝખફ મીત્રની હૈયાતીની તકલીફો જો વીગતવારે રળુ કરે તો તેવજુના કાંઇક સાચ્યા મીત્રોની આંખોમાં પણ બીનાસ આવજે. એક ખાલેસ, ખોદા અને પોતાના પેગંબરના નોકર તરીકે આજે જરથોસ્તીના માર્ગમાં જે નડતલો, અડચણો અને ઝખુન ફટકાઓ તેવજુ પર ઝુજ્યાં છે, તેનો ખ્યાલ વટીક મારા જવા ભક્ષાં યકીનના તેવજુના નાદાન દોસ્તને ધુળવાને પુરતો છે. મોતના કારી ઝખમોએ તેવજુને છોડ્યા નથી અને તેજે મંજિલી વહાલીમાં વહાલી ચીજો અર્પણ કરી ચુકા હતા. પૈસા વગરની તંગીમાં પણ પોતાનું યકીન એવું મક્કમ રાખનાર તેવજુ હતા, કે હાલતે ગરીબ છતાં અંતકરણે એક ખાલેસ દીલના સખી તેવજુ હતા. ખાકી શરીરની તરેહવાર ખામીઓ તેવજુને નાતવાન બનાવી ચુકી હતી, પણ કમતાકાત છતાં તેવજે પોતાના ખાકી શરીરને છેલ્લી ધડી સધી કામ કરવું રાખ્યું હતું.

“જોલવાડ ગલી”ના અમારા ઝખફ ચેરાગ અધીપતીના દોસ્તો(?) હવે “મલખાર હીલ” ઝોશીસમાંથી ગાલો બાંડવાનું જુલે તો સારું કાંઇ રાહના જુલેલાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના દીનદારોને ચેરાગે ઝાંખું અજવાલું આપ્યું છે. કાંઇક જીંદગીના બીકટ સવાલોના ગુંચવાડાને એ મારા “બહેદીન” અધીપતી દોસ્તે તોડ્યા છે. હમારા પવીત્ર પેગંબરની પેલી તસ્વીર આ જખફ યજમાને પોતાની ઝોશીસમાંથી જે પ્રખટ કરી છે, તે આજે કાંઇક ધાર્મિક અને યકીનવાલા જીગરના ધરોમાં એક મીનોઇ બંદગીનું સાધન છે. મીનોઇ હમારા તે રહેબરને તુરી ચેહેરા જે એ તસ્વીરમાં પ્રકાશે છે, તે જોઇએ તો કહીત હો, યા ખરો હો, પણ તેની રોજીંદી યાદ અને દર્શને મને ઘણી કીમતી પસોની મળેલ અખાડી છે.

(એક મારા મીત્રે મને એક વખતે ધણી અજાયબ જેવી વાત કહી હતી. બરમાની રાજધાનીમાં એક જરથોસ્તી બેરાદરની દીકરીનો એ તસવીર પર મીનોદ પ્યાર બેઠેલો હતો. જે વખતે તેણી વાત કરતી ત્યારે રોજ કહેતી કે “મારું મોત ત્યારે સમજવું કે જ્યારે આ અશી રહેબરની તસવીર પોતાની મેલે નીચે તુટી પડે અને ભાંગી જાય.” એક દીવસે એતે-દાકથી તસવીર આપોઆપ નીચે પડીને તુટી ગઈ. થઈ ગઈ અને તેજ દીવસે તે દેકરી પણ કોઈ ઓચીંતી ખીમારીથી ગુજરી ગઈ. આ કદાચ ધણી ઓચીંતો પમાડનારી વાત વાંચકોને લાગશે પણ જે વખતે લોડ કીમ્બર કુખી ગયા, તેની એક અવાડયાં આગમ્ય તેવજુના ફ્રાઇંગ રમમાં ટાંગેલું British Shield તેના વાવટાઓ સાથે નીચે એકાએક તુટી પડ્યું. આ બાબેની આગાહી પેલા જાણીતા (Palmist “Cheiro”) એ ધણી મહીના આગલ કીધેલી હતી કે જ્યારેખી એ shield જમીનપર એકાએક તુટી પડશે ત્યારે ઇંગ્લંડનો એક ધરખમ અને બલવંત નર ઓચીંતો મરશે.) એજ તસવીરનાં દર્શનો મેં એવા એવા એક વખતના નાસ્તીકોના બંદગીના ઓરડામાં કીધેલાં છે, કે જેઓની પોતાના ધર્મ તરફની ઓચીંતી વલણે મને અજાયબ કીધી છે. ગાજાના પવીત્ર કલા-મોતી શરદ આ બહેદીન મારા દોસ્તે જે યકીનથી કીધી છે, તેને વાંચવી અને એક ખરાં અંતકરણની બંદગી કરવી બરોબર છે અને પેલું ચેરાગ ચોપાન્યું આ મારા ઝંખ દોસ્તે કેવા બાપીકા પ્યારથી ઉછાળ્યું છે કેવા ભોજો આપ્યા છે, કેવા તાના અને ટપલા ખમ્યા છે, કેવી હાડમારીઓ ઉઠાવી છે, અને આજે મરે, કાલે મરે, એવા કાંઈક “ધરટલા” ઓમાંથી પણ તેને હવા પાછને તટાર કીધું છે. આ ચેરાગ એ મારા ઝંખ દોસ્ત કોમ માટે એક વારસો છોડી જાય છે, કે જેણે સેંકડોનાં ડામાડેલ જીવનમાં આત્મ બરપા કીધી છે, જેણે કાંઈક જીવનસાચીના માર્ગને પ્રકાશમંદ બનાવ્યો છે, જેણે હીંદુસ્તાનના દુસ્સરાબ ખુનામાં પણ પોતાને પ્રવાસ કીધો છે. થું સંજોગો વચ્ચે ચેરાગનું નામ તેમણે શોધ્યું હતું કે એકલે હાથે, જાતી ભોજે, નાતવાતી ફાલત છતાં તેમાં થી પુરીને તેને પોતાની આ દુન્યાની આખેરની પેલો તક જલતો જોવાને નસીબવંત બન્યા છે.

મોત માટે એ મારા દોસ્ત તૈયાર હતા, દુન્યાના કોઈપણ કાલેસા માટે તેવજુ ધડાયેલા હતા, અને એક જીવનસાચી માર્ગમાં જે અને જેવલા

હાદેસા નખાવા જોઈએ તે સર્વ આ મારા દોસ્તે અનુભવ્યા છે, ટાળ્યા છે અને છતાંથી તેથી બહુતર તકલીફમાંજ તેવણુ હતા.

ન. ૬. બી. એક સામ્રાજ્યો દોસ્ત, એક યકીનદાર જરથોસ્તી, એક ધાર્મિક થીઓસોફીસ્ટ અને હાદેસાનો મારેસો આ દુન્યાનો મુસાફર હતો. “બ્લેવેટરફી લોન્”ના તે દીવસો હું આજે યાદ કરું છું, કે જ્યારે કોમનો પેસો શણગાર મરહુમ ખ. ૬. કામા અને આ મારા ઝઘડુ દોસ્ત ધર્મના ખારીક વ્યાખ્યાનો પર શીલસુશી અને ધર્મની રોશનીમાં ખાયસ કરતા હતા. હું તે વરસોને યાદ કરું છું કે જ્યારે શેરાગના પાનાંઓપર પોતાની અભ્યાસી કલમ ચલાવવાને કાંઈક મારા વીલ્વાન મીત્રો હરીફાઈ કરતા હતા. તે વખતનું શેરાગ તે કોમનો ધાર્મિક આવાજ હતું અને તે આજેથી ચાલુ છે. કોમની આજની ગયલી ગુજરેલી હાલતપર અફસોસનું આસું નાંખીને ગમની થુંક આ મારા મીત્ર ગલતા હતા. કારણકે શેરાગનો પ્રકાશ તે કયાં સુધી અનદીઠ તકેદારી નાલાયકો માટે કરે. આ મારા મીત્રના ગુજરવા સાથે પારસી થીઓસોફીસ્ટોની ઝઘડુ સાંકલમાંની છેલ્લી કડી ખરી પડેલી હું સમજું છું. એક થીઓસોફીસ્ટ તરીકે જે અમર યકીનથી પોતાની કોમના તરેહવાર હુમલાઓ છતાં એ મંડલને એવણુ છેલ્લે સુધી ચીટકી રહ્યા છે, તેની નોંધ જરૂર રાખવી જોઈએ. બધાં મારા ધાર્મિક અને અભ્યાસી મીત્રો એક વખતે “બ્લેવેટરફી લોન્”ના તખ્તોને પોતાના ખારીક અભ્યાસથી ધુળવતા હતા, તેઓ ખણુ એક પછી એક છોડીને આજે તદ્દન અલગ થયા છે. જ્યારે આ મારા મીત્ર અને તેવણુના બીજા “પુરાણા” મીત્રો મોતની બડી સુધી એક થીઓસોફીસ્ટ તરીકેજ આખેર થયા છે. એક ચીવટ અભ્યાસી તરીકે એવણુ પોતાની ઝઘડુ હિમર છતાં શેરાગમાં થી પુરતા હતા, અને તેથી બધાં ખારીક અભ્યાસનાં પરીણામ તરીકે વંચાતાં હતાં.

એક સાદાં મોતે તેવણુ ખલાસ થયા છે. જંગલના ખુણામાં દુન્યાની સૌરખજોરથી દુર એકંતમાં તેવણે વનવાસ કીધો હતો અને લાંબા ખતમ પણ થયા છે. સાધારણુ નજરે તો શેરાગનો એક માસુલી અધી-પત્તી તે કોમને માટે હોયો પણ સરખો અને ન હોયો. પણુ મલો. કોઈ તેવણુની પરવા કરશે નહીં. પણુ મારું નાકેસ માનવું તો એ છે કે ખરા ન. ૬. બી. મે જોયોએ પીછાન્યા છે, તેઓના દીલમાં આમસે કે કોમે એક સામ્રાજ્ય, પ્રમાણીક અને હિમતવાન દોસ્ત ગુમાવ્યો છે. હું

તેવણુને હમેશાં એક સુશી તરીકે માનવો હતો અને તે નામને તેવણુ તદ્દન લાયક હતા. દુન્યાની રચના, શારીરીક મજબૂતી, જાહેર માન અને દોડધામ એ સર્વથી માઇલ દુર તેવણુ ઉભેલા હતા. “નેઆન” નામના ઉર્દુ શાયરે પોતાની એક ગજલમાં એક સુશીને નીચલી સતરે બોલતો ચીતારેલો છે કે જો એ મારા ઝંખ મીત્રને તદ્દન બંધ બેસતી છે.

ઇશકને તરે કોહો ગમ સીરપર લીઆ જો હો સો હો,
અએશો નીશાં વ જુહાંગી છોડ દીઆ જો હો સો હો.
અકલકે મદરસેસે ઉઠ ઇશકે મકૈદમે આ,
જમે ફનાએ બેખુદી અબ તો પીઆ જો હો સો હો.
લાબકી આગ લગ ગઇ તન બદન સીલગ ઉઠા,
રખતે વો જુદા જનો તન કુઈ બચા જો હો સો હો.
મુજસે મરીજકુ તબીબ હાથ તુ અપના મત લગા,
મુજકુ ખોદાયે સોંપ દે બેહરે રજ જો હો સો હો.
હીજકી સબ મુસીબતે અરજ કી ઉસકે રૂખર,
નાજે અદાસે મુસકરા કહેને લગા જો હો સો હો.
હસતી કી હમ સરાએ મેં રાત કી રાત જો બૈઠ રહે,
મુખેહ અદમ હુઈ નમુદ ફેર તો ઉઠા જો હો સો હો.
પુછો ન મુજ ખરાબ સે ઇઆરો સલાહે કાર તુમ,
અપને તો અબ રહે નહી હોશ બન જો હો સો હો.
દુનીઆ કે નેકો બદસે કામ હમકુ નેઆન કુછ નહી,
આપ સે જો ગુજર ગયા ફેર ઉસે કયા જો હો સો હો.

સચ્ચાઇ માટે જ હૈયાતી ભોગવનારાઓ માટેનો બદલો આ દુન્યામાં નથી. અનદીઠ અકલીમના મીનોઇ મદદગારો એવાઓને ખોલ્લે દીલે બગલગીરી કરવા મીનોઇ મુકામે ઇંતેજાર ઉભેલા છે અને અહીંયાં આ મારો ઝંખ નાતવાન દોસ્ત ધીમે ધીમે પોતાના કદમ ઠેરવતો ઠેરવતો તે મુકામે પુગે છે. ન. ફ. ખી. તારૂં ખીન્તું નામ સાદાઇ હતું. તું એ મીનોઇ ગુણુને ઇંચે ઇંચે લાયક હતો,

મીનોઇ મુકામ તારૂં રહેલાણુ હોજો ! મીનોઇ અબ્યાસતું શેશન એકાંત જીવન તારી મજબૂત હોજો ! અને તે અનદીઠ મુલકમાંથી હમારી કામના અંધેર કારોબાર તરફ તું નજર જ્યારે કરે, તારે ક્યાનો એક કતરો ફેંકજે ! કામ તારા જેવા ગરીબ, સંતોષી અને અબ્યાસી જીજ્ઞાસુ વગર ખાલી છે. ખોદા અને તારા પેંગબરનો તને મીનોઇ હવાલો !

EMANUEL.

મરહુમ નોશીરવાનજી ફરામજી ખીલી મોરીયા.

ભલા મિત્રની ભલી યાદમાં.

લખનાર—બરશેદજી જ. બ. વાહડીયા.

“One who never turned his back,
but marched breast forward,
Never doubted, clouds would break
Never dreamed, though right were worsted,
wrong would triumph
Held we fall to rise, are baffled to fight better,
Sleep to wake.”

Browning.

મંગલવાર તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૨ ના દિવસે આ ગેતીની ફાની દુનિયામાંથી એક એવો એકમાર્ગી જરથોસ્તી જીવ અમર દુનિયામાં દાખલ થવા અહીંની રંજ ભરી મુસાફરીથી ફારેગ થઈ મઝદાની મીનોષ રોશની માટે તલબ કરતો આકાશી લુવન કપર વિદાય થયો છે, કે જે જરથોસ્તી જીવનની મોષદાયક જીંદગીએ ધણાક જીવોને આભારી કર્યા છે. આભારી પોતાની મોટાછથી નહિ, આભારી કંઈ પોતાના પૈસાના જોરથી નહિ, પણ ધણાકોને આભારી કર્યા છે પોતાની નમનતાથી ભરી આલથી, આભારી કર્યા છે પોતાના એકમ અને જ્ઞાનના જોરથી. અતીશય ગરીબ અવસ્થામાં જન્મી, ગર ગામડેની ટુંક કેળવણી લઈ, આપ બળથી ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજ ભાષાઓનો પુરો અભ્યાસ કરી પોતાની જીંદગી ગમે એવી ગરીબીમાં પણ “વિદ્યા દેવી” ને અર્પણ કરવી એ યોગ્યોના જ નસીબમાં હોય છે, અને તેવાં ગણત્રીના ગણાય એટલાં યોગ્યોમાં ભલી યાદના આપણા મરહુમ મિત્ર નોશીરવાન હતા. આખી સીતેર વરસની જીંદગી એઓએ એવી તો રંગડમાં કાઢી હતી કે કુટુંબ કપીલાનું જે છેવટ લગીનું સંપૂર્ણ સુખ, તે જોકે કમનસીબે તેવણુ ભોગવતા નહિ હતા, છતાં ગરીબીમાં પણ અતીશય આબરથી પોતે પોતાનું અને કુટુંબનું ગુજરાન કરતા હતા, અને પોતાનાં બચ્ચાંઓને કેળવવા અને દુનિયામાં દરેક રીતે લાયક થવા પોતાની જાતી જીંદગીનો મોષ એવણુ આપતા હતા. “પ્રીન્ટર” તરીકે ગરીબ નોકરીની શરૂઆત કરી એક વેળા સારી રીતે ધીકતાં “એરાગ” પ્રીટીંગ પ્રેસના એવણુ માલેક થયા હતા, અને

જાણીને જોવાથી કાંઈગીની આખેરી સુધી પોતાના અતી ખારાં ચોખા-યાં
 “ચેરાગ” માં અધીપતી તરીકે ધણાંક વરસો સુધી કલમનું નેર બંધાવ્યું
 હતું. એમની કલમનું નેર કંઈ વિશેષ હતું! તે નેટલું શીલસુશીભયું
 હતું, તેટલું કોષ કોષ વાર રમુજ ને કોષ કોષ વાર “ચટકા” લગાડનાર
 કે કોઈ કોષ વાર “ટકારા” મારનાર હતું. પણ તે સર્વ “ચટકા” કે
 “ટકારા” ની પાછળ એક નિર્દોષ નીખાલેસ હૃદયું તેવન ધરાવતા હતા,
 જે એવલુની અશો જરથોસ્ત તરફની શીદાગીરીનુંજ પરીણામ હતું.
 અચપણથીજ કંઈક લેખકની વલણ એવણ લઈ આવ્યા હતા, અને જવાન
 વયેથીજ ભારી બાંચનનો શોખ અને લખવાનું હેત એવનને હૃદયે હતું.
 છેક ૧૮૮૧માં “મજદયસ્ત અથવા જરથોસ્તી ધર્મ”, તેનું પડી ભાગવું”
 એવે નામનાં ચોખા-યાંથી લેખક તરીકે એવણ બાહર પડ્યા હતા, તે
 છેવટે પોતાની મોતની ધડી લગી કંઈ સેંકડો આટીકલો ગુજરાતીમાં
 તેમજ અંગ્રેજીમાં એવણે લખી કાઢી હતી, જે પોતાના પુખ્ત અભ્યાસનાં
 પરીણામ દાખલ ધીરજથી અને કુનેહથી એવણ બાહર પાડતા હતા. ૧૮૮૬
 માં તેવણ જાણીતી થીઓસોશીકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયા. અને તેના
 મંદિરમ રચાપકો મેડમ એચ. પી. બ્લાવાટસ્કી અને કર્નલ હેનરી સ્ટીલ
 ઓલકોટના એવણ અંગત અને જાની મીત્ર હતા, અને થીઓસોશી ઉપર
 એવણની શીદાગીરી અતીશય હતી, જે જરથોસ્તી દીન માટેની તેવણની
 આંસતેવારીથી કોઈ રીતે ઉતરતી ન હતી. મેં ઉપર કહ્યું તેમ એવણની
 કલમમાં જેમ “શીલસુશી”નું તત્વ હતું, તેમ વળી “રમુજ” ને નિર્દોષ
 ટાહુકા દુચકાનું તત્વ બી જાણ હતું, તે એટલાં સુધી કે આગલા સાલોમાં
 “પારસી પંચ” જેવાં રમુજ ચોખા-યાઓમાં કે “અી બોધ” જેવાં સંસારી
 ચોખા-યાઓમાં પણ તેઓ ચાલુ લખાણો કરતા હતા. “ગુલ અદ્વિશન”
 ચોખા-યાં સાથે ચેશગ નામના આગલા અંકોના ત્રણ વોલ્યુમો બાહર
 પડેલાં, તેમાં મોટે ભાગે થીઓસોશીનું અને જરથોસ્તી દીનનું જ્ઞાન એવણ
 જાહેર કરતા, અને ધાર્મિક “યજ્ઞદાં પરસ્ત” અઠવાડીક પત્રમાં કે માસીક
 “રહેરોશન” ચોખા-યાંમાં ધાર્મિક લખાણો એવણ દીપાવતા હતા. જરથોસ્તી
 મહજબને લગતાં કે થીઓસોશીને લગતાં ધણાંક લખાણો અને આટીકલો
 અત્રેના કે ઇંગ્લંડ, અને અમેરીકાના ચોખા-યાઓમાં એવણ છપાવતા અને
 “એડીટ” કરતા. મુંબઈની બ્લાવાટસ્કી લોજના ૧૮૮૬ માં એવણ સભાસદ
 થયલા અને તેજ લોજની એવી એવી સારી સેવાઓ કાઢેલી, કે ૧૯૧૬ માં

આ અદ્વૈત ભખનારની મહાશક્તિ જ્ઞાનમયી એવજીને એ પુસ્તકમાં લખના પહેલવહેલા “ઝોરોસ્ટ્રી લાઇફ મેમ્બર” તું અનુપમ માન મહેલું. અને થીઓસોફીકલ સોસાયટીના કહેવાતા આગેવાન સભાસદો જ્ઞાવાટરકી લોજમાંથી નીકળી જઇ અલગ થયલા ત્યારે આ વીરલા બીલીમેરીયા સત્યની લડત લડવા અંદર રહેલા અને આ ક્રમીની લીડીઓના ભખનારના ઘાડા સમાગમમાં આવી ધણીક રીતના ઉત્તમ બોધેથી “મોન” ને અને તેના વફાદાર સભાસદોને એવજી પોતાના યુજરોગ આશીર્વાદથી નવાજેલા. એમના ધરખમ ચાલુગાર પુસ્તકોમાં ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રગટ કીધેલું “Zoroastrianism in the Light of Theosophy” એવજીને અહીંના અને વિલાપતના વિદ્વાનોની વચ્ચે નામના કરાવી આપનાર પુસ્તક માલમ પડયું; જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જરથોસ્તી દીનને લગતાં ચાર પુસ્તકો નવજેત પોથી, જરથોસ્તી ફરજીયાત, જરથોસ્તી રાહબર, અને અશૌ જરથોસ્તનો પેગામ, એક સાચ્યા જરથોસ્તીની જીંદગીના ચાર મહાન તખ્તકાની યાદ આપતા ચાંબલાઓ મીસાલ આવતી ઓલાદને પુગાડી ગયલા દીની ખજના તરીકે કામ લાગશે. પછી સૌથી જયાદ પોતાના પ્યારા પેગામખરની છબી—અશૌ જરથોસ્ત સાહેબનું રંગીન ચીત્ર—એવજીની કલ્પના શકતીને જીવતો પુરાવો હતો, જેની અંદરના સુંદર રંગોનું મિશ્રણ એવજીના મન મગજે કાર્ય કરેલું જાહેરમાં પ્રગટ થયું હતું. ખુદા એવજીના મિતોઇ રહને શાંતી બક્ષે અને તે આસમાની જોહાનમાં તેઓનું “રવાન” આગળ અને આગળ વધી પોતાની “ફવષી”ની સાથે હમશરીક થઇ પરવરદેગારની સાથે “પેવદ” કરે, એજ અંદગી ખુદા આમીન કરે !

ગરૈયમાની નૌશીરવાનજી ફરામજ બીલીમેરીયા

(ચેરાગના અધીપતી)

સોહે પીયાકે મનકો ગાનેકી ઉપજ તાન,—રાહ.

નેક નૌશીરવાનજી ગયા રે ગરૈયમાન,

ચરાગ નેકીને લઇ; ખુદાઇ રાહ જગતને બતાવી,

ખરા બલા વિદવાન.—નેક નૌશીરવાન.

દીન અને દુનીયાની સારી,

ફરજ બજવી બહુજ ભારી;

વીદીયા છતાંએ નહિ અબીમાન,

ધમાનદાર ને ગુણવાન.—નેક નૌશીરવાન.

લી. સા. હા. ખારલાયા.

મરહુમ માં નશરવાનજી કરામત ખીલીમોચી.

તેમની સેવાઓની યાદ.

મી. એડીટર,

તમારી કટારોમાં બાઈ નશરવાનજી ખીલીમોચીયાના વાકરેય ગામ ખાતે થયેલાં મરણની તોંધ વાંચી જેઓ એ મરહુમને ઓળખતા હતા તેઓને એઓની બાહોશી તથા સેવાઓની યાદ આવી હશે. ઘણા એક વરસ થયાં ખીલીમોચીની નજદીકનાં એક ગામમાં એઓએ વસવાટ કરેલો હોવાથી હલમાં એમનું નામ જાહેરમાં આવતું નથી. પણ એ બાઈએ જરથોસ્તી ધર્મની જે સેવા બજાવી છે તે ભૂલી જવી જોઈતી નથી. મરહુમ મહસ્થ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆના છાપખાનામાં નોકરીએ હતા અને ત્યાર બાદ તેઓએ પોતાનું છાપખાનું કહાડ્યું હતું. જેઓ એમના સમાગમમાં આવ્યા હતા તેઓ ઉપર એઓની સાદાઈ તથા બાહોશીએ ઉંડી છાપ મારી હતી. જેને આપણે ફળવણી કહીએ છીએ, તેવી ફળવણી મરહુમે ઝાઝી લીધી ન હતી, છતાં જતી બાહોશી, બહોળું વાંચણ તથા ધાર્મિક વૃત્તિ વડે એઓ ધર્મના ગુણ ભાગ ઉપર ઘણી રોશની નાખી શકતા હતા—એક ચુસ્ત થીઓસોફીસ્ટ તરીકે તેઓ ધર્મના ઉંડાણમાં ઉતરી શક્યા હતા. અને તેની નજરે તેઓએ જરથોસ્તી ધર્મની શીલસુરી ઉપર ઘણી રોશની નાખી હતી. “જરથોસ્તીરાહબર” નામનું એમનું પુસ્તક આપણા ધર્મ અભ્યાસીઓ માટે ખરેખર એક ઉપયોગી પુસ્તક છે અને આપણા પાક મહજબની ઘણીએક બાબતોનો ખુલાસો તેમાંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ. “અશા જરથોસ્તનો પયગામ” નામની એમની બીજી કેતાબમાં ગાથા ઉપર એઓએ કાબેલત ભરી શરૂ કરી છે જે પણ વીચારવા જોગ બાબતો પુરી પાડે છે, એમની “નવજોત પોથી” બાબતો માટે સાદા સ્વપ્નમાં જણવાજોગ સમજ આપે છે અને વરસો સુધી ચલાવેલા એમનાં “ચેરાગ” ચોખ્ખામાં આપણા ધર્મ તથા નીતીની બાબતોને લગતું, ઘણું એક વાંચવા જેમ લખાણ આપણને એ બાઈ પુર પાડતા રહ્યા છે. “ચેરાગ”નાં પુસ્તકોમાં જાતજાતની ધાર્મિક બાબતો ઉપરનું સાચું વાંચન આપણને મળી શકે છે. આપણે આજ રાખીશું કે એમના દીકરા બાઈ અરહેશર

“ ચેરાગ ”ને નીભાવી રાખશે અને તે ચોપાન્યાની સેવાઓ આપણી કામને ધણું વરસો સુધી મળતી રહેશે. “ Zoroastrianism in the Light of Theosophy ” નામનાં ઇંગ્લેશ પુસ્તકમાં મરહુમ નશરવાનજી ખીલીમેરીયાએ અનેક લખનારાનાં લખાણોનો એક સારો તથા ઉપયોગી સંગ્રહ કર્યો છે જે પણ ધર્મ અભ્યાસીઓને આવકારદાયક લેખાવો જોઈએ છે. આવા એક ખંતીત્રા તથા બાહોશ લેખકનાં મરણથી આપણને ખરેખર એક ખોટ ગઇ છે અને તેમની મુંજે મોઢેની ધર્મ સેવાઓની યાદ એહસાનમંદી સાથે કરવાની આપણી ફરજ છે. ખુદતાલા એમનાં રહને ધણી શાંતી બક્ષે અને અશો શક્તીઓના આશીર્વાદ મીતોઈ જહાનમાં એ ભાઇને સદા પહોંચે !

—જામે જમશેદ.

લા. સેવક,

જહાંગીર જમશેદજી વીમાદલાલ.

હમને શોધી કાયા રે બેદ અંતરકા પાયા છ.

કુંગર ચડીયા દેખી મઢીયા^૧ જળહળ જ્યોત^૨ જગાયા રે ભાઇ,
ગુરુ અપનેકા ખોજ કીયા તમ અપના રૂપ દિખાયા.

હમને સફર કીયા તનમેં મીત્રે જા અલખ નિરંજનસેં.
પિંડ બ્રહ્માંડકા ફેાડકે સંતો આકાશ મારગ દોડરે ભાઇ,
આગે શીર એક દેખા મેદાન હમને ખુદમે ચોડે,

—હમને.

વહાં નખીકી^૩ મીજલસ દેખી હમે અદબસેં આયે રે ભાઇ,
સબી સદાખાં દેખે ઉસ જા નખીકા દર્શન પાયે.

—હમને.

ગુરુ બિના ગમ કબી ન પાવે તુગરા^૪ મૂઢ બિચારા રે ભાઇ,
જ્ઞાનીકા જબ સતગુરુ મીલાયા બેદ બતાયા સારા.

—અનવર.

મરહુમ શેઠ નશરવાનજી બીલીમોરીયા.

(લખનાર-ખરશેઠજી દાદાભાઈ દોરડી.)

પુજેરમ શેઠ નશરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીયા તે “ ચેરાગ ” ચોપાન્યાના માજી અધિપતી ૭૦ વરસની ઉમરે પોતાના વતન બીલીમોરામાં તારીખ ૧૫-૮-૨૨ને દીને અહુસ્તનશીન થયા છે. આ સમાચાર સાંભળી આપણને દલગીરી ઉપજે છે. મરનાર એક ચુસ્ત થીયોસોશીસ્ટ હતા. પારસી થીયોસોશીસ્ટોમાં તેવણુ સર્વથી જુના સભાસદ તેમજ તેઓમાં મજબુત સથંભ જેવા ગણાતા હતા. એમના મરણથી થીયોસોશીસ્ટોને મોટી ખોટ ગમ છે. મરનારની જીવાનીની કારકીર્દીની આપણને ઝાઝી ખબર નથી. જ્યારથી “ ચેરાગ ” ચોપાન્યું એવણુના અધીપતીપણા હેઠળ પ્રગટ થવા માડ્યું ત્યારથી આજ સુધી મરહુમ વીશે જાણીએ છીએ તે એજ કે મરહુમે જરથોસ્તી ધર્મનો થીયોસોશીને આધારે તેમજ બીજા ધર્મોની સાથ આજની આગળ વધેલી વીધા તેમજ શીલસુશીને આધારે ઉડો અભ્યાસ કરી અને તેને કીમતી લખાણો મારફતે બહાર પાડી આજની ઉધરતી પારસી કોમને એક સારા રસ્તા ઉપર ચાલતી કીધી છે. આ માટે મરહુમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

* * * * *
એવું કહેવામાં આવે છે કે થીયોસોશીકલ સોસાયટીવાળા મરહુમ માનવંત કર્નલ ઓલકટ મરહુમ કામાજીના એક મોટા મિત્ર હતા તેજ પ્રમાણે મરહુમ ન. ફ. બીલીમોરીઆબી હતા. જ્યારે મરહુમ કામાજી ધર્મને જડવાદ પાસાથી સમજાવતા હતા ત્યારે મરહુમ ન. ફ. બીલીમોરીઆએ થીયોસોશીનો અભ્યાસ કરી ધર્મને ચોક્કસ રીતે ઉકેલતાં શીખવ્યો કે જે આમણા બધા કરતાં કદાચ પહેલોજ હશે. મરહુમ નશરવાનજીએ અનેક ચોપડી ચોપાન્યાઓ બહાર પાડ્યાં છે, જે જરથોસ્તી ધર્મને લગતાં છે, તેમાં “ જરથોસ્તી રાહબર ” અને “ અશો જરથોસ્ત અને તેમનો પેગામ ” વાંચતાં દરેક જરથોસ્તી એક ઉંડી આભારની લાગણી દેખાડવા વીના રહેશે નહીં. કારણ કે તેમાં સીલસીલાબંધ અને કોમની વધતી જતી સચાણને પુગી વળતાર પુસ્તકની જે અત્યંત જરૂર હતી, તે આવા લખાણો મારફતે તેમજ ચેરાગ ચોપાન્યાં મારફતે પ્રગટ કરી પુરી પાડવામાં આવી છે. જો આ બે પુસ્તકો “ જરથોસ્તી રાહબર ” અને “ અશો જરથોસ્ત અને તેનો પેગામ ”ને અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરી બહાર

પાડવામાં આવે તો પશ્ચીમના અભ્યાસીઓને જરથોસ્તી ધર્મની શીલસુશી વીજેરે સમજવાને ઘણી સવળતાં થઈ પડે તેમાં તો કાંઈજ શક નથી.* મરહુમે છેલ્લા વખતમાંથી જમ્મી તેમજ નાતવાની છતાં મુજે મોટે કાંઈ બી પૈસા યા માન મેળવવાની આશા વગર તરેહવાર દુઃખો ખમી આ ચેરાગ ચોપાન્યું ચલાવ્યું હતું. કાંઈ સેંકડો જરથોસ્તીઓ પોતાના અજ્ઞાન પણા અને મીનોઈ અધિકારમાં અથડતા તેઓને આ “ચેરાગે” સત્ય શોધકના રસ્તામાં અજવાળું પાથરી આપ્યું છે. એવણુના જમ્મીને લીધે અધીપતીપણું બદલાયા પછીથી આ ચેરાગ ચોપાન્યું જરથોસ્તી ધર્મની કીમતી સેવા બજાવવામાં તેમજ ધર્મને લગતાં સંગીન લખાણો કરવામાં જરથોસ્તી આલમ સુનમુખ રજુ કરતું જાય છે તે માટે મરહુમ તેમજ તેવણ પછી એ ચોપાન્યું ચલાવનાર અધીપતી સાહેબનો આભાર માનીયે તેટલો થોડો છે. મરહુમ તરફથી જે છેલ્લી કીમતી ચોપડી બહાર પાડવામાં આવી છે તેનું નામ “અશો જરથોસ્ત અને તેનો પેગામ” છે. આ ચોપડીના લખાણુ માટે નવસારીની બગર અનજુમનને તાબેના નવા આતશબહેરામ સાહેબના મરહુમ વડા દસતુરજી સાહેબ મીનોચેહેરજી દસતુર જમાસપઆશાના તરફથી એક સરડીશીકેટ આપવામાં આવી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

“ગાથા જેવી કઠણ બાબત ઉપર હાલ સુધી કોઈએ પણ શરેહ પ્રીધી નથી. જે મુશકેલીવાળું કામ તમેો સાહેબે પહેલવહેલું ઉપાડી લઈ તે કામને ફતેહમંદી સાથે પાર ઉતાર્યું છે એમ કહેવામાં જરાએ સહરાગાત નથી. તમેો સાહેબ જેવા કલમકસે જરથોસ્તી ધર્મની સેવા બજાવતાં સખ્યામંધ ચોપડી ચોપાનયાંઆ હાલ સુધીમાં બહાર પાડયાં છે તેમાં આ છેલ્લી ચોપડી એક સણગાર સમાન ગણાશે. એ ચોપડી ધર્મ અભ્યાસીઓને અને ધર્મની શીલસુશી જાણવાની ખાહેશ કરનારાઓ બંનેને વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા જોગ છે. આવું કીમતી પુસ્તક તમેોએ બહાર પાડી કોમની અચ્છી સેવા બજાવી છે. આ શરેહ ફક્ત પહેલાજ ગાથા ઉપર થઈ છે, માટે આ અધુરી છે, અને દીબાચાની અંદર તમેો સાહેબ નાદરસ્તીને સખમે એ બાબત હમેશને માટે મુકી દીધેલી બહેર કરે છે તે દલગીર થવા જોગ છે.”

આ ઉપરથી આપણે જાણીશું કે મરહુમ નશરવાનજીએ પોતાની જીંદગીના કીમતી વરસોનો ભોગ કાંઈબી મેળવવાની આશા વગર જરથોસ્તી ધર્મની ઉતંતી કરવામાં તેમજ કોમમાં દીનઆધન તથા નીતીની કેળવણી વગેરેના પ્રચાર કરવા માટેજ આપ્યો છે. આ કમતરીન જેવા અજ્ઞાન અસખ્ય માણસોને પોતાના આ ઉમદા લખાણુથી જે રાક્ષની આપી છે તે માટે આ બલા નરની પવીત્ર યાદમાં આભારની લાગણી સાથે હવા યુગ્મરીશું કે તે પાક પરવરદેગાર એમના આત્માને શાંતી બક્ષે!

—જમ્મે જમ્મેશ.

* “અશો જરથોસ્ત અને તેમનો પેગામ” આ પુસ્તક શેઠ જમ-શેહજી એદલજી સક્લાતવાળાએ પોતાને ખરચે ઇંગ્લેંમાં પ્રગટ કરવાની ખાહેશ દેખાડવાથી તેનો ઇંગ્લેંજ વરજુમો તૈયાર કરવાનું કામ મેં હાથ ધર્યું છે.

—અધીપતિ, ચેરાગ.

માં નશરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીઆની જન્મ કુંડળી.

[મુખ્યમાં પ્રગટ થતાં “ભારતીય જ્યોતિષ ચંદ્રોદય” નામનાં જ્યોતિષને લગતાં માસીકના માલેક અને અધીપતિ પાંડત મણી-શંકર હરીશંકર જોશીએ મરહુમની જન્મ કુંડળી ઉપરથી સારાંશ લખી કુંડળીના ચીત્રોની નકલો ચેરાગ માટે મોકલી આપી છે, તે ઉપકાર સહિત સ્વિકારી અને રજુ કરીએ છીએ.—અધીપતિ, ચેરાગ.]

મીં નશરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીઆની જન્મ કુંડલી ઉપરથી યોગાયોગનું ફળ તપાસતાં કેટલુંક જણવાનું મલે છે, તે માટે તેનો સારાંશ નીચે આપવામાં આવેલો છે.

જન્મ તારીખ ૧ લી જુન ૧૮૫૨ ની રાત્રીના પાછલા ભાગમાં થએલો જેથી તાં ૨ જી પણ કઢી શકાય. જન્મ વખતે જે ગ્રહોની સ્થિતી છે તે સાથેની કુંડલીમાં આપવામાં આવેલી છે, તેમાં શનિ અને ચંદ્ર નીચ રાશિના થએલા છે. તેમાં પણ ચંદ્ર નવમાશમાંએ નીચ રાશિનો છે. અને શનિ નવમાશમાં ઉંચ રાશિનો છે; શુક વર્ગોત્તમી થએલો છે; ચલિતમાં મંગલ નીચ રાશિનો છે. જન્મ લગ્નશ અને અષ્ટમેશ મંગલ છે, અને દશમેશ અને લાભેશ શનિ નીચના લગ્નમાં છે; સુખસ્થાનના માલિક ચંદ્ર આઠમે (ખાડામાં) નીચના છે; રાહ ત્રીજા સ્થાનમાં ઉંચ રાશિના છે. કારક યોગ નથી, કેમદ્રુમયોગ નથી, તેમ ઉંચનો ગ્રહ રાહ સિવાય બીજો નથી, આ પ્રમાણે ગ્રહોના યોગાયોગ છે.

જન્મ થયા પાદ દશમા સ્થાનના માલિક શનિ નીચ રાશિના હોવાથી આપને માટે ખરાબ લેખાય. નીચ રાશિના ચંદ્રની સંપૂર્ણ નજર બીજો આવે જેથી કુટુંબને નિર્ધન કરી ગરીબાઈથી દુઃખી કરતા બને છે, પાંચમાં સ્થાને મંગલ ખેડેલો છે, ચંદ્ર નીચનો છે જેથી ફળવણી કાચી રહે વધારે અભ્યાસ થવા ન દે. શનિની મહાદશામાં ૧૫ વરસની ઉમરે ગુરૂની અંતર્દશા આવે છે તે ગુરૂ સાતમે આવેલો છે જેથી તે ઉમરે લગ્ન બને; દશમા સ્થાનના (પિતૃ સ્થાનના) માલિક શનિ નીચનો હોવાથી તેની મહાદશામાં મિત્રરૂપ રાહુની અંતર્દશા આવવાથી પિતાજીનું મરણ નીપજાવે. અને તેજ શનિ અભ્યાસ છોડાવી

ચેરાગ માસિક

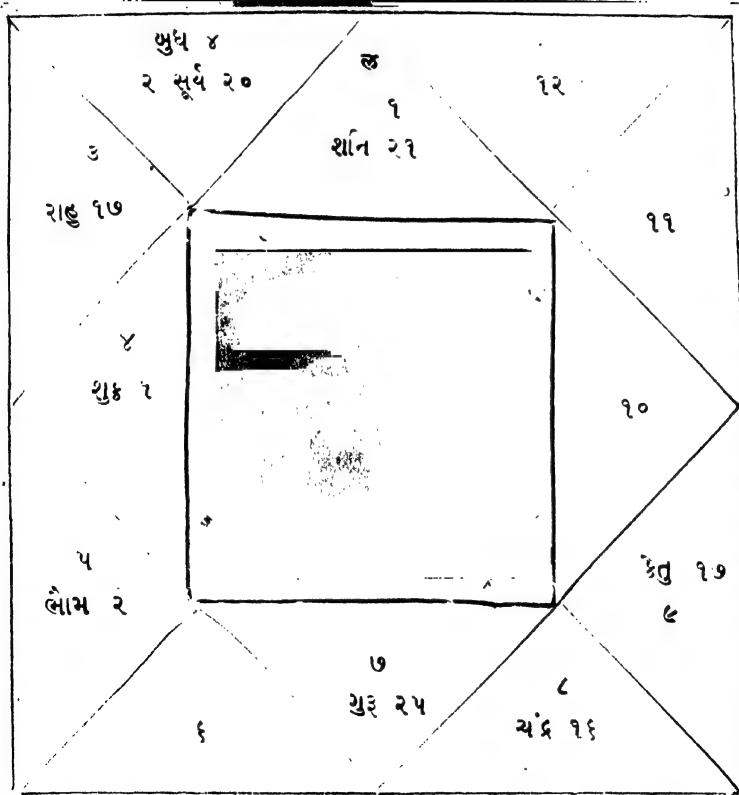
મરહુમ શેઠ નશરવાનજી ફરામજી બીલીભોરીઆ.

ચેરાગ માસિકના માજી અધિપતી.

પારસી રેજ ૯ મો આદર માહ ૯ મો આદર યજ્ઞેજરદી સને ૧૨૨૧
સંવત ૧૯૦૮ શકે ૧૭૭૪ જ્યેષ્ઠ માસે શુદ્ધ ૧૪ ઉપરાંત ૧૫ પૂર્ણિમા તિથે
ભોમ વાસરે અનુરાધા જન્મ નક્ષત્રે શ્રી ઇષ્ટ ઘડીકા પદ પલાનિ ઉપ સમયે જન્મ.

નિરયન.

જન્મ કુંડલી.

જન્મ-તા. ૨-૬-૧૮૫૨

અવસાન-તા. ૧૫-૮-૧૯૨૨.

(હાલ નવસારીમાં પ્રગટ થતા ચેરાગ માસિકના અધિપતી બાપ અરદેશરના પિતાજી)

પુરંદરે પાઠક પ્રીટીંગ પ્રેસ, મુંબઈ-૪.

આપનું સુખ બગાડી, સાધારણ નોકરીથી ગુજરાનની શરૂઆત કરાવે. દરેક રીતે શનીથી હેરાનગતી શરૂ થાય છે. વરસ ૩૪ ની નજીક જે વખતે ગુરૂની મહાદશામાં ચંદ્રની અંતર્દશા આવે છે તે વખતે મનને શુદ્ધ બનાવે છે અને તત્ત્વવિચારમાં જોડે છે, જેથી થીઓસોફીકલ સોસાયટીમાં જોડાવું થયું. જે વખતે ગુરૂની મહાદશા શરૂ થાય છે તે વખતથી એક બાહોશ લેખક તરીકે શરૂઆત કરવી અને બાહોર પડવું. કારણકે ગુરૂ નવમેશ થઇને ત્રીજા સ્થાનને સંપૂર્ણ નજરથી જુએ છે; ગુરૂ શરીર સ્થાનને સંપૂર્ણ દ્રષ્ટીથી જુએ છે જેથી વેજેટરીઅન તરીકે રહેવું; ધર્મમાં એકીન વધારે રાખવું, ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાં, ધર્મનું બધુવું અને પોતાની કામની સેવા કરવી, દરેક પ્રાણી માત્ર ઉપર દયાની નજરથી જોવું, સત્ય શોધન કરવું, ઉચ્ચ વિચારો ધરાવવા વિગેરે યોગો કરે છે; ગુરૂથી ચંદ્ર બીજો નીચ રાશીનો અને ચંદ્રથી ગુરૂ બારમા સ્થાનમાં છે તેમજ અગ્નીઆરમા સ્થાનનો માલિક શનિ નીચ રાશીનો છે, તેથી આર્થિક દશાથી નબળાઇ વધારે; પંચમેશ સૂર્ય બીજા સ્થાનમાં આવવાથી આત્મબલ (વીલપાવર) વધારનાર વિચાર શક્તિ ધરાવનાર અને લેખન શક્તિનો વધારો સારો કરે. રાહુ અને મંગલની મહાદશા અંતર્દશામાં, એટલે સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં ચેરાગ માસિકની શરૂઆત કરાવી; તેનું કારણ પાંચમા સ્થાનમાં મંગલ છે અને રાહુ ઉચ્ચનો થઇ ત્રીજો પરાક્રમમાં આવેલો છે તેથી ચોપાનીઆની શરૂઆત થઇ. અને શનિની અંતર્દશાનો યોગ થતાં પ્રેસના માલિક બન્યા, પરંતુ શુક્ર અને ચંદ્રની દશા અંતર્દશાનો યોગ ખરાબ અસર કરનારો શરૂ થવાથી પ્રેસનો વહિવટ બંધ કરવો પડ્યો, પંચમેશ સૂર્ય અને મંગલ પાંચમે રહેવાથી પ્રત્નોતું સુખ સારું બતાવ્યું. ચાહુ મહાદશા માર્કેશ શુક્રની અને માર્ક સ્થાનમાં ગુરૂ રહેલો હોવાથી શુક્રની મહાદશામાં ગુરૂની અંતર્દશાના યોગે તથા ત્રિશાંશ કુંડલીમાં લગ્નેશ અને અષ્ટમેશ શુક્ર થએલો અને ગુરૂ આઠમા (મરણના) સ્થાનમાં રહેલો હોવાથી શુક્ર ગુરૂનો યોગ અવસાન નીપજવનાર નીવડ્યો. *इतिशम्* પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે મહુમના આત્માને ચિરસ્થાયી શાંતી બક્ષો.

અધિશંકર હરિશંકર એશી

મોડા ભાવિક ઉદ્દગારો.

વકીલ સ્ટ્રીટ, સુરત, તા. ૧૮-૮-૨૨.

આપના પુન્ય પીતાજીના બહેનતનશીન થવાનાં માઠા સમાચાર ધણી દીલગીરી સાથે વાંચ્યા છેજી. દલગીરી એટલાજ માટે છે કે આ ખાકી શરીર આપણી ખાકી નજરથી હંમેશનું દુર થયું છે. પણ તેવો સાહેબનું ફરોહર કાંઈ આપણથી દુર નથી. તે તો જ્યારેખી યાદ કરીએ ત્યારે આપણી નજદીક છે, ને જે ખાકી શરીરમાં હતા તે વખત બહેતર કરે તેથી હવે આપણે માટે તેવો વધુ બહેતરી કરી શકે એવા સ્ટેજમાં ગયા છે. પણ દલગીરી એટલીજ છે કે આપણાં કર્મો એવાં છે કે આપણી રચુલ ચશ્મથી આપણે તેવોને જોઈ શકતા નથી. એવોએ પોતાની તમામ જીવગી ધર્મ અભ્યાસમાં તેમજ ધર્મના ઉપદેશમાં ગુન્નરી છે એટલે એવો પોતા સાથે એક મીનોષ ખળનો લઈ ગયા છે. હવે આપણી ફરજ એજ છે કે એવોના રહ માટે સારી દુવા ઇચ્છવી.

ડાશાભાઈ માણેકશા વકીલ.

નાનપુરા, સુરત, તા. ૧૮-૮-૨૨

એઓ શેઠને ઓળખવાનું મને માન મળ્યું નહિ હતું, પરંતુ ચેરાગ ચોપાનિઆનો હું ધણું વર્ષ થયાં વાંચનાર અને વખાણનાર છું અને તે ઉપરથી કહી શકું છું કે તેઓ સાહેબે લોકોનાં બધાં અર્થે પોતાની જીવગી ગાળીને લોકોને ધર્મ અને ફિલસૂફીનું જ્ઞાન આપીને પોતાના બેહુસ્તનો રસ્તો મોકળો કરીધો હતો.

પાક પરવરદેગાર તેઓના આત્માને. ગરોથમાન બેહુસ્તની રોશન જ્ઞાતી બક્ષે. એવા પરમાર્થી જરથોસ્તીઓ આજના જમાનામાં ધણાજ થોડા છે, કે જેઓએ પોતાનું જીવન આવું ઉચ્ચ ગાળ્યું હોય. મરહુમ ની નેક ચલવલ તો પેલી દુનિયામાંથી પણ ચાલુ રહેવાની આ દુનિયાના માનવીઓનાં સુખાર્થે.

ફકીરજી એલજી ભર્યા.

સુરત, તા. ૧૮-૮-૨૨

આપના બાવાજી નક્કરવાનજીના બેહસ્તનશીન થવાના સમાચાર વાંચી બહુ દિલગીર થયો છું. ધર્મ ઉપરની પોતાની અચળ શ્રદ્ધા અને હમકોમમાં તેવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાની ચાલુ અથાગ કારોક્ષ મરકુમ માટે ખરેખર માન ભરી હતી. તેનો બદલો ખુદ પાક ગુરોથમાન બેહસ્તમાં નક્કીજ આપશે. હાલતો કોમને મરકુમની ખોટ ગયલીજ ગણાશે. મરકુમ નાં રહને દાદર હોરમઝદ શાંતિ બક્ષે !

ધનજીશાહ મહેરવાનજી હાથીખાનાવાળા.

મુંબઈ, તા. ૧૭ ઓગસ્ટ ૧૯૨૨

એવણે પોતાની ગરીબાઈ છતાં ઘણો સ્વભોગ આપી આપણા જરથોસ્તી ધર્મની અને થીયોસોફીની ઘણી સારી સેવા બજાવી હતી અને ગજવે ગરીબ હતા પણ દેમાજે શાહ હતા. અને એક સાધુ જેવી બીન સ્વાર્થી જીંદગી ગુજરી પારસી કોમની મોહટી સેવા બજાવી પોતાના તૈયાર કરેલાં ગરોથમાન બેહસ્તમાં સીધારયા છે. ત્યાં દાદર હોરમઝદ એમના પવિત્ર આત્માને ઘણા લાંબા કાળ સુધી સુખ અને શાંતિ બક્ષે.

ફકીરજી રતનજી હાલવૈદ.

દેવલાલી, તા. ૨૭-૮-૨૨.

મરનાર જરથોસ્તી ધર્મના રક્ષક હતા. અને જરથોસ્તી ધર્મનો બોધ દરેક જરથોસ્તીઓને આપવાના હેતુથી પોતાની હઠયાતી સુધી સારી સેવા બજાવી છે. હાલના પ્રસંગે મરનારની હૈયાતીની ઘણી જરૂર હતી. પણ ખોદાના હુકમ આગલ માણસ જાત નાચાર છે.

પેશુતન રતનજી ફરમાજી કાપુ.

મેડોસ ગ્રીટ, કોટ, મુંબઈ, તા. ૧૮-૮-૨૨.

આ બનાવથી આપણી કોમે એક ખરો ધર્મી અને દીન સુસ્ત લખનાર ગુમાવ્યો છે. મરકુમની કલમમાં જે એક ચોક્કસ જાતનો ટચકો હતો, તે હું સદા બહુ ખુસી સાથે વખાણતો હતો, અને હંમેશાં એજોના

બખણો ઉમંગથી વાંચતો હતો. જે યોગક બખનારાઓ આપણી નાની કેમે પેદા દીધા છે તેઓમાં હું તમારા મરહુમ પીતાજીને એક ગણતો હતો ને જે સેવા તમારા પીતાજીએ મરીખ ખીસે પણ આપણી કામની બખલી છે તે હું સદા હેસાન સાથે યાદ કરીશ.

મરહુમે પોતાની ફરજ બજા લાવી આ જીંદગીનો ફેરો સફલ કર્યો છે એટલું જ નહીં પણ પોતાના આત્માને વધુ ઉંચે દરજ્જે લઈ જઈ હવે પછીની જીંદગી માટે વધુ લાયક બન્યા છે; ખુદા મરહુમનાં રહને શાંતી બક્ષે અને તમે બાપ એઓએ ચાલુ કરેલું નેક કામ આગલ વધારો એવી દુઆ છે.

હા. પે. પાંચા.

મુંબઈ, તા. ૧૮મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૨.

એવોના બહેસ્ત મુકામ થવાથી તમારા શીરતું છત્ર ગયું છે, એટલું જ નહીં, પણ આત્મજ્ઞાનનો એક સેતારો અસ્ત પામ્યો છે ને વિધવાને એક મહાન ખોટ ગઈ છે. પરવર એમના રહને શાદ કરો. સરોશની પનાહ ને ઝરથુસત્રની પાસબાની એમના પર હમેશ હોજો. પોતાના ગુરૂ પર શીદ દીલોબનથી હતા અને તે માહ ગુરૂ એમને જરૂર પોતાની સફમાં લેસે. અને એમના ફરોહરને પોતાના સદાના પ્યાર ને પનાહમાં રાખશે. ખુદા એમને ગુરથમાન બહેસ્ત બક્ષે !

પીરોજશા રસ્તમજી વાચ્છા,

નં. ૩૪, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, તા. ૧૮-૮-૨૨.

મરહુમ ધણીજી ભલા અને નેકી ભરેલી પવિત્ર જીંદગી જોગવનારા હતા. સદા સમ્યાઈના ચાહનાર સાચ્યા જરથોસ્તી તરીકે જીંદગી ગુજારી હતી. એવા ભલા નરનાં મરણથી ભલી જીંદગી જોગવવાનું જ્ઞાન ફેલાવનાર તરીકે આ જમાનામાં ખોટ ગઈ છે. ખોદા મરહુમનાં અશો રહને ગુરથમાન બહેસ્તમાં શાંતી આપે અને એમનાં કુટુંબપર આવી પડેલી આફત ખમવાને ધીરજ તથા સહનશક્તી બક્ષે ! ખોદા તમેને તનદોરસ્તી ભરેલા સલામત રાખે અને મરહુમે ‘ચેરાગ’ મારફતે તે ભલી માનવીય-શની જરથોસ્તી દીનનાં ભેદો જનસમાજ સનમુખ રજુ કરી ભલી જીંદગી

ભોગવવા માટે જ રાશની ફેલાવવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું તે કામ તમોએ ચાલુ રાખ્યું છે તે તમારે માટે ઘણું જ માન બરેલું છે અને એ કામ સદા ચાલુ રાખવાને ખોદા તમોને ભાગ્યશાલી કરે. આમીન !

જ્યાં સુધી ‘ચેરાગ’નું કામ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી મરફુમ નજર-વાનજીની હૈયોતીજ ચાલુ છે એમજ તેના વાંચનારાઓને ખ્યાલ આપતું રહેશે.

મનચેરણ ૬. પીઠાવાલા.

મુ'બઈ તા. ૧૯-૮-૨૨.

આપણાં ધર્મ ઉપર ગુપ્ત જ્ઞાનની મદદથી રાશની નાંખવામાં એવણુનાં પુસ્તકો અને “ચેરાગ” ચોપાન્યાને જીવતું રાખવામાં જે મેહનત લીધી છે તે ખરેખર સ્તુતીપાત્ર છે. તે ઉપરાંત “જરથુષ્ઠર” સાહેબની સુદર તસ્વીરથી જોનારનાં જીગરમાં હમેશ એવણુની યાદ તાજી રહેશે એમ હું માનું છું. અમારી મુ'બઈની થીઓસોફીકલ સોસાયટીને છેલ્લાં કેટલાંક વરસો થયાં તેનાં નમુનેદાર સભાસદોના યાદયા જવામાં જે ખોટ પડે છે તેમાં જોકે હમેરા થયો છે તે છતાં અમારું માનવું છે કે ભવિષ્યમાં ચનારા ખોટા ફેરફારોમાં દાદર અહુરમઝદ એવણુને આગલ પડતી જગ્યા આપશેજ. છેવટે મારી પ્રાર્થના છે કે “ચેરાગ” ચોપાન્યાની કીર્તી ચાલુ રાખવાને પરવરદેગાર તમુને વધારે શક્તી આપે અને લાંબા વખત સુધી એ ચોપાન્યાને ચાલુ રાખવાનું તમુને કૌવત બક્ષે.

ખરજેરણ ઢાઢાલાઇ મેહતા.

ભરૂચ, તા. ૨૦-૮-૨૨.

એવોશ્રીની તારીફમાં લખવું એ સોના ઉપર ધોલ મઢાવ્યા ખરો ખર્ચ છેજી. એવોનાં જેવા ઉંચા ચારિત્રનાં પ્રભાણીક નિસ્વાર્થી વિશ્વાન અને પરોપકારી વૃત્તીના સદ્મહરથો દુન્યામાં ધણાજ થોડા લાખમાં એક યાને કાઉમાં ઠાકરા પ્રમાણે થોડાજ ધણાજ થોડા હશે અને થશેજી. પરમાત્મા એવોને મિતોષમાં ધણીજ સુખ શાંતિ આપશેજી.

માણુકબાઇ હોરમસણ ડામોરીઆ.

લાવનગર તા. ૨૩-૮-૨૨

તેઓ મુરખીની એક સાચા થીયોસોશીસ્ટ અને જરથોસ્તી કોમમાં એક ચુસ્ત જરથોસ્તી તરીકેની વર્ષોથી નિડર સેવા, સૌ માટે અનુકરણીય હતી. જરથોસ્તી ધર્મપર તેમણે જે કાંઈ પ્રકાશ પાડ્યો છે તેની બહે બીજા જરથોસ્તીઓ કદર ચાલુ સમયમાં નહિ જાણે, પણ તેવણની ધર્મ તરફની શીઘ્રગીરી અને તે માટે ઉઠાવેલી જહેમતની કદર પાક અશો જરથુસ્ત અચુક તેમને ત્યાં દર્શન આપી કરશે. અને હજી પણ તે શીરેસ્તાઈ આત્મા તેની મારફતે જરથોસ્તી કોમપર આશીરવાદ ફેલાવશે.

તેઓ મુરખીની અથાગ સાચી ભક્તિથી અશો જરથુસ્તના દર્શન તેમની જીંદગી દરમ્યાન થયેલાં એ આપણુ સૌ માટે, આખી કોમ માટે મમર થવા જેવું છે.

તેઓ મુરખીના પાક રહેને અમર શાંતિ હો એ પ્રાર્થના છે.

તેમની નેકી અશોઈ તરફ જોતાં ખાતરીથી કહું છું કે એવી પ્રાર્થનાની જરૂર રહેતી નથી.

ફરામજી ખરશીહજી.

લાવનગર, તા. ૨૩-૮-૨૨

જરથોસ્તી કોમના ખરા ખ્યેરખાદ ચુસ્ત સેવક તરીકે, તેવણના જરથોસ્તી ધર્મ જ્ઞાનથી ફેલાતા પ્રકાશની ખોટ-તેવણની ખોટ-હાલ ધ્રુવ પૂરી શકાય એ અસંભવીત છે. એટલી ખોટ જરથોસ્તી કોમને તેમના સીધાબ્યાથી અચુક છે. તેમની પાકીજગી અશોઈ જીંદગી જોતાં, તેમનું અધ્યાત્મિક જ્ઞાન જોતાં, તેઓ મુરખીના આશીરવાદ સિવાય કું અજ્ઞાન તાબેદાર બાલક શું કરી શકું? એટલુંજ કે તેમના પવિત્ર આશીરવાદો, તેમને સૌ ગમતા કાર્યો પર, તેમની કોમપર, તેમના શુભેચ્છકો પર હો ! અને તેમના પ્રેમ અને જ્ઞાનથી પોષાયલા માનીતા 'એશગ' મારફતે તેમની પ્રેરણા શક્તિ અધ્યાત્મિક જ્ઞાન, જરથોસ્તી ધર્મ સુધારણા, ફેલાતા રહે ! અને સૌ તેનો લાભ લેવા બાંધશાળી નીવડે !

પીલાંભાય ફરામજી.

નેસનલ કોલેજ, હાઈદ્રાબાદ-સીંધ, તા. ૨૧-૮-૨૨

આપના મુરખી બાવાજી નસરવાંનજના હક થવા વિશેની ખબર આજે સહવારે પોરત કાડં મારફતે જાણી દલગીર છું. તોખી ખરું જોતાં તો દલગીરીને બદલે ખુશાલી લાગવી જોઈએ કે મરહુમ સ્થૂલ શરીરની વરસોની ચાલુ ખીમારીમાંથી છુટા અને જે સાહેબોનાં કામ માટે તેવણે પોતાનું તન, મન અને ધન અર્પણ કર્યું હતું તેઓની નજદીક જલદી પહોંચશે. મારા ધારણ પ્રમાણે તો તેવણ બહુ જલદી પાછો જનમ ભેશે કે જેથી...નાં કામમાં તેવણની હયાતીમાં તેમજ તેવણના પાછા જવા પછી મદદ કરવાની તે મરહુમને લક મળે.

પેસ્તનજી પાવરી.

કલકત્તા, તા. ૨૦મી આગસ્ટ ૧૯૨૨.

તેવણ થોડાંજ દીવસ થયા આ સ્થૂલ જીવન પરથી ચાલી ગયા છે તે વાંચી મને તરેહવાર વિચારો આવ્યા છે. તમોએ એમની પાસે અમર્ગીનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે તે નજરે જોતાં એ બનાવમાં દલગીરીનું લગારે સ્થાન નથી. એક પુરાણું રોગીજી શરીર છુટી ગયું અને તે ભલો આત્મા પોતાના મોટા અશે ગુરૂની રૂબરૂમાં જે સાંતિ અને જે ખુશાલી અનુભવી રહ્યો હશે તેનો ખ્યાલ ફક્ત આત્મ જ્ઞાનીઓનેજ મળી શકે, આપણે એજ ઇચ્છીશું કે એમની એ સાંતિ ચીર સ્થાયી રહે અને હવે પછી ધણાક ઝલકતા જન્મો લઇને પોતાનું મહાન કાર્ય પુરું કરે. આ છેલ્લા જન્મમાં તો કર્મનું દેવું ધણુંક અદા કરી ચુક્યા છે, અને હવે એમનો રસ્તો વધારે સરળ થશે, તે બાબે શંકા નથી.

મારા માનવંત વડીલ તરફની મારી ઉપકારની લાગણીઓ હું દર્શાવીશ અને તેમને માટે ઇચ્છીશ જે—May light eternal shine upon him!

એરથ જાંહગીર તારાપોરવાળા.

બાલકા, તા. ૨૨-૮-૨૨

મરહુમે નિસ્વાર્થપરાયણતાથી પોતાની આખી જીંદગી ભેદમાં સદ્ગુણના ફેલાવાનાં ઉમદા કાર્યમાં પસાર કરી છે. આવા પ્રકારનું

ધાર્મિક સાદું જીવન પ્રજા સેવાના સનભાગે પસાર કરનારા થોડાજ હોય છે, તેમાં ખાસ કરી હાલના વખતમાં આપણી પારસી કોમમાં પોતાની આખી જીંદગી સેવાનાં કાર્યમાં અર્પણ કરનારાની સંખ્યા જુજ હોવાથી એમનાં મરણથી આપણી કોમને ખોટ પડેલી મણાશે. એમની માનવંત જંગા પુરવાને ખોદાતાલા આપને તંદુરસ્તી અને બળ બક્ષો અને મરહુમના આત્માને શાંતિ મળો. એમનું જીવન ચરીત્ર ખાસ એક આખા ચેરાગનાં અંકમાં આપશો.

હોરમસજી મહેરવાનજી.

અડીચાર, તા. ૦ ૨૧-૮-૧૯૨૨.

- ખીચરાંએ પૈસાની તંગી, દેહની નબળાઇ, સંસારની ખટપટ છતાં
- પારસી કોમની એવી સેવા બળવી છે કે આજ પછી ૨૫) વરસે પારસી કોમ એવણની કદર બુજશે. ખીચારાની બચપણથી પોતાને હાથે કળવણી લઇ આખી જીંદગી દલદેસરીમાં કાઢવા છતાં પારસી કોમની સેવા બળવી છે. એને માટે એવણની જેટલી તારીફ કરીએ એટલી એછી છે. મરનારના સંબંધમાં હું ૧૮૯૨માં જ્યારે બ્રહ્માવાતસ્કી લોજમાં આવ્યો ત્યારથી આવ્યો હતો ને તેની અગાઉ હું એવણના લખાણો ગુલઅફશાનમાં વાંચતો હતો. હું જ્યારથી એવણના સંબંધમાં આવ્યો હતો ત્યારથી આજ દીન સુધી હમારી મોહબત દીનપરદીન વધતી જતી હતી. એવા એક ભક્ષા ભાઇ ધરાવવા માટે હું ખરેખર મગફર હતો. એવા પારસી કોમમાં ફક્ત ૧૦) માયના પુત્રો જન્મે તો પારસી કોમનું કલ્યાણ થાય. પારસી કોમ ગમે એટલી સખાવત કરશે પણ એવણે જે રસ્તો બતાવ્યો છે તે અખત્યાર કરશે નહીં ત્યાં સુધી પારસી કોમનું દલદર રીઝવાનું નથી. મરનારનું ૩૬ હંમેશ શાંતીમાં રહેશે ને અશો સાહેબોના આશીરવાદ એવણપર હંમેશ કાયમ રહેશે.

કુ. ૨. જસાવાળા.

BLAVATSKY LODGE
THEOSOPHICAL SOCIETY

72, Apollo Street, Fort,

Bombay, September 14th 1922.

Ardeshir N. F. Bilimoria Esqr.,

Nawsari,

Dear Sir,

Touching upon the death of your revered father Mr. Nusherwanji F. Bilimoria who was one of the oldest members of this Lodge the Managing Committee have unanimously passed a Resolution in his memory a copy of which I have the honour to enclose herewith for your kind acceptance.

The Managing Committee offer their condolences in the sad bereavements of your family, which please convey to your mother and brothers.

By order of the Committee,

Yours faithfully,

K. J. B. Wadia,

Honr. Secretary.

Copy of the Resolution unanimously passed by the Managing Committee of The Blavatsky Lodge, Theosophical Society in their Meeting held on the 13th September 1922:-

"The Managing Committee of the Blavatsky Lodge record with regret the passing away of their esteemed Brother Mr. Nusserwanji Framji Bilimoria on the 15th August 1922 (Aged 70). He joined the Theosophical Society and this Lodge in 1886 and worked for its betterment in various ways. For many years he was an active Member of the Managing committee. His service as T. S. Lecturer and writer are WORTHY of RECORD. His innumerable articles in the "Theosophic Gleaner" which he

edited, as well as on Zoroastrian Topics in "Oherag" which he founded in 1900 and edited to propagate Theosophy and Zoroastrianism, and his Scholarly works on "જરોસ્ત્રી શાસ્ત્ર", "અશે જરોસ્ત્ર અને તેમને પેશામ" and especially "Zoroastrianism in the Light of Theosophy" are all worthy of note. He was a life long vegetarian and an Anti-Vivisectionist and as such fought for the rights of the dumb Animals & Creatures, by his lectures and leaflets. For all his services literary & Theosophical he was unanimously elected in 1916 the First Honorary Life member of the Lodge. In him the Lodge has lost a very old devout and Cultured Member. May his Soul rest in Eternal Peace and Light Perpetual Shine on him."

THE NATIONAL ANTI-VACCINATION LEAGUE.

25, DENISON HOUSE,

Westminster, September 7th, 1922.

A.N. Bilimoria, Esq.,

The Cherag Office, Dastur Cottage, Lunsikui,
Navsari, India.

Dear Sir,

The Editor of "The Vaccination Inquirer" asks me to thank you for your letter and to express his very deep regret at the death of your father who was such a devoted adherent of our cause.

With much sympathy,

Yours faithfully,

L. LOAT.

Secretary.

Bombay, 23rd Aug. 1922.

Although he has passed off peaceably from this world, he leaves after him a life of plain living & high thinking

& his late work in Cherag as living memoirs. May he rest in peace is my sincere prayer to Almighty.

Kaikhuro G. Mulla.

Theosophical Society, Benares City.

25-8-22.

I came to know yesterday through newspaper of the passing away of your revered father to a sphere where his spiritual aspirations will have full scope. In this incarnation he has paid off large installments of his Karmic debts. Notwithstanding the unfavourable circumstances by which he was surrounded he tried his utmost for his own religion and succeeded in bringing out its inner meaning. In this he was greatly helped by the new light he received through his deep study of Theosophical teaching. His monthly periodical "Cherag" has been a source of inspiration to the Parsi families living outside Bombay town in various cities in India. He has served his Masters faithfully. May their peace and blessings rest on him!

M. D. Panday.

Geneva

28-9-22

Last mail brought me the sad news of the death of your good father. He has died at an age, full 3 score and, ten still the loss is all on your side. In him you have lost a guide & philosopher & the Parsee Community a true scholar, a true zoroastrian & an wright, wise, and conscientious man of the world.

J. E. Saklatwala.

મુંબઈ, તા. ૨૪-૮-૨૨

“ ચેરાગ ” ના એઓ ખરેખર એક ‘ ચેરાગ ’ હતા, અને તેને જેમ પોતાના દીકરા તેમજ પોતાના હમદીનોનાં જીવનમાં હરદમ રાજન રાખવા માટે કૃતેહમંદી સહીત પ્રયાસ કર્યો હતો. એમના જેવી ખીનસ્વાર્થી જીવંતી ગુજરવાને આજના ઉધરતા લેખકોને પરવરદીગાર નેક તોશીઅત બલ્લે.

કેબશરો ડી. મુલ.

ઉટાકામંડ, નીલગીરી, તા. ૨૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૨

હું હીંમતથી કહી શકીશ કે એ બધા નરે આએ જીવંતીનો ફેરો ધણોજ તારીફ લાયક ને ઉમદા કામો કરી સફલ કીધા છે ને ધનદ અમેશાસપંદોની સંક્રમાં ધણો ઉંચો ને માનવંત દરજ્જે ભોગવશે એવું હું માનું છું. આપણુ ઇચ્છીશું કે એવનનાજ જેવા બધા ને ભાંખા આયુક્ષનાં સધલા થઇએ. મરહુમનાં રહને આરામ આહતાં હમો છીએ,

ફરીબુર્ક અને જરબાનું ટાટા.

શ્રીનગર, કાશમીર, ૨૨-૮-૨૨.

તે પાક પરવરદેગારનો જેટલોબી ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છેજ, કે તમો જેવા બનેલા બધા ને તાબેદાર બેટા મુરખી બાવાજીની બાબુએ ઉમા રહ્યા હતાજ ને મુરખીના છેદેલાં વરશોમાં એવોની ખીદમત કીધીજ. આએ બનાવ તમારાં ગખત બુલનદીની આગાહી છેજ એટલુંજ નહીં પણ તમારાં ફરજનદોબી તમારાં સદા તાબેદાર અને તમોને વફાદાર રહેશેજ.

બાવાના મરણથી હું ગમગીન નથીજ કારણુ તેવન તો માહરાં દીકરાં ને હું તેવનની આંખમાં રહું છુંજ અને તેમ તમો પોતેબી માનો છોજ.

મીનોચેહેર શા. રાઓ.

અ. નં. ૧૨ ૧૯૧૨-૨૩નો

બીલીમોરા, તા. ૨૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૨

મહેરબાન રોડજી અરદેશર નશરવાનજી બીલીમોરીઆ,

નવસારી.

જત જણાવવાનું કે આ લાયબ્રેરીની વાર્ષિક જનરલ સભા તા. ૨૦-૮-૨૨ને દીને બોલાવવામાં આવી હતી તેમાં મરહુમ નશરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીઆ કે જેવણ આ લાયબ્રેરીનાં એક ટ્રસ્ટી અને સ્થાપક હતા, તેવણ તા. ૧૫-૮-૨૨ ને દીને બહેસ્તનશીન થયા છે; તેવણનાં મરણ માટે આખી સભાની દલગીરી જાહેર કરવામાં આવી હતી. અને એ સભામાં નીચે મુજબ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો જે તમારી જાણ માટે લખી મોકલું છું:—

લાયબ્રેરીનાં એક ટ્રસ્ટી તથા સ્થાપક મી. નશરવાનજી ફરામજી બીલીમોરીઆ તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૨ના દિવસે બહેસ્તનશીન થયા છે તેથી આ ખાતાને મોટી ખોટ મઠ છે જેની નોંધ લેવી તથા આ દરખાસ્તની એક નકલ તેવણના વડા છોકરા ઉપર દીલાસા પત્ર સાથે મોકલી આપવી.

દરખાસ્ત:—મી. બરજોરજી નશરવાનજી મેંચુંસી.

ટેકા:—મી. ધનજીભાઈ શાપુરજી ટાટા.

સર્વાનુમતે.

ધનજીભાઈ શાપુરજી તાતા,

ઓનરરી સેક્રેટરી.

હેદ્રાબાદ, દખણ, તા. ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૨

જે કે એવન ૭૦) વરસની પાકટ ઉમરે ગુજર પામીયા છે, પણ મારા વીચાર પ્રમાણે આએ સીતેર વરસ ઉપરાંત બી બીજાં સીતેર વરસ જીવ્યા હોતે તો પણ એવનનું મરણ અકાલ કહેવાતે, કારણ કે આજે વરસો થયાં પારસી ટોળાની એવણે એવી એક સરસ ખીદમત બજાવી છે કે જેની જેટલી બી તારીફ કરીએ તેટલી થોડી છે. આજે ધર્મ સંબંધી લખાણ કરનારા ધણા છે પણ તે ફક્ત અવસતાના મીનીંગિંગ સમજાવે છે,

પણ વેદાંત અને બીજા ધર્મોનું અને ખસુસ કરીને થીયોસોફીનું કશું પણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી અને તેટલાં કારણસર આપણા ધર્મના સંબંધમાં શીલસુશી ભરેલી શેશની અને શીક્ષણ આપી શકતા નથી કે જે ખોટ તમારા મરહુમ પીતાજીએ પુરી પાડી હતી અને એમના ગુજરવાથી એ બાબતસર ઘણી નીરાશી લાગે છે.

થીયોસોફીકલ સોસાયટીએ એક ઘણાજ કીમતી મેમબર ખોયો છે.

હું અંતકરણથી ઇચ્છું છું કે એ મરનારના રૂઢને ગુરુમાન બેહેસ્તની શાંતી અક્ષે.

એડલજ ધનજીભાઈ.

હાંગકોંગ, તા. ૨૫-૮-૨૨

ખચીત ભાઈ, આપણા વચ્ચેથી એક અમુલ્ય આત્માનો ખાકી સંબંધ ખલાસ થયો છે. જેમ કીરતારની મરજી. આખી જરથોસ્તી કોમમાં આવાં રત્નો આપણને બીજાં હવે કોટલાં મલી શકશે? એવણુ મુરખ્ખીજી ખચીત આ ફેરો સફળ કરી ગયા છે. વહાલા ભાઈ, એવણુ સાથે અમોને છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં એટલી મોહબત બાંધી હતી જે તેનો ખ્યાલ બીજાને આવવો મુશ્કેલ છે. દિવસમાં અનેકવાર અમો એવણુને મોહબત સાથે યાદ કરતાં. બે વર્ષ પરની અમારી એવણુ સાથની ભત્તી મુલાકાતથી એવણે અમો પર કાંઈ અજબ અસર કીધી હતી. એવણુના અશો રૂઢને દાદાર અહોરમજદની સદા પનાહ હોજો ! શાંતિ.

દીનશાહ સો. પાંઉવાલા.

હેદ્રાબાદ, દખણ તા. ૨૧-૮-૨૨.

આપણી કોમમાં ખચીત એવા યોડાજ નરો હશે. એવણુ જે બોલતા હતા તેજ કરી બતાવતા હતા. મેં હમણાં સુધીમાં આગલાં સઘલાં ચેરાગ ચોપાન્યાં મેળવ્યાં છે તે ઘણાંજ હોશે તે વાંચું છું બલકે મને તેમાંથી મીતોઈ ખોરાક ઘણા જગ્યામાં મળે છે. એવણુ એક ખરા થીઓ-સોફીસ્ટ હતા અને મારી પક્કી ખાતરી છે કે એસત્રલ પ્લેનમાં જવા માટે સીધું એવણુનું રવાન બેહેસ્તમાંજ ગયું હશે. હવે ચેરાગનો બોલો

તમારી પર છે અને મને ખાતરી છે કે તમે પણ એવણે પગલે ચાલી ચેરાગને વધુ ઉપયોગી બનાવશો. એવણે આપણી કામની ધણી ઉપયોગી સેવા કરી છે; જે સમજે તેઓજ જાણે.

સોરાળ એ, રીપારટર.

અંકલેસર, તા. ૨૨-૬-૨૨.

મારી હમકોમને ધણી લાંબા કાળથી તેના માર્ગમા રોકાની ફેંકી મીનોષ માર્ગ તરફ દોરવાનાર એવા પવીત્ર અશો નર મરહુમ નશરવાનજી ફરામજીના ગુજરનસીન થવાની નોંધ લેતાં મારું મન આચકા ખાય છે.

મરહુમે ધર્મની ખીસવણી કરવામાં પોતાનું તન તાણી નાખી ભગભગ આપખી જીંદગી અર્પણ કરી. એવા અશો નરના રૂઢ ઉપર સદ હજાર આફિન હોજો અને તે આજે જે લુવન ઉપર હોય ત્યાં સુખી હોજો, એવી મારી ખરાં જીગરની દુવાઓ ખારે હકતાલા તે અશો નરને આમીન હોજો;

જેહાંગીરજી શહેરખાજી અંકલેસરીયા.

શ્રેયો હિ જ્ઞાન મમ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મ ફલત્યાંગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥

અભ્યાસના કરતાં જ્ઞાન વધારે સાફ છે, જ્ઞાનના કરતાં ધ્યાન વધારે સાફ છે, ધ્યાનના કરતાં કર્મનાં ફળ છોડી દેવાં એ વધારે સાફ છે, કર્મનાં ફળ છોડી દીધાં કે શાંતિ પાસેજ છે.—શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, ૧૨-૫૨

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्माणि ते स्थिताः ॥

જેવું મન એક સરખી રીતે રહેલું છે, તેણે અહીં દુન્યામાં સધળું જીતેલું છે. બ્રહ્મ ખામી વગરનો અને હંમેશા એકસરખોજ છે; તેથી એવા માણસો બ્રહ્મમાંજ રહેલા છે.—શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, ૫-૧૯

અશેા જરથોશ્તનું ચીત્ર.

—:૦૦૦:—

“ Many, the greatest, truths
Have been made known in visions or in dreams.”

Bailey.

“ ઘણી, મોટામાં મોટી સમ્યાઈઓ સ્વપ્ના અથવા ખાખની
હાલતમાં જાહેર કરવામાં આવે છે.”

—બેલી.

ઐરાગ ઝોરીસ તરફથી પ્રગટ થયેલું આ ચીત્ર કેવા સંજોગો
વચે ઉત્પન્ન થવા પામ્યું તે માટેનો ખોલાસો મરહુમ મી૦ નશરવાનજીની
કલમથી લખાયેલો આ સાથે પ્રગટ થયો છે. આ ચીત્રની ઉત્પત્તિ ભગ-
ભગ ત્રીસ વર્ષ ઉપર થઇ હતી. તે જાહેરમાં મુકાવાને પણ વર્ષો વહી
ગયાં છે. આ લાંબા અરસામાં આ ચીત્ર સામે કાંઈને કશો સવાલ ઉઠા-
વવાની જરૂર જણાઇ નહીં. તેનું કારણ કદાચ એમ પણ હોય કે તેવા
સવાલ ઉઠાવનારને યુવ કરવાની શક્તિ મરહુમની કલમમાં હતી. પણ
મરહુમ યુજર પામવા પછી, હજી તો તે ચીત્ર માટેનો સત્તાવાર ખોલાસો
પ્રેસમાં હતો, તેટલાંજ આપણા ત્રણ જાણીતા અવસ્તા અભ્યાસીઓએ
આ ચીત્ર માટે ચર્ચા જગાડવાની જરૂર વિચારી છે.

દસ્તુર માણેકજી ધાલા ધરાનથી અશેા જરથોશ્ત સાહેબનાં કોતર
કામનો ફોટોગ્રાફ લાભ્યા અને તેની સ્લાઇડ મેજ ક્લેન્ટર્ન મારફતે પોતાના
ભાષાણમાં જાહેર સન્મુખ મુકી. તે ઉપરથી ડૉ૦ જીવનજી જ૦ મોદીએ
મજબૂર કોતર કામવાળાં ચીત્રને ખરું ગણી તે પોતાનાં મકાનમાં રાખ-
વાનો જરથોસ્તીઓને આગ્રહ કર્યો, અને બીજાં ચીત્રો સામે ચેતવણી
આપી. આ ચેતવણીનો લાભ લઇ એક બીજા અભ્યાસી “ કયસરે
હિંદ ”માં ખુલ્લી રીતે નીચલી ચેતવણી આપવા બહાર પડ્યા છે:—

“ એક પારસી થીઓસોફીસ્ટ પોતે સવાસ્ના બામદાદમાં જાયલાં એક
સ્વપ્નાથી એક દાદીવાળું જરથોશ્ત સાહેબનું ઉચું મોં આસમાન તરફ કરી
જોતાં “ જરથ ” પાડ્યું છે. અને જે હાલ ધરધર અને કેટલીક અગીઆરી-
ઓમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે જરથોશ્ત સાહેબનું ચીત્ર નથી. ઘણી દલગી-
રીની વાત છે કે એ ચીત્ર હાલ ખરું જરથોશ્ત સાહેબનું હોય એમ ઘણાંઓ

માની તેવી રીતે તે પારસી કામમાં પસાર થઈ ગયું છે. પણ તેનો મનજીવ રીતે હવે અટકાવ થવો જોઈએ. એવા લેસાચ પીકચરો બહાર કાઢી રીતે મનમાનતી રીતે ફેલાવાં જોઈએ નહીં. ”

આ ચીત્રની સામે સવાલ ઉઠાવવામાં આવશે, એવી કશી વધી વગર, મરહુમે પોતાનાં જીવન ચરિત્રની સાથેજ એ ચીત્ર માટે લખી રાખેલા ખોલાસાને વધુ ખાત્રીપૂર્વક કરવાના ઇરાદાથી આ સંગ્રહમાં જગેજગ છુટા છવાયા ફકરાઓ મુકવા માટે તેની ચુંટણી કરતાં, મેં ભવિષ્યમાં એ ખોલાસા પછીની કોઈ સવાલ ઉઠાવે તેને મુજો જવાબ તૈયારજ મળે એવા ઇરાદાથી ચોક્કસ ફકરાઓ ચુંટી કાઢ્યા હતા, જે આ સંગ્રહમાં છુટા છવાયા પ્રગટ થયા છે. તેમાંના વધુ અગત્યના ફકરા એનો આ વિષયમાં ઉપયોગ કરવાની જરૂર જણાય છે.

આ ફકરાઓ મુખ્ય કરી ગાથાના, અનવર નામે ઇસ્લામી શાયરના, જાણીતા લેખક લોર્ડ લીટનના, પ્રખ્યાત સાયન્ડીસ્ટ સર ઓલીવર લોજના અને સેક્રારીયલના છે, કે જેઓ સામે થીઓસોફીસ્ટ હોવાનું આજ મુકી શકાય નહીં.

ઇરાનનાં ખંડેરોમાં અશો જરથોસ્ત સાહેબનું જે કાતરકામ મળે છે, અને જે વરસો અગાઉ સામાન્ય રીતે જરથોસ્તીઓનાં ઘરોમાં ચીત્ર રૂપે જોવામાં આવતું હતું, તે માટે ખુદ અવસ્તા અભ્યાસીઓમાં હજી મતફેર છે. એકવાર તેને “મીથ્ર”નાં ચીત્ર તરીકે અટકળવામાં આવ્યું હતું. “ક્યસરે હિંદ”માં આ ચર્ચા ઉભી કરનાર A. K. V. પોતે જાણે છે કે—

“જે કે તે (આકૃતિ) ખરીજ જરથોસ્ત સાહેબનીજ છે કે કેમ તે વીધે આપણે પુરેપુરી ખાત્રીથી ખાલી રાખીએ નહીં, તોપણ એ આકૃતિના માથા ઉપર aurra ચલકાટ અને હાથમાં લાકડી છે તેમજ સામગ્રી રીતે જોતાં તે અશો જરથોસ્તની હમાદાન ખાતેથી મળી આવતી slide તરીકે હાલ માનવામાં આવેછે,”

આટલું તો સિધ્ધ છે કે કોઇપણ પેમાંજર સાહેબનું ચીત્ર તેમના પોતાના જમાનાનું હરતી ધરાવતું નથી. જે ચીત્રો રજુ થાય છે તે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, અને તેમાં કાતરકામ કરનારાની કે ચીતારાની કલ્પના શક્તિ મુજબ વધારે ઝોઝો ફેર પડે છે. અશો જરથોસ્ત સાહેબનું ચીત્ર કે કાતરકામ તેમના પોતાના જમાનાનું હરતી ધરાવે છે

એમ કોઈ પણ અભ્યાસી કહી શકશે નહીં. ત્યારે હાલ મળી આવતી તખ્તી તેમની પોતાની છે એમ માની લઈએ, તોપણ તે પાછળથી કોતર કામ કરનારાની કલ્પના શકિતને કૅટલે દરજ્જે આભારી છે, ને તેમાં અસલ મળતાપણું કૅટલું છે તે ચોક્કસપણે કહેવું અશક્ય છે.

આવા સંન્નેગા હેઠળ મજકુર તખ્તીપરથી નીકળતાં ચીત્રો વર્ષો સુધી જરથોસ્તી કુટુંબોમાં ચાલુ રહ્યાં, અને હજી પણ ધણે ઠેકાણે તે જળવાયલાં જણાય છે. પણ તે ચીત્રોથી પારસી કોમના સુધારક વર્ગને સંતોષ નહીં મળ્યો, અને ચેરાગ ઓશીસ તરફનું ચીત્ર પ્રગટ થવા આગમજ એક પારસી આગેવાન સુધારક તરફથી શોભાપમાન લાકડી અને ઉંચી કાંધેલી આગળી સાથનું એક ચીત્ર પ્રગટ થયું, જેની જગેજગ નકલો થઈ. આ ચીત્ર સામે કોઈ અવસ્તાના અભ્યાસીને સવાલ ઉઠાવવાની જરૂર જણાઈ ન હતી. પણ મી. નશરવાનજી એક થીઓસોશીસ્ટ હોવાથી તેમનાં ચીત્ર સામે આ રીતે વસવસો ઉભો કરવાની આ પેરવી શરૂ થઈ છે. જે મી. નશરવાનજીએ આ ચીત્ર માટે રજુ કાઢેલો ખોલાસો ખરો નહીં હોય, તો કુદરતી રીતે અનુમાન ઉભું થાય કે તેવણે પૈસા કમાવા માટે ઠગાઈ કાઢી હોય. આવી કોઈ લોભ લાલચને વશ થઈ તેઓ કોઈ પણ જોતની ઠગાઈને લાયક હતા કે કેમ તે જોહેર પારસી આલમ સારી રીતે જાણે છે. જેઓ આ મરહુમ નર તરફથી આ ચીત્રના બાબમાં થયેલી કોશિશ સામે સખુનપરવરી કરે છે, તેઓ સાથે સરખાવતાં મરહુમની પોતાની જાંદગી વહેવાર જરથોસ્તીપણાંમાં કૅટલે બધે દરજ્જે ચઢ્યાતી હતી, તેનું તોલ કરવાનું કામ ચેરાગનાં વાંચનારાંઓનું અને મરહુમ મી. નશરવાનજીની અંગત પીછાન ધરાવનારાંઓનું છે.

જ્યારે અસલ તખ્તીમાં મળી આવતાં ચીત્ર માટે ખુદ અવસ્તા અભ્યાસીઓ ખાત્રીપૂર્વક નથી, જ્યારે A. K. V. પોતે એમ લખે છે કે તે “ (આકૃતિ) ખરીજ જરથોસ્ત સાંહેબનીજ છે કે કેમ તે વિષે આપણે પુરેપુરી ખાત્રીથી બોલી શકીએ નહીં, ” ત્યારે એક કે બીજાં ચીત્રની તરફેણ કે વિરૂધ બોલવાની જગ્યાજ ક્યાં રહી ? ત્યારે આવો સવાલ શું ખોટી તાસુખીમાંથી ઉભો થયેલો નહીં ગણાય ?

કદાપી એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે એ ચીત્ર એક થીઓસો-શીસ્ટનાં ધખારા કે બમનું પરિણામ છે, તો આપણે સવાલ કરીશું કે

મા ધખારા કે બ્રમનું પરિણામ બીજાં જોનાં મનને બ્રમીત કરી તેમની થીતિને ઉતારનારું (degrading) છે, કે તેમનાં મનમાં ભક્તિભાવ કેપન કરી તેને ઉચે ચઢાવનારું (elevating) છે? મી. નશરવાનજી તરફથી જરથોસ્તી મજહબનાં સંબંધમાં બહાર પડેલું સાહિત્ય તેમનાં મનની સ્થિતિ માટે કોઈ પણ અપક્ષપાત વાંચનારાંને શો ખ્યાલ આપશે? મા દેહથી દુખી, મુશ્કેલ, પણ પોતાના પેગાંબર તરફ અજબ ભક્તિ અને પ્રીતિથી દેખાડનાર જરથોસ્તીએ પારસી એકીનદારીને સજીવન રવાને જે કાંઈ કીધું છે, તે પૈસા અને લાગવગનાં બળવાન સાધનો રાવનાર ધણા જીવ અવસ્તા અભ્યાસીઓ કરી શકે. આવું બળવાન મગજ કાંઈ ખોટા બ્રમને વશ થઈ શકે કે?

વળી આ ચીત્ર વર્ણો સુધી ખાનગી રાખવામાં આવ્યું હતું, અને જ્યારે તે પ્રગટ કરવા માટે દમાણ થયું ત્યારેજ તે બહાર પાડવામાં આવ્યું. વળી તે માટે સીક્રતી જાહેર ખબરો આપવાની કરી કોશેશ નહી થઈ નથી. એકાદ બે જરથોસ્તી વેપારીઓની માંગણી પરથી તેમને કુરતું કમીશન આપી વેચવા માટે તેની નકલો પુરી પાડતાં તેઓએ જ્યારે કમીશન ઉપરાંત મોટા નફા લેવા માંગ્યો, ત્યારે કોઈ પણ વેપારીને આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું, અને તે માત્ર મુંબઈની થીઓ-લોજીકલ સોસાયટીમાં અને ચેરાગ ઓશીસમાંજ વેચવાની ગોઠવણ થઈ કે. આ સંઘલી બીના ખુલ્લું દેખાડે છે કે આ ચીત્રનો ગેરઉપયોગ થતો મરકાવવાની પુરતી સંભાળ લેવામાં આવે છે.

મૂળ વાંધો આ ચીત્રના ખરાપણાં સામે છે, અને જ્યારે કોઈપણ ચીત્રને કોઈપણ વિદ્વાન અભ્યાસી અસલ ખરાં ચીત્ર તરીકે પુરવાર કરી કતો નથી, ત્યારે કાંઈજ નહીં તો ચેરાગ ઓશીસવાળું ચીત્ર બીજાં ખ્યાત ચીત્રોની સાથેજ કામની નજર સન્મુખ રજી થતાનો હક ધરાવે કે, પછી કુદરતના કાયદા પ્રમાણે જે લાયક હશે તે જીવશે, તેનો સ્વ-ર થશે. સત્ય માત્ર ટકશે, તે કચડેલું કચડાવાનું નથી. અસલના લાવા માટેની જીવતોડ રંજ ફેક્ટ જશે.

ઉધરતા અવસ્તા અભ્યાસીઓની એક સાધારણ દુર્ગંધ છે કે માગળ વધેલા અભ્યાસીઓ તેમને ઉન્નેજન કે મદદ આપવાને બદલે

“ ધર્મના વેપારનાં મેદાન ”માં તેઓને બહાર પડતા અટકાવે છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ ગોયા જરથોસ્તી ધર્મની “ મોનોપોલી ” લઈ બેસે છે, અને તેમના સિવાય બીજાઓને કશું કરવાનો હક નથી એમ સમજે છે. આથી ઘણાક લાયક અભ્યાસીઓને જોઈતાં સાધન વગર નિરાશ થઈ પાછળ હટવું પડે છે.

ચૈરાગતું ચીત્ર “ પારસી કોમમાં પસાર થઈ ગયું ” છે, પણ તેનો મજબુત રીતે હવે અટકાવ થવો જોઈએ. એવાં લેખાગુ પીકચરો બહાર કાઢી રીતે મનમાનતી રીતે ફેલાયાં જોઈએ નહીં. ” આ શબ્દોમાં A. K. V. એક જરથોસ્તીની પોતાની કોમની બેહતરી માટેની કોશેશ સામે, જ્ઞાન અને અનુભવની ગેરહાજરીમાં, અલાપ લે છે. અમે A. K. V. ને ખાત્રી આપીએ છીએ કે આ ચીત્રના ફેલાવા માટે કશી કોશેશ કરવામાં આવતી નથી; તેની સીદ્ધત જાહેરમાં ગાવામાં આવતી નથી; અને તેના ફેલાવાનો અટકાવ કરવાને ગમે તે પગલાં લેવાનો તેમનો અને તેમના હમશરીકોનો હક અમે ખુશી સાથે સ્વિકારીએ છીએ. પણ બીજાં હૈયાત ચીત્રો સાથની સરખામણીમાં આ ચીત્ર જો કોમની પસંદગી પામી ફેલાતું રહે, તો “ મહાસાગરનાં પાણીને વતરાગીએ અટકાવવા ”ની કોશેશની માફક તેમની કોશેશ હસીને પાત્ર થશે. આ ચીત્રમાં કાંઈ પણ સત્ય હશે તો તે ફેલાતું રહેશે, તે સત્યના સહેજ પણ અંશ વગરનું હશે તો પોતાની મેજે તે કોમમાંથી નાબુદ થશે.

મી. નશરવાનજીનો ખોલાસો અવસ્તા અભ્યાસીઓની સમજમાં ઉતરે એ શકભયું છે. વ્યાકરણના કાયદા અને યોગના કાયદા એકસરખા નથી. જો અવસ્તા અભ્યાસીઓ થીઓસોફીની સૂગને લીધે તેને બાબુએ રાખીને માત્ર કદીમ ફારસી પુસ્તકોનો અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે, તો તેમની તરફથી પ્રગટ થતાં સાહિત્યમાં કાંઈ વધુ રસ આવે.

આ ચીત્રની સામે સખુતપરવરી કરનારા અભ્યાસીઓને કશા પણ વધુ ટીકા કે લંબાણ વિગતમાં ઉતરયા વગર માત્ર નીચલા ફકરાઓ અર્પણ કરીએ છીએ, અને જો તેઓનાં મન ખરેખર સચાઇની શોધનાં ઉમેદવાર હશે, તો તેઓ સમજી શકશે કે આ ચીત્ર ખરેખર મી. નશરવાનજીને મળેલા એક અસાધારણ અનુભવનું પરિણામ છે, તે એક હગાઇ કે ખોટો ભ્રમ નથી.

"Man's first initiation is in *Trance*. In dreams commences all human knowledge; in dreams hovers over measureless space the first faint bridge between spirit and spirit,—between this world and the worlds beyond!"—*Zenoni*.
(Lord Lytton.)

"Supposing.....that we are open to influence from each other, by noncorporeal methods, may we not be open also to influence from beings belonging to another order? And if so, may we not be aided, inspired, guided, by a cloud of witnesses—not witnesses only, but helpers, agents like ourselves of the immanent God?

"How do we know that in the mental sphere these cannot answer prayer, as we in the physical? It is not a speculation only, it is a question for experience to decide. Are we conscious of guidance; do we feel that prayers are answered? that power to do, and to will, and to think is given us? Many there are who with devout thankfulness will say yes." — *Sir Oliver Lodge*.

"Prayer is a means of communication as natural and as simple as speech.

"Realize that you are a part of a great orderly and mutually helpful cosmos, that you are not stranded or isolated in a foreign universe, but that you are part of it and closely akin to it, and your sense of sympathy will be enlarged, your power of free communication will be opened, and the heartfelt aspiration and communion and petition that we call prayer will come as easily, and as naturally as converse with those human friends and relations whose visible bodily presence gladdens and enriches your present life."
—*Sir Oliver Lodge*.

"There is,.....a certain ecstatical or transporting power, which, if at any time it shall be excited or stirred up by an ardent desire and most strong imagination, is able to conduct the spirit of the more outward even to some absent and far distant object."—*Von Helmont*.

"The inert material (a picture or a statue) from the impress of mind it had received, was able to call out and liberate in a kindred mind some of the original feelings and thoughts which had gone to fashion it. Without a perceptive faculty, without a sympathetic mind, the material was powerless. Set up in, or sent to, a world inhabited by lower animals, it would convey no message whatever,—it would be wholly meaningless just as a piece of manuscript would be, in such a world, though it contained the divinest poem ever written."—*Sir Oliver Lodge*.

"In the midst of a silver shining atmosphere, he felt as if something burst within his brain;—as if a strong chain were broken; and at that moment a sense of heavenly liberty, of unutterable delight, of freedom from the body, of birdlike lightness, seemed to float him into the space itself."—*Zanoni*. (Lord Lytton.)

Water will wear away a rock by continual fretting, though nobody doubts that water is softer than a rock, and if the barrier between this and the soul world be like granite, yet the patient and persistent action of the determined mind will sooner or later wear it away, the last thin layer will break and the light of another world will stream through dazzling our unaccustomed eyes with its bright effulgence."—*Sepharial*.

"If we ask according to our needs and strive according to our strength there is no law which can prevent a commensurate response."—*Sepharial*.

"The Gates of Heaven have to be kept open by human endeavour and the exercise of the spiritual and psychic faculties, otherwise a complete lesion and cutting off of our source of inspiration would follow."—*Sepharial*.

"Integrity of purpose is imperative. The purer the intention and motive of the seer the more lucid will be the vision accorded."—*Sepharial*.

The brain will be felt to palpitate spasmodically, as if opening and closing again in the coronal region; there will be a tightening of the scalp about the base of the brain, as if the floor of the cerebrum were contracting; the seer will catch his breath with a spasmodic sigh and the first vision will stand out clear and life like against the azure screen of space."—*Sepharial*.

"The development among the early Christians of spiritual gifts, visions, hearing, speaking in foreign tongues, psychic healing, etc, appears to have given rise to a variety of exceptional experiences by which they were induced to say "we cannot but speak the things we have seen and heard." . . .
—*Second Sight*, by *Sepharial*.

"Nature has never produced a desire she cannot satisfy. There is no hope, however vague, that the soul cannot define, and no aspiration, however high, that the wings of the spirit cannot reach. Therefore be patient and strive."
—*Sepharial*.

"Think you that none who have cherished the hope have found the truth, or that the yearning after the Ineffable Knowledge was given to us utterly in vain? Not every desire in human hearts is but a glimpse of things that exist, alike distant and divine. Not in the world there have been from age to age some brighter and happier spirits who have attained the air in which the beings above mankind move and breathe." —*Zanoni*.

ઉપલા અતે આ અંકમાં મુકેલા છુટા છવાયા ખીજા ફકરાઓ
[ઉપર શરૂ કરતાં આ વિષયઅતી ઘણા લાંબા તેમ છે. માટે જેઓમાં

ત્રનાણીક વીચાર શક્તિ અને સમજ શક્તિ હોય અને જેમનાં મન તામુખીથી નિરાળાં હોય તેઓને શાંત રીતે વિચાર કરવાને આ ફકરા પુરતા થશે.

ચેરાગ.

“The good are better made by ill
As odours crushed are sweeter still.—*Samuel Rogers.*”

યે કાત્ મનો વહો મજા અખ્યસંચા,
હૂવો દ્યેનામ્ બ્યએથનાચા વચંધહાચા.
અહ્યા જએષેંગ ઉશનિશ વરેનેંગ હચધતેઃ
થવહી ખતાઓ અપેમેમ્ નના અંધહત.

જે કાઠ, અય અહુરમઝદ ! પોતાની મનસ્વીને વધારે નેક તથા વધારે પાક રાખે છે, તે પોતે વચનથી તથા કામથી દીનને (ખી તેમજ) રાખે છે, તેની ખાહેશ તેના એતેકાદ તથા પ્રજા ધર્મને અનુસરતી હોય છે. (તે માણસનું) સેવટ, (અય અહુરમઝદ !) ખોદલી રીતે તારી અક્ષલમાં હોય છે.—સ્થેન્તોમઢ ગાથા, હા, ૪૮-૫.

અત્ હૂવો વંધુહઉશ વહ્યા ના અધળી-જમ્યાત્
યે નાઓ એરેજુશ સવંધહો પથા સીવાધત
અહ્યા અંધહઉશ અસ્તવતો મનંધહસ્થા
હુધથેંગ આ-સ્તીશ ચેંગ આપએતી અહુરો.

જે શખ્સ આ હાડમંદ તથા (પેલી) મીનોષ દુનિયાં-ક જે મોજુંદ દુનિયાં તરફ હોરમઝદ રહે છે,—તેના કાયદાના રાસ્ત માર્ગો બત-લાવી શકે,—તે માણસે પોતે કીધેલાં બલાનાં કરતાં વધારે બહુ હાંસલ કરે !—ઉસ્તવઢ ગાથા, ૪૩-૩

આ ચોપાન્યું સુરત હાઇસ્કુલ સામે આવેલા જુની મુખઈ ખેંકવાળા હરીજ મંઝીલમાં સુરત ગુજરાત રેલવેડ પ્રેસમાં ઉત્તમરામ ઉમેદરામ રેશમવાળાએ છાપ્યું છે અને અરદેશર નશરવાનજી બીલીમોરીયાએ “ચેરાગ” ઓપીસ, દસ્તુર કોટિંગ લુનસીકુઈ, નવસારી ખાતેથી તા. ૩૧મી અક્ટોબર સને ૧૯૨૨ને દીને પ્રસીધ્ધ કર્યું.

New Books for Sale.

THEOSOPHY EXPLAINED

In Questions and answers.

By P. Pavri.

} Price Rs. 2

	Rs.	As.
Raphael's Tables of Houses.	1	0
Fortune Telling by Cards.	0	14
Old Moore Series :— @ As. 4 - each.		
Gipsy Spells and charms.		
Oracle of the Ring.		
Table of Fate.		
Calendar of Good Fortune.		
Fate and Fortune signs in sun etc.		
Key of Fate and Fortune for planet ruling.		
Raphaels Book of Fate.	1	10
The Wizard or Book of Fortune.	0	10
Fortune Telling by Numbers.	0	10
" " " Cards.	1	0
The "Little" Book of Magic.	1	8
Card Fortune Telling.	0	10
Shadows around us.	1	4
Astrology by Sepharial.	2	0
Zadkiel's Book of Dreams and Fortune Teller.	2	8
How to read Heads.	1	8
" " " Faces.	1	8
Planchette. (an instrument for Spirit Messages)	6	8
Gypsy Fortune Telling Cards.	2	12

Postage and V. P. charges extra.

A lot of English Novels, Medical and Veterinary books, all second-hand but in good condition. Price-list on application.

CHERAG OFFICE, Navsari.

નેધએ છે.

ચેરાગના નીચલા અંગ્રેજી:

૧૯૦૮ સપ્ટેમ્બરથી ડીસેમ્બર; ૧૯૧૦ જુન, ૧૯૧૨ ઑગસ્ટ
સપ્ટેમ્બર; ૧૯૧૬ મે અને જુલાઈ.

કોમત સાથે અધીપતિને લખવું.

ફેસ્ટમ અરદેશર નં બીલીમેરીઆ.

ફોટોગ્રાફીક આર્ટીસ્ટ.

ફોટોગ્રાફીક એન્સાઈમેન્ટ, રંગીન ફોટોગ્રાફો,
મીનીએચરો વગેરે ઘણી આર્ટીસ્ટીક રીતે
તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ફોટોગ્રાફીને લગતું કોઈ પણ કામ ઘણી હુનરમંદીથી
બનાવવામાં આવે છે.

અમેચ્યુઅરોનાં કામ—ડ્રેસિંગ, પ્રીન્ટીંગ વગેરે કીકા-
યતે કરી આપવામાં આવશે.

એડવર્ડ બીલીંગ

લેમીંગ્ટન રોડ—ગ્રાંટરોડ,
સુ'અર્થ.

**પુરાતન ધરાની ન્યાગાનોની જાહાજલાલીને જાળવી રાખવા
માટે એક ગરીબ ધરાની
આસુઝંદા શીરમદે**

કદીમ ફારસી શાહનામાંનું પુસ્તક મોટા ખર્ચે અને ભારી રંજથી
છપાવી પ્રગટ કીધું. પણ તે નહીં વેચાવાથી કન્જહારીમાં આ કમનસીય
ધરાની ગુજર પામ્યો. તેની કમતાને વિષવાને તેના ખાવિંદની રંજની
કદરશનાસી તરીકે મદદ કરવા રૂ. ૨૦ માં આ ગંભીર દફતર ખરીદીને
દરેક પારસી કુટુંબે જાળવી રાખવાની જરૂર છે. તમે ફારસી નહીં
જાણતાં હો તો ચીંતા નહીં—તમારી ભવિષ્યની ઓલાદ માટે, તમારા
ન્યાગાનોની માન ભરી યાદ તરીકે આ દફતર મગરરીથી જાળવી
રાખવાને ખાતરજ ખરીદ કરશેજી.

નોંધ—મરહુમ આસુઝંદાનું શાહનાસુ સંપુર્ણ અને સત્તાધારી છે, જે
આગાએ અવલીસાએ સમીએ શીરાઝીના નાદરશાહ નામાંનો આગેહુજ ફોટો
ગ્રીફો છે, જેમાં ૫૭૦૦૦ એતો, ૬૦૦ પાનાં, અને ઉત્તમ પીકચરો આપવામાં
આવ્યાં છે.

જમશેદજી મં. દેશાધ.

જ. ન. પીપીટ પારસી એજનેજ

૯ લખાગ, પરેલ, સુ'અર્થ

